

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ

ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА

1/1971

Зміст

Керівна сила комуністичного будівництва	3
Василенко В. Л. — Переконання як форма вияву світогляду	10
Ярошевський Т. (Польща) — Людина — структури — історія	20
Головаха І. П. — Світогляд історичного оптимізму (до 100-річчя від дня народження Лесі Українки)	32
Пясковський Б. В. — В. І. Ленін про використання методів статистики у соціальному дослідженні	41
Грищенко К. К., Сакада М. О. — Формальні і неформальні відносини у виробничому колективі	46
Канак Ф. М. — Теоретизація і розвиток знання	54
Портнов Г. Я., Сумарокова Л. М., Уйомов А. І. (Одеса) — Деякі методологічні питання побудови загальної теорії систем	66
Бичко І. В. — Історична доля метафізичного матеріалізму	75
Балл Г. О. — Проблема кількісної оцінки трудності та складності завдань	86

Наукові публікації і повідомлення

Філософія в Києво-Могилянській академії. Теофан Прокопович	97
Плечкайтис Р. М. (Вільнюс) — Українські філософські рукописи XVII—XVIII ст. у Литві	110

Наукове життя

Заїченко Г. А. (Дніпропетровськ) — VIII Міжнародний гегелівський конгрес	111
Ануфрієва Р. А., Москвичов С. Г., Цубін В. Ф. — На другому міжнародному колоквиумі з соціальної психології	120

Критика і бібліографія

Горак Г. І. — В. І. Ленін про діалектику якісних змін у суспільному розвитку	124
Книжкова полиця	126

Філософія і соціологія за рубежом

Плякін В. Р., Шиндеров Б. В. — Про концепцію «африканського соціалізму» Л. Сенгора	129
--	-----

СОДЕРЖАНИЕ

Руководящая сила коммунистического строительства. *Василенко В. Л.* — Убеждение как форма проявления мировоззрения. *Ярошевский Т.* (Польша) — Человек — структуры — история. *Головаха И. П.* — Мировоззрение исторического оптимизма (к 100-летию со дня рождения Леси Украинки). *Пясковский Б. В.* — В. И. Ленин об использовании методов статистики в социальном исследовании. *Грищенко К. К., Сакада М. А.* — Формальные и неформальные отношения в производственном коллективе. *Канак Ф. М.* — Теоретизация и развитие знания. *Портнов Г. Я., Сумарокова Л. Н., Уемов А. И.* (Одесса) — Некоторые методологические вопросы построения общей теории систем. *Бычко И. В.* — Исторические судьбы метафизического материализма. *Балл Г. А.* — Проблема количественной оценки трудности и сложности заданий. НАУЧНЫЕ ПУБЛИКАЦИИ И СООБЩЕНИЯ. Философия в Киево-Могилянской академии. Тефан Прокопович. *Пlechkaitis Р. М.* (Вильнюс) — Украинские философские рукописи XVII—XVIII ст. в Литве. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. *Заиченко Г. А.* (Днепропетровск) — VIII Международный гегелевский конгресс. *Ануфриева Р. А., Москвичев С. Г., Цубин В. Ф.* — На втором международном colloquium по социальной психологии. КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ. *Горак А. И.* — В. И. Ленин о диалектике качественных изменений в общественном развитии. КНИЖНАЯ ПОЛКА. ФИЛОСОФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ ЗА РУБЕЖОМ. *Плякин В. Р., Шиндеров Б. В.* — О концепции «африканского социализма» Л. Сенгора.

CONTENTS

Guiding Force of Communist Construction. *Vasilenko V. L.* — Conviction as a Form of World Outlook Manifestation. *Yaroshevsky T.* (Poland) — Man — Structures — History. *Golovakha I. P.* — World Outlook of Historical Optimism (on the Centenary of Lesya Ukrainka's Birth). *Pyaskovsky B. V.* — V. I. Lenin on Application of Statistical Methods to Social Research. *Grishchenko K. K., Sakada M. A.* — Formal and Informal Relations in the Production Collective Body. *Kanak F. M.* — Theorization and Development of Knowledge. *Portnov G. Ya., Sumarokova L. N., Uyomov A. I.* (Odessa) — Some Methodological Problems of Constructing a General Theory of Systems. *Bychko I. V.* — Historical Fortune of Metaphysical Materialism. *Ball G. A.* — Problem of Quantitative Estimation of Difficulty and Complicity of Tasks. SCIENTIFIC PUBLICATIONS AND COMMUNICATIONS. Philosophy in the Kiev-Mogilyanska Academy. Teofan Prokopovich. *Plechkaitis R. M.* (Vilnius) — The Ukrainian Philosophic Manuscripts of the XVII—XVIII Centuries in Lithuania. SCIENTIFIC LIFE. *Zaichenko G. A.* (Dnepropetrovsk) — The VIII International Congress Dedicated to Hegel. *Anufrieva R. A., Moskvichev S. G., Tsubin V. F.* — At the Second International Colloquy on Social Psychology. CRITICISM AND BIBLIOGRAPHY. *Gorak A. I.* — V. I. Lenin on Dialectics of Qualitative Changes in Social Development. BOOKSHELF. PHILOSOPHY AND SOCIOLOGY ABROAD. *Plyakin V. R., Shinderov B. V.* — On L. Senghor's Conception of „African Socialism“.

Керівна сила комуністичного будівництва

Важливими віхами у житті КПРС, народів нашої країни є з'їзди партії. Черговий XXIV з'їзд КПРС підіб'є підсумки боротьби партії і народу за створення матеріально-технічної бази комунізму, за розвиток соціалістичних суспільних відносин, формування нової людини, за піднесення добробуту трудящих, створення сприятливих зовнішньополітичних умов комуністичного будівництва, накреслить шляхи дальшого розвитку радянського суспільства.

Партія, готуючись до з'їзду, ще тісніше згуртовує свої ряди навколо Центрального Комітету, зміцнює свої зв'язки з масами. У таких зв'язках — сила і непереможність Комуністичної партії. У народних масах партія бачить творців історії, будівників нового життя. Народні маси вбачають у Комуністичній партії виразника їх інтересів, велику керівну силу, яка здатна вести їх вперед, організувати побудову комуністичного суспільства. Трудящі нашої країни посилюють свою трудову і політичну активність, зустрічаючи черговий з'їзд партії новими успіхами у комуністичному будівництві.

Науковою основою політики Комуністичної партії є марксизм-ленінізм. Виникнувши з потреб суспільної практики, як її відображення і узагальнення, марксистсько-ленінська теорія справляє величезний зворотний вплив на соціальний розвиток. Сила, інтенсивність впливу наукової теорії на суспільне життя залежить насамперед від того, як точно вона відбиває об'єктивні закони функціонування і розвитку суспільного життя, від комплексу суспільних умов, у яких теорія діє, від того, наскільки правильно у ній виражено інтереси трудящих — творців суспільного прогресу; як глибоко вона оволодіває їхньою свідомістю. Марксизм-ленінізм став володарем дум передового людства. Під його прапором трудящі соціалістичних країн будують нове суспільство. Без нього неможливо розв'язати корінні суспільні проблеми, що їх ставить саме життя.

Марксистсько-ленінська теорія дає можливість партії керувати суспільним розвитком і передбачати його. Уміння науково передбачати майбутнє людства — велике надбання комуністичних і робітничих партій. Передбачення об'єктивної тенденції суспільного прогресу є свідченням теоретичного багатства революційної практики. З іншого боку, підтвердження історією марксистсько-ленінських передбачень свідчить про практичну силу революційної теорії. Таке специфічне місце посідає передбачення у складній діалектиці революційної теорії і практики. Володимир Ілліч Ленін, розкриваючи взаємозумовленість передбачення і практичної діяльності, писав, що марксизм ставить наукові питання на історичний ґрунт «не в розумінні самого тільки пояснення минулого, але й у розумінні безбоязного передбачення майбутнього і сміливої практичної діяльності, спрямованої до його здійснення...»¹.

Передбачення суспільного розвитку проймає всю теоретичну і практичну діяльність марксистсько-ленінської партії. Розуміння

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 52.

історичної перспективи дає партії можливість розробити і здійснити правильну політику, впевнено вести за собою маси. Знаючи про настання і порядок розгортання майбутніх подій, партія має можливість підготуватися до них, керувати ними. Далекоглядна політика партії прискорює соціальний прогрес.

Марксизм-ленінізм є науковою основою управління розвитком суспільства. Він теоретично обґрунтовує наші цілі, наш дійовий оптимізм, дає партії можливість підняти до свідомої соціальної творчості мільйонні маси, завоювати на бік комунізму нові соціальні верстви капіталістичного суспільства.

Марксизм-ленінізм — це ідейна основа, на якій виникли і розвиваються комуністичні і робітничі партії, теоретичний фундамент єдності міжнародного комуністичного руху.

Комуністичні і робітничі партії постійно дбають про чистоту і розвиток марксистсько-ленінської теорії. Кожна з них робить свій внесок у загальну скарбницю революційної науки, бере участь як у дослідженні загальнотеоретичних проблем марксизму-ленінізму, так і в розробці питань, що висувуються конкретно-історичними умовами та особливостями життя своєї країни або групи країн. Розробляючи теоретичні проблеми, марксистсько-ленінські партії колективно обговорюють актуальні питання сучасності. Важливою формою обміну думками між братніми партіями стали міжнародні наради комуністів.

Велика відповідальність за розвиток революційної науки лежить на Комуністичній партії Радянського Союзу, що об'єктивним ходом історії висунута в авангард світового революційного руху. КПРС доводиться розв'язувати завдання, яких ще жодна партія не розв'язувала, переборювати труднощі, яких досі ніхто не переборював. Нам випала честь першими знаходити і випробовувати форми, методи і засоби будівництва комуністичного суспільства.

Перехід до вищої фази комунізму означає розв'язання складних історичних завдань, масштаби яких весь час зростають. Він означає вдосконалення політичної організації і соціальної структури суспільства, посилення керівної ролі марксистсько-ленінської партії, піднесення культурного рівня, свідомості і творчої активності мас. Усе це вимагає дальшого інтенсивного розвитку марксистсько-ленінської науки, на основі якої здійснюється планомірне будівництво нового суспільства.

Необхідність у поглибленні теоретичної розробки актуальних питань сучасності диктується також міжнародними умовами комуністичного будівництва, завданнями посилення боротьби проти буржуазної і реформістської ідеології, проти ревізіонізму, догматизму та «лівого» опортунізму. Інтереси розвитку міжнародного комуністичного і робітничого руху, національно-визвольного руху, зміцнення світової соціалістичної системи настійно вимагають боротьби за чистоту марксистсько-ленінської теорії, всебічного її збагачення на основі аналізу нових історичних умов. КПРС і братні партії ведуть послідовну боротьбу за єдність світового комуністичного руху, твердо відстоюють його генеральну лінію, викривають ідейне відступництво і розкольніцьку діяльність догматиків та ревізіоністів.

Велику турботу виявляє партія про розвиток марксистсько-ленінської філософії. ХХІІІ з'їзд КПРС, вказуючи на головні напрями у розвиткові радянської науки, відзначав: «Найважливішим завданням радянських учених у галузі суспільних наук є розроблення проблем економіки, філософії і соціології, історії і права в тісному зв'язку з

практикою комуністичного будівництва»². Значне місце відводиться проблемам творчого розвитку марксистсько-ленінської філософії у постанові Центрального Комітету КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві». Питання про стан та завдання науково-педагогічної роботи у галузі філософських наук було предметом спеціального розгляду на Політбюро ЦК КП України. Центральний Комітет КП України у квітні 1969 року прийняв постанову «Про заходи по дальшому розвитку наукових досліджень у галузі марксистсько-ленінської філософії та поліпшенню її викладання у вузах республіки». Дійовим стимулом активізації діяльності радянських філософів була робота по підготовці та відзначенню сторіччя від дня народження В. І. Леніна. Все це сприяло дальшому збагаченню марксистсько-ленінської філософії, посиленню інтересу науковців до фундаментальних проблем діалектичного та історичного матеріалізму, філософських питань природознавства, наукового комунізму, логіки, психології, етики, естетики, наукового атеїзму, історії філософії, до аргументованої, наступальної критики буржуазної ідеології. Зусилля філософів України спрямовані на дослідження проблем діалектичного матеріалізму як єдино наукового світогляду, висвітлення методологічного значення законів і категорій матеріалістичної діалектики, теорії пізнання і логіки, методологічних проблем суспільних, природничих і технічних наук; на розробку історичного матеріалізму як загальносоціологічної теорії, проблем діалектики переростання соціалістичного суспільства в комуністичне, науково-технічної революції і її соціальних наслідків, пролетарського інтернаціоналізму і соціалістичного патріотизму, націй та національних відносин на сучасному етапі розвитку нашого суспільства; на розгортання конкретних соціальних досліджень, підвищення їх теоретичного рівня і практичної результативності, розробку актуальних проблем етики, естетики, наукового атеїзму, на критику сучасної буржуазної філософії і соціології.

Необхідність планомирного управління розвитком науки впливає із факту зростання її значення для суспільного прогресу. Наука, дедалі більше перетворюючись у безпосередню продуктивну силу, стає чинником, що визначає напрям технічного прогресу, розвиток техніки, технології і організації виробництва, змінює характер трудової діяльності, зумовлює підвищення культурно-технічного рівня працівників виробництва. Щораз посилюється її роль у визначенні і здійсненні державної політики. Залучення вчених до підготовки керівних рішень стало знаменням часу.

Посилення залежності технічного і духовного прогресу від стану науки, прискорене зростання самої науки, ускладнення структури науки, стрімке підвищення матеріальних і фінансових витрат на науку, збільшення армії вчених, перетворення наукової діяльності у масову професію вимагають компетентного керівництва наукою. Від характеру керування наукою залежить стан, розвиток і практичне застосування науки, а також значною мірою весь сучасний суспільний розвиток. Управління наукою стає важливою складовою частиною державної політики. Перед наукою ставлять завдання, її цілеспрямовують, організовують, постачають кадрами, матеріальними засобами. На зміну стихійному розвитку науки прийшла її планомирна організація. Об'єктивні і суб'єктивні передумови наукового керування суспільним

² Резолюція XXIII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу на Звітну доповідь ЦК КПРС. К., 1966, стор. 18.

розвитком є також загальними передумовами, що детермінують свідоме управління науковим прогресом. Тільки за соціалізму виникає можливість планомірного керівництва соціальним прогресом і справді планомірного розвитку науки.

Радянський Союз є першою країною, яка поставила планування і організацію науки на рівень загальнодержавної політики. Радянський досвід керування наукою витримав випробування часом. Зрозуміло, що система планування і організації науки в СРСР продовжує удосконалюватись і в наш час.

Розробка методологічних основ розвитку науки, визначення її головних завдань в усіх провідних галузях, формування умов зближення теорії і практики, планування і фінансування досліджень, удосконалення мережі наукових установ, вирощування і виховання вчених, пропаганда наукових знань, — ці й багато інших питань є предметом повсякденної турботи Комуністичної партії.

Завдяки перевагам соціалістичного ладу, постійній турботі Комуністичної партії радянська наука досягла великих успіхів. Значний внесок у вітчизняну і світову науку зробили і вчені Радянської України. Вони зустрічають XXIV з'їзд КПРС і XXIV з'їзд КП України високими творчими здобутками у сфері прикладних, фундаментальних і суспільних наук.

Важливим знаряддям партійного і державного керівництва розвитком нашого суспільства є соціалістичне планування, сфера об'єктів якого з наближенням до вищої фази комунізму розширюється. Соціалістичне планування спирається на наукове пізнання системи об'єктивних законів суспільного розвитку взагалі, системи законів соціалізму зокрема.

Специфічне значення для планування суспільних процесів має закон планомірного розвитку суспільства, який діє в умовах комуністичної формації. Дія цього закону зумовлює особливу форму суспільного розвитку — планомірність, яка втілюється у державних планах. Планомірність суспільного розвитку включає в себе: розробку планів, організацію здійснення планів, узгодженість, пропорційність у розвитку елементів суспільства, комплексність, послідовність у розв'язанні завдань суспільства і, звичайно, детерміновану планами життєдіяльність суспільства. Планомірність є умовою цілісності високорозвинутої суспільної системи, умовою свідомого вирівнювання рівнів розвитку структурних елементів процесу. Подолання істотних відмінностей між містом і селом, фізичною і розумовою працею, формування соціальної однорідності суспільства, розвиток соціалістичних націй, вирівнювання культурного і матеріального рівнів різних груп населення і т. д. — усе це провідні тенденції планомірного розвитку елементів структури соціалістичного суспільства. Проте планомірність зовсім не означає забезпечення абсолютної рівномірності розвитку. Може висуватися і завдання концентрації зусиль суспільства на розв'язанні деяких життєво найважливіших проблем. Ті чи ті соціальні процеси суспільство стимулює не «рівномірно», а відповідно до їх значимості для суспільного прогресу. Скажімо, територіальне розміщення продуктивних сил залежить від конкретних завдань розвитку економіки і культури в тих чи інших районах, від наявності джерел енергії, сировини тощо. Метод строго рівномірного розподілу ресурсів, енергетичних потужностей, засобів зв'язку тощо далеко не кращий метод соціального управління.

Планомірність розвитку соціалістичного суспільства поступово набуває своєї вищої форми — гармонійності. Гармонійність характерна для розвитку суспільства, де існує єдність інтересів народу, де

ліквідовані істотні соціальні відмінності, утвердилася соціальна однорідність суспільства, де досягнуто високого організаційного рівня управління суспільством, високої свідомості і організованості мас.

Найважливішими принципами соціалістичного планування є: об'єктивність, наукова обґрунтованість, гуманізм, директивність, партійність, демократичний централізм, комплексність, оптимальність, варіативність, конкретність, сполучення стабільності і динамічності планів, єдність процесів формування, здійснення і коригування планів. Вищим завданням планування процесу розвитку комуністичної формації є створення реальних умов для дедалі повнішого задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб усіх членів суспільства, для всебічного і гармонійного розвитку особи.

Планування процесу розвитку формації є всесвітньо-історичною перевагою комунізму над капіталізмом. Воно є знаряддям оптимального використання об'єктивних законів, поєднання інтересів суспільства, класів, соціальних груп і особи, досягнення найбільших результатів при даних умовах, гармонійності, злагодженості в розвитку різних сфер суспільного життя, збереження високих темпів суспільного прогресу, засобом ефективного використання творчих можливостей мас, підвищення соціальної активності трудящих.

Втіленням колективної теоретичної думки партії, ідей наукового планування є плани розвитку народного господарства СРСР. Вони підводять основні підсумки розвитку нашої економіки, визначають провідні напрями розвитку народного господарства, головні економічні та соціальні завдання країни. План розвитку народного господарства СРСР ґрунтується на рекомендаціях учених, на попередньо проведених технологічних, економічних та соціальних експериментах, на передовому досвіді багатьох підприємств. Розробці плану передують копітка робота науково-дослідних установ, планових органів, господарських організацій. Проводяться плідні наукові дискусії з питань керівництва економікою, планування народного господарства, застосування ефективних стимулів у діяльності підприємств.

Науковий підхід проймає всю розгалужену систему соціалістичного планування — від перспективного плану розвитку всього народного господарства до плану роботи підприємства. Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев вказував: «Винятково важливою стає тепер роль правильної постановки планування... Одне з найважливіших завдань полягає в тому, щоб постійно удосконалювати методи планування, збільшувати науково-технічну і економічну обґрунтованість планів, як поточних, так і перспективних»³. Той факт, що дев'ятий п'ятирічний план має міцну наукову й економічну основу, є найважливішою умовою його реальності. Здійснення п'ятирічного плану буде важливим кроком уперед на шляху створення матеріально-технічної бази комунізму.

Істотною ланкою наукового управління суспільством є керівництво процесом здійснення планів. Цей процес включає в себе такі моменти: ідеологічне забезпечення виконання планів, виховна робота; застосування економічних важелів здійснення планів, матеріальне й духовне стимулювання виконання і перевиконання планів, матеріально-технічне забезпечення планів; підготовка організаційних умов реалізації планів, добір і розстановка кадрів, контроль над здійсненням планів, налагодження раціональної організації праці, правове забезпечення пла-

³ Л. І. Брежнев. *Справа Леніна живе і перемагає*. К., 1970, стор. 27.

нів, керівництво трудовою діяльністю мас, яка є вирішальним чинником здійснення планів.

І розробка, і здійснення планів комуністичного будівництва є таким процесом, який передбачає творчі пошуки нового, прогресивного. Творчі пошуки є невід'ємною ознакою життєдіяльності людського суспільства. Проте їх справді гуманістичний зміст, роль в історичному процесі, інтенсивність, розмах і масовість можуть повною мірою розкритися лише в умовах комуністичної формації. Саме комуністичне суспільство є результатом творчої діяльності мільйонних мас трудящих, керованих марксистсько-ленінською партією. Творчість пронизує всю багатогранну діяльність Комуністичної партії — партії новаторів. Творчий підхід притаманний усьому вченню Маркса—Енгельса—Леніна.

Одним з найважливіших факторів комуністичної суспільної творчості є її цілеспрямованість, планомірність, організованість. Необхідна шукачам нового свобода творчості органічно сполучається з високою організованістю соціалістичного суспільства. Творчість і управління нею здійснюються й удосконалюються на міцному фундаменті передової науки. Поєднання науки зі всіма видами творчості зміцнює рушійні сили розвитку соціалістичного суспільства, полегшує розв'язання історичних завдань, створює необхідні умови для виконання і перевиконання планів.

Комуністична партія, будучи глибоко впевненою у правоті своєї великої справи, прищеплює цю впевненість широким масам. Вона вказує цілі і завдання радянського народу, визначає шляхи, методи і засоби їх здійснення. КПРС докладає усіх зусиль, щоб широкі верстви населення усвідомили зміст і значення наших планів, побачили у директивах і накресленнях партії відображення своїх прагнень, своїх матеріальних і духовних інтересів. Вона виходить з того, що чим вища свідомість трудящих, тим більша їх творча активність, тим швидше й ефективніше розв'язуються завдання комуністичного будівництва. Партія виходить з настанови великого Леніна: «Чим глибше перетворення, яке ми хочемо зробити, тим більше треба підвищити інтерес до нього і свідоме ставлення, перекопати в цій необхідності нові й нові мільйони і десятки мільйонів»⁴. Коли ідеї і плани Комуністичної партії стають надбанням широких мас, коли створені відповідні об'єктивні і суб'єктивні умови, приведені в дію матеріальні і духовні стимули творчої діяльності, ідеї і плани партії стають потужною рушійною силою розвитку суспільства.

Кожний день підготовки країни до з'їзду партії приносить нові факти могутнього піднесення політичної і трудової активності народу, нові свідчення великої організуючої сили наших народногосподарських планів. Свідома творчість мас прискорює темпи суспільного розвитку. Здійснюються пророчі слова В. І. Леніна, висловлені ним напередодні Жовтня: «...Тільки з соціалізму почнеться швидкий, справжній, дійсно масовий рух вперед в усіх галузях суспільного і особистого життя, рух, який відбуватиметься при участі більшості населення, а далі всього населення»⁵.

Розпочатий соціалістичною революцією процес залучення мас до історичної творчості захоплює щораз нові соціальні верстви. Всебічність історичної творчості виражається також у тому, що вона поширюється на всі сфери суспільного життя. Соціальна творчість мас ви-

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 446.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 428—429.

являється в їхній праці, в управлінні виробництвом, керівництві державними справами, розвиткові культури.

Важливою рисою творчої діяльності має за соціалізму є те, що вона охоплює передусім найглибшу основу існування й розвитку суспільства — працю. Нове, прогресивне виростає з творчої праці робітника, колгоспника, інженера, вченого, художника, адміністратора, політичного діяча. Розвиток трудової активності має у своїй основі всю соціалістичну організацію суспільства — економічну, політичну, духовну. Панування суспільної власності на засоби виробництва, відсутність експлуатації людини людиною, соціальні і політичні свободи, єдність мети виробництва і корінних інтересів має, моральне обличчя членів суспільства є передумовами для виявлення ініціативи, кмітливості, новаторських здібностей. Лише в умовах соціалізму, говорить В. І. Ленін, здійснюється «широке, справді масове створення можливості проявляти підприємливість, змагання, сміливий почин»⁶.

Соціалістичне змагання є найбільш масовою формою вияву виробничої активності трудящих, розкриття їх нахилу до самостійних ініціативних дій. Лише соціалізм відкриває дорогу змаганням в дійсно масовому масштабі. На всіх етапах змагання, від перших суботників до сучасної, вищої його форми — руху за комуністичну працю — воно було і є важливою формою народної ініціативи, масового почину, засобом залучення трудящих до свідомої творчої праці, виховання комуністичного ставлення до неї, засобом перетворення суспільства. В. І. Ленін указував, що організація змагання повинна зайняти чільне місце серед завдань Радянської влади.

Закономірний характер соціалістичного змагання виявляється в тому, що воно в тих або тих формах притаманне всім країнам, які будують соціалізм і комунізм. Сутність же його одна — творче співробітництво і взаємна допомога вільних від експлуатації трудівників. Як і всяка закономірність, змагання відбиває суперечливість суспільного життя. Воно є формою виявлення і розв'язання суперечностей між новим і старим, зрослими можливостями продуктивних сил та існуючими виробничими нормами, між передовиками і прихильниками старого.

Комуністична партія керує змаганням мільйонних мас, підтримує рух новаторів виробництва і культури, організовує пропаганду і впровадження передового досвіду в життя, дбає про створення комплексу умов, що сприяють підвищенню творчої активності й ініціативи мас, які вирішують долю наших планів.

Комуністична партія — керівна і спрямовуюча сила радянського суспільства, розум, честь і совість нашої епохи. Свій XXIV з'їзд партія Леніна зустрічає в обстановці велетенських успіхів народів нашої країни, дальшого згуртування навколо неї мільйонних мас трудящих, зростання її ролі в житті соціалістичного суспільства, посилення її міжнародного авторитету, підвищення рівня політичної, ідеологічної та організаційної роботи. Під проводом свого політичного і ідейного вождя, бойового, випробуваного авангарду радянський народ упевнено буде комуністичне суспільство.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 364.

Переконання як форма вияву світогляду

Сучасні проблеми виховання комуністичної свідомості настійно вимагають всебічного дослідження структури наукового світогляду. Важливо з'ясувати особливості функціонування світогляду на рівні особи, зокрема такої форми його вияву, як переконання.

У літературі світогляд розглядають здебільшого в аспекті об'єктивованому, знеособленому, як теоретичне розуміння дійсності в її значенні для людини, як систему знань про природу, суспільство, про саму людину, смисл та цілі її буття. Планомірне формування наукового світорозуміння має і комуністичного ставлення їх до дійсності потребує також вивчення світогляду на рівні поглядів окремої особи. Зазначені два аспекти взаємопов'язані. Світогляд як особлива система знань функціонує саме через індивідуальну свідомість. Проте окрема людина не здатна акумулювати всю суму знань, що визначають зміст наукового світогляду. Реально світогляд людини формується шляхом засвоєння і перетворення у внутрішні переконання фундаментальних ідей, принципів, які лежать в основі світоглядної системи знань. Ці принципи визначають підхід особи до явищ дійсності, її життєву орієнтацію.

В умовах, коли науковий світогляд утверджується як свідомість широких мас, набуває актуальності також питання про критерій оволодіння марксистсько-ленінськими світоглядними принципами. Чи можна вважати таким критерієм знання цих принципів? Знанням належить величезна роль у формуванні світогляду людини, однак самі по собі вони не є світоглядом особи. Стосовно індивідуальної свідомості знання розрізняються за рівнем їх засвоєння. Знання органічно зростаються з усім духовним складом людини, визначають її поведінку тоді, коли стають особистими переконаннями. Оскільки світогляд на рівні особи виступає передусім як система переконань, останні і є критерієм оволодіння науковим світоглядом.

Переконання — це та ланка, яка зв'язує усі важливі компоненти духовної структури особи. Переконання значною мірою зумовлюють напрям соціальної активності членів суспільства. Вони відіграють велику роль у пізнанні і перетворенні людиною світу.

Важливого значення формуванню у трудящих комуністичних переконань надавав В. І. Ленін. Він учив, що великим історичним зрушенням повинно передувати відповідне переконування мас. За В. І. Леніним, соціалістична революція, головне завдання якої полягає у створенні нового укладу суспільного життя, можлива лише при найбільшій свідомій участі самих трудящих. Завоювання свободи потребує від трудящих ясної розуміння цілей класової боротьби, героїчної рішучості, напруження усіх сил. Соціалістична революція неможлива поза формуванням у пролетаріату комуністичних переконань, поза усвідомленням своєї історичної місії. Тому для марксистської партії у передреволюційний період завдання переконування мас у необхідності соціалістичної революції було одним з найважливіших. «Першим завданням всякої партії майбутнього є, — писав В. І. Ленін у

1918 році,— переконати більшість народу в правильності її програми і тактики»¹.

Але і після завоювання політичної влади, з переходом до організації управління країною переконування мас у правильності обраного шляху, справедливості пролетарської боротьби і відповідності поставлених цілей інтересам трудящих не перестає бути справою першочергового значення. В. І. Ленін відзначав, що для демократичного уряду завдання відповідного переконування мас ніколи не може втратити актуальності; уміння переконувати маси є необхідним елементом управління країною².

В сучасних умовах увага до проблеми формування у трудящих комуністичних переконань посилюється. Зростання ролі народних мас в історії, підвищення темпів соціального розвитку, ускладнення завдань комуністичного будівництва, гострота ідеологічної боротьби вимагають досконалого вивчення механізму, закономірностей і чинників формування переконань у свідомості людини, розкриття її природи.

Поняття «переконання» у філософському і соціологічному плані досліджене недостатньо. Мало з'ясованим лишається важливе коло питань: про зміст, структуру, функції, гносеологічну природу переконання, про зв'язок цього поняття з іншими філософськими і соціологічними категоріями.

У буденній свідомості слово переконання невіддільне від конкретного змісту думок тієї чи іншої людини. У науковому вжитку також часто не враховують специфічної природи того, що криється за цим поняттям. Не проводиться належною мірою розмежування як між переконанням і знанням, так і між переконанням і вірою. В літературі має місце значна розбіжність у визначеннях навіть найближчої родової ознаки поняття переконання³. За основу цих визначень беруться різні ознаки, що пояснюється як багатобічністю даного явища, так і недостатньою з'ясованістю його специфіки.

Природу переконання не можна визначити, розглядаючи його як безструктурну одиницю. Як і в інших аналогічних випадках, науковий аналіз і в даному разі повинен іти через розчленування цілого, виявлення і оцінку його компонентів, дослідження зв'язку між ними. Належить, зокрема, зіставити це поняття з близькими йому — знанням і вірою. Нарешті, треба визначити місце переконань в діяльності людини як перетворювача світу. Без такого аналізу характеристика змісту поняття переконання буде надто загальною, описовою.

Елементом переконання є знання, ідеї як відображення зв'язків об'єктивної дійсності в їх значенні для людини. Наявність різних рівнів відображення дійсності і відповідно до них — емпіричної й теоретичної форм знання не має тут істотного значення. Переконання власне усім рівням відображення дійсності. Оскільки знання розрізняю-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 209.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 210; В. І. Ленін. Полн. собр. соч., т. 36, стор. 127.

³ У словнику з етики переконання визначається через поняття «раціональна основа моральної діяльності» (див. Словарь по этике. М., 1970, стор. 323); В. О. Сухомлинський розглядає переконання як «один із складних виявів духовного життя людини» (В. А. Сухомлинский. Формирование коммунистических убеждений молодого поколения. М., 1961, стор. 11); Ю. Г. Манншев — як «ідеальне уявлення», «форму мислення», «логічну форму» (Ю. Г. Манншев. О структуре убеждения как философско-социологической категории. Труды Иркутского ин-та народн. хозяйства. Вып. 4 (11). Иркутск, 1967, стор. 223—225); Л. Ланда і М. Неймарк — як «певну психологічну якість» (Л. Ланда и М. Неймарк. О методах и приемах убеждения. «Советская педагогика», 1959, № 2, стор. 129).

ться за способом і об'єктом відображення, то переконання можна класифікувати за видами відповідно до форм суспільної свідомості. По відношенню до поняття переконання (як загального) вид — це специфічна форма функціонування переконання (особливе). У свою чергу, вид виявляється через зміст конкретної ідеї (одиничне).

Важливим компонентом переконання є суб'єктивне визнання істинності, відсутність сумніву в правильності того знання, яке визначає зміст переконання. Для переконаного істинність того, у чому він переконаний, незаперечна. Переконання не можна пов'язувати лише з ідеями, що пройшли необхідне випробування суспільно-історичною практикою. Об'єктивно істинне знання властиве не всякому переконанню. Ставлення ж до знання як до істинного — обов'язковий його елемент. Для людини, відданої певній ідеї, істинність цієї ідеї незаперечна, неспростовна. Не можна погодитися з твердженням Ю. Г. Манишева про те, що компонентом переконання є апробація істинності, «оцінка змісту ідеальних форм (понять, ідей, теорій, учень, принципів, норм, ідеологій) на предмет визначення їх відповідності чи невідповідності реальним явищам»⁴.

Як бачимо, слово оцінка тут вжито у значенні оцінювання. Оцінювання може дати різні наслідки. Ставлення людини до істини у «змісті ідеальних форм» також може бути не однаковим. Специфікою ж переконання є визнання істинності того, що визначає зміст переконання, прийняття цієї істинності як керівництва до дії. Саме переконання стає основою оцінки суджень і явищ. Отже, спроби ввести елемент сумніву у переконання не виправдані.

Той самий Ю. Г. Манишев окремим компонентом переконання вважає «психологічний стан, який виникає на основі раціональної оцінки істинності змісту ідеальних форм і вдало позначається поняттями *впевненості* і *невпевненості*. Психологічний стан *впевненості* і *невпевненості*, — стверджує він, — має яскраве емоційне забарвлення, виявляється або в пристрасності, або у байдужості»⁵. На нашу думку, переконання ніколи не уживаються в людині з емоційною індиферентністю. Стан *невпевненості*, *байдужості* не може бути елементом переконання. Вагання, сумніви можуть лише передувати формуванню переконань.

Наведемо приклад конкретної переконаності. Ось як описує свій стан людина, обставини життя якої обернулися жорстокою перевіркою стійкості її переконань. «Коли я потрапив,— пише Г. Димитров,— до берлінської тюрми Моабіт — однієї з найгірших серед політичних в'язниць у Німеччині, мене помістили в камеру з потрійним засувом, що призначалася для людей, які вчинили найтяжчі злочини. На дверях камери було написано: «Облиш надію кожен, хто сюди потрапив». Я посміхнувся про себе і подумав: «Мене це не може стосуватися». Чому? Тому, що я був глибоко переконаний: що б зі мною не трапилось, якщо навіть мене і вб'ють, ідея, за яку я боровся, не може бути переможена»⁶. Таких свідчень можна навести багато, але і цього достатньо, щоб бачити несумісність сумніву з переконаністю.

У структуру переконання як її невід'ємний елемент входить також розуміння відповідності ідеї, що лежить в основі переконання, потребам та інтересам переконаного, усвідомлення важливості і необхідності набутого знання для діяльності індивіда. Щоб перетворити знан-

⁴ Труды Иркутского инст. нар. хоз. Вып. 4 (II). Иркутск, 1967, стор. 231.

⁵ Там же.

⁶ Г. Димитров. Избр. произв., т. II. М., 1957, стор. 435.

ня у переконання, треба осмислити зв'язок знання з практикою, особистим досвідом. Зв'язок знань з життєвими інтересами зумовлює емоційне ставлення до них.

Інтереси окремої людини не завжди збігаються з інтересами всього суспільства. Це відбивається на переконаннях. Вони можуть формуватися під домінуючим впливом особистих інтересів. У цьому разі спосіб мислення і діяння людини спрямовується головним чином на досягнення вузько особистої мети. Кредо життя, концепція поведінки такої людини матимуть егоїстичний характер, а її переконання будуть обмеженими, позбавленими суспільної цінності.

Переконання можуть формуватися під переважним впливом класового інтересу. Тоді суспільне значення, смисл, цінність, знак їх — позитивний, чи негативний — залежатимуть від того, чи збігаються інтереси даного класу з потребами суспільного розвитку, чи ні.

Обов'язковим елементом переконання, нарешті, є суб'єктивна готовність до дії згідно з тим знанням, яке визнається істинним, важливим і необхідним. Переконання — не просто істинне знання. Кожна людина знає багато фактів, істинність яких не підлягає сумніву, однак не завжди це знання має безпосередньо практичний характер. Я знаю, що вчора був дощ, що N народився у такому-то році і що Київ велике місто. Ці знання істинні, вони не розходяться з моїм власним досвідом. Але вони не спонукають мене до дії. Таке знання формує не переконання, а упевненість⁷. Специфіка переконання полягає в тому, що воно водночас відображає і дійсність і ставлення суб'єкта як до самого відображення, так і до того, що відображається. У переконанні знання зливаються з волею людини. Переконання — такі знання, які складають зміст мотивів діяльності, впливають на напрям мислення і дії, зумовлюють вчинки, лінію поведінки, формують установку до дії. З огляду на сказане, вирази «я знаю» і «я переконаний» не ідентичні. Перший лише фіксує щось. Другий виражає ставлення людини до того, в чому вона переконана. Переконання — це знання, яке має світоглядне значення.

Виявлені структурні елементи переконання перебувають в органічному зв'язку між собою. При відсутності бодай одного з цих елементів переконання не буде.

Переконання виникає на основі знання, але не тотожне йому. Знання — результат суспільної практики, в ньому узагальнюються досвід і наслідки пізнання поколінь. Переконання кожна особа виробляє у процесі суспільного виховання, трудової діяльності. Їм не властива наступність. Переконання притаманні індивідуальній свідомості, вони не існують поза своїми носіями. Об'єктивно істинне знання, яке вже стало набутком суспільства, очищене від суб'єктивного. Переконання зливає з емоціями і волею людини.

Для того, щоб наявне об'єктивно істинне знання перетворилося у переконання, потрібні певні чинники. Передусім необхідно, щоб це знання стало для особи внутрішнім, своїм. Воно повинно немовби наново народитися, пройти процес свого становлення у свідомості того, хто оволодіває ним.

І загальнолюдське пізнання і оволодіння знаннями окремою людиною відбувається поступово. Тому знання розрізняються за глибиною, рівнем. Зміст навіть тривіальних сентенцій не зразу відкривається лю-

⁷ «Упевненість — це відсутність сумнівів, яка ґрунтується на знанні. Упевненість близька до переконання, але останнє завжди пов'язане з намаганням здійснити на практиці те, в чому людина упевнена». К. К. Платонов. Психологія релігії. М., 1967, стор. 96.

дині. «...Один і той самий моральний вислів,— писав Гегель,— у вустах юнака, що розуміє його цілком правильно, не має для нього того значення і обсягу, який він має для розуму навченого життям зрілого мужа, що бачить у ньому вираз усієї сили закладеного в ньому змісту»⁸.

Переконавання не просто набуте, а у певному розумінні «вистраждане» знання. Це — ідея, «проведена через власну натуру»⁹, відчута, пережита, збагачена власним досвідом, що стала органічним елементом духовного світу особи. Там, де є переконавання, там є і суб'єктивна готовність до дії. Зрозуміти природу переконавання, ігноруючи його спонукальну силу, неможливо. Враховуючи це, не можна погодитися з І. М. Краснобаєвим, який ділить переконавання на глибокі, поверхові і такі, що не втілюються, не переходять у вчинки, дію. «Бувають ще, — пише він, — і пасивно-споглядальні переконавання»¹⁰. Пасивно-споглядальне ставлення до чогось — це ставлення, позбавлене заінтересованості. Людина ж ревно оберігає, цінує свої переконавання. Так само вона не може бути пасивною і щодо предмета, відображеного у переконаванні. Твердження про поверховість переконавань ґрунтується на ототожненні знання і переконавання. Поверховими бувають не переконавання, а знання індивіда. Можна механічно щось запам'ятати. Знання іноді уподібнюється до «мертвого капіталу». Переконавання відзначається спрямованістю до дії. Глибоко оволодіти знанням означає передусім осмислити його діяльну силу, його значення. Звичайно, переконавання автоматично не переходить у вчинок. Бувають умови, коли люди не можуть чинити так, як вимагають того їх переконавання. При ближчому розгляді факт такого розходження між певним переконаванням і вчинком є переходом у дію іншого переконавання. Гегель справедливо вбачав у переконаванні «суб'єктивну сторону морального вчинку або його форму»¹¹.

Причини розходження між вчинками і переконаваннями лежать у сфері суспільних відносин, соціального устрою. Експлуататорський лад нездатний забезпечити умови для формування цілісної людської натури. Тільки з переходом до комунізму остаточно зсезнуть всілякі зовнішні чинники, які спричиняють невідповідність між помислами і вчинками, словом і ділом.

Передумовою реалізації знання є наявність ідей¹². Проте самі собою ідеї прогресу не забезпечують. «Ідеї, — писав К. Маркс, — взагалі нічого не можуть здійснити. Для здійснення ідей потрібні люди, які повинні застосувати практичну силу»¹³. На основі ідей люди ставлять перед собою безпосередні цілі і досягають їх. Практична реалізація ідей — складний процес, що вимагає необхідних засобів і відповідної організації справи. Але втілення ідей у життя передусім вимагає того, щоб люди пройнялися цими ідеями, перетворили їх у свої переконавання. Тільки за таких умов можливе здійснення ідей на практиці, а разом з тим і остаточно перевірка їх істинності.

Переконавання — складне утворення. Оскільки у формуванні його беруть участь і мислення, і почуття, і воля, воно справляє інтегруючий вплив на усі вияви життєдіяльності людини. У різних аспектах воно виступає в різних якостях: як ідея, як погляд на речі, як особливий

⁸ Гегель. Соч., т. V. М., 1937, стор. 38—39.

⁹ Див. В. Г. Белінський. Собр. соч. в трех томах. Т. 3. М., 1948, стор. 798—799.

¹⁰ І. М. Краснобаєв. Формирование нравственных убеждений у старших школьников. М., 1960, стор. 20.

¹¹ Гегель. Введение в философию. М., 1927, стор. 62.

¹² Див. П. В. Копнин. Идея как форма мышления. Изд. КГУ, 1963.

¹³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2, стор. 126.

психологічний стан, мотив, регулятор поведінки, світоглядний критерій тощо. Переконання набуває форми соціальної установки. Поняття «установка» вживається в загальній психології для означення того психологічного стану людини, який виявляється в її готовності до певних дій¹⁴. У соціальній психології поняття «установка» вживається для характеристики соціальної детермінованості суспільної поведінки членів колективу. Соціальна установка «передбачає не тільки певну оцінку тих чи інших соціальних явищ, але і готовність і здатність діяти відповідно до цієї оцінки»¹⁵. Переконання функціонує як особлива соціальна установка, яка формується на основі знання, прийнятого за істинне, необхідне для життєдіяльності, і яка виявляється у чіткій спрямованості свідомості та поведінки особи.

Зіставимо тепер поняття переконання і віри. Уже згадувалося, що ці поняття не завжди чітко розрізняються, а інколи визначаються одне через одне¹⁶. У деяких працях переконання виступає як градація віри, її найвищий ступінь. Поширеним є вживання цих термінів у синонімічному значенні. Висловлюється також думка про те, що є принципова відмінність не між переконанням і вірою, а лише між вірою, яка виникає на ґрунті науки, і вірою, що не має під собою такого ґрунту, між «сліпою» вірою і вірою, яка базується на знанні.

Оскільки ця думка має безпосереднє відношення до практики виховання і з неї робиться, зокрема, висновок про те, що релігійну віру не можна витіснити, не замінивши її «свідомою вірою», вона заслуговує на увагу. Для строгого розрізнення явищ потрібний якийсь критерій. Щоб відрізнити віру, що базується на знанні, від віри «сліпої», треба вказати, принаймні, на ті ознаки, які були б властиві одній з них і не властиві іншій. Ті, хто поділяє згадану думку, таких ознак не встановлюють.

У вимозі принципово відрізнити ці два види віри незаперечним є те, що і відсутність знань зумовлює певний внутрішній стан людини, і знання формує відповідний психологічний стан. Постає, однак, питання: чи ідентичні ці внутрішні стани, чи однакові вони настільки, щоб їх можна було кваліфікувати одним спільним поняттям віри. Відповідь потребує аналізу віри як явища. Хоч віра завжди є віра у щось, все ж недоцільно без попереднього з'ясування самого факту віри класифікувати її за типами відповідно до основи, предмета. У вжитку слово «віра» пов'язується з багатьма речами. Кажуть про віру в розум, дружбу, прогрес, у добро, авторитет, успіх, сон тощо. В усіх цих випадках є щось спільне, а саме — певне ставлення до уявлень про явища.

Зіставляючи поняття переконання і віри, ми порушуємо стару проблему співвідношення віри і знання. Як уже було показано, в основі будь-якого переконання лежить знання. Переконання—особливе знання. Віра ж не є знанням. Це речі різні. Відмінність існує не лише між знанням і релігійною вірою, а й будь-якою вірою, незалежно від її предмета. Знання — результат раціонального, віра — емоційного відображення дійсності. Відмінність між знанням і вірою зумовлюється їх місцем у взаємозв'язку людини й середовища та роллю у забезпеченні життєвої активності, функціонування людини. І знання, і переконання, і віра виникли у процесі цілеспрямованої діяльності людини, вони пов'язані з усім еством людським, зі смыслом і цілями людського буття. Тому їх треба розглядати в системі «потреби — усвідомлення потреб — інте-

¹⁴ Див. Д. Н. Уз на д з е. Психологические исследования. М., 1966.

¹⁵ Д. М. Угринович. Психология религии. М., 1969, стор. 30.

¹⁶ «Философская энциклопедия», наприклад, визначає віру як «сліпу переконаність в існуванні надприродного світу».

реси — мотивація — дія — задоволення потреб — нові потреби». Думка про те, що не тільки знання, а й емоції, отже, і віра мають інформаційну природу, цілком слушна¹⁷. Для задоволення життєвих потреб неухідна дія, для доцільної дії — відповідна орієнтація, оцінка дійсності. Оскільки функціонування людини як живої системи залежить від великої кількості чинників, що постійно змінюються, то далеко не в усіх ситуаціях ця система буде повністю інформованою. Навіть більше, «типовими» слід визнати якраз обставини, за яких жива система змушена функціонувати без достатніх даних для безпомилкової оцінки ситуації. Відповідно до цього й утворилася особлива, емоційна форма відображення дійсності. «...Емоція,— пише П. В. Симонов,— є компенсаторним механізмом, що поповнює дефіцит інформації, необхідної для досягнення мети (задоволення потреби)»¹⁸. Справедливість цієї думки підтверджується спостереженнями, які свідчать, що, коли людина добре обізнана з ситуацією, зі способом досягнення мети, її діяльність не супроводжується емоційним збудженням, яке можна було б фіксувати спеціальними приладами.

На кожному кроці перед людиною постає необхідність вибору якогось одного з можливих варіантів дії. Не завжди вона знає, як обрати найкращий шлях до мети і засіб її досягнення. Суспільна практика постійно висуває багато складних завдань. Людське пізнання безконечне, його об'єкт не може бути вичерпаний. Обмаль інформації змушує людину робити певні припущення, творити ідеальні моделі способу досягнення мети, приймати їх за істину і діяти відповідно до них. Велика роль у цьому механізмі належить емоціям. Вони допомагають концентрації у певному напрямі фізичних і духовних сил, сприяють пошукові доцільної поведінки. К. Маркс, як відомо, вбачав особливість людської діяльності у тому, що її реальні наслідки попередньо уявляються. «В кінці процесу праці,— писав він,— виходить результат, який уже на початку цього процесу був в уяві людини, тобто ідеально»¹⁹. Коли така модель у свідомості індивіда сформувалася, на ній зосереджуються його почуття, цілеспрямовується воля. У процесі перетворювальної діяльності людина, за К. Марксом, не тільки змінює форму того, що дане природою, «вона здійснює разом з тим і свою свідому мету, яка як закон визначає спосіб і характер її дій і якій вона повинна підкоряти свою волю»²⁰.

Практичний успіх, задоволення потреб, збіг одержаних результатів з очікуваними править за основу так званих позитивних емоцій, відповідного настрою, переживання, пов'язаного з досягненням мети. На цій же основі поступово утворюється і підкріплюється здатність вірити в силу попередніх ідеальних припущень. Помилковість уявлень не виправдує віри в них, не веде до задоволення потреб, що породжує, зрештою, негативні емоції. Таким чином, віра є виявом емоційного освоєння дійсності. Як почуття, переживання, психологічний стан, вона породжується інформаційною недостатністю. Об'єкт віри — галузь невідомого, недослідженого. Дійсною основою віри в її гносеологічному аспекті є незнання. З цього й випливає, що психологічна структура, яка формується на основі знання, має бути іншою, відмінною від емоційного стану, що іменується вірою. В основі віри завжди лежать певні припущення. Вірять тоді, коли не знають напевно. Повірити — означає з меншими, чи більшими підставами, однак бездоказово прийняти

¹⁷ Див. П. В. Симонов. Что такое эмоция? М., 1966.

¹⁸ Там же, стор. 36.

¹⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 176.

²⁰ Там же.

щось як істинне. Коли ж знають, переконані — припущення не потрібні. Знання породжують упевненість, формують переконання і витісняють віру. Це добре видно на прикладі релігійної віри. Якщо сліпоту прирівняти до відсутності знань, то можна сказати, що віра генетично сліпа, невіддільна від сумніву. Розглядаючи віру як явище, не можна провести межу, яка принципово відділяє «свідому» віру від «несвідомої» віри. Віра, що ґрунтується на знанні, не містить у собі такого елемента, який би з психологічної точки зору мав специфічну природу. Принципова відмінність є не між вірами, спрямованими на різні об'єкти, а між вірою і переконанням.

Віра зовсім не обов'язково має бути релігійною. Жорстко з'єднувати віру з релігійною свідомістю, як це робить К. К. Платонов²¹, не можна. Предмет віри буває різним. Хлібороб сподівається, що його добра робота дасть належні наслідки. Він вірить, що так воно й буде, оскільки не може врахувати всього, передусім можливих примх погоди. Рядовий спортсмен не знає, перемаже він у змаганні, чи ні, він вірить у свій успіх. Учений створює гіпотезу, сподіваючись, що вона правильна. Його ставлення до гіпотези включає в себе і момент віри. Він вірить в істинність її остільки, оскільки не має незаперечних доказів. Сумнів зникає, якщо істинність гіпотези остаточно доводиться. Увесь комплекс зусиль, експериментів, дослідів, потрібних для перетворення гіпотези в теорію, і спрямовується, власне, на те, щоб витіснити елементи віри знанням. В разі позитивних наслідків гіпотеза перестає бути припущенням, підставою для простої віри. Вона стає теорією і тепер може формувати вже інший емоційний стан. Гегель говорив, що при звуках слова «істина» у людини повинні вище здійматися груди. Знання, істинність якого незаперечно доведена і усвідомлена, формує не віру, а упевненість, переконання. І коли кажуть, що людині потрібна віра в істинність ідеї, щоб здійснити цю ідею, тут слово віра недоречне. Для здійснення ідей потрібні переконання. Не віра в істинність, а усвідомлення істинності, упевненість і переконаність у важливості і життєвій необхідності ідеї.

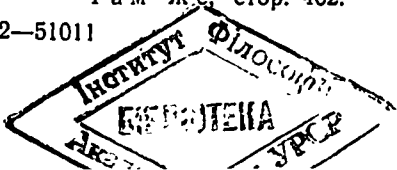
У поняття «віра» вкладають іноді значно ширший зміст, ніж воно має. Це слово часто вживається там, де доцільніше було б користуватися іншими термінами. Обґрунтовуючи цілком правильну і важливу думку про те, що практична реалізація наукових ідей потребує відповідних суб'єктивних засобів, П. В. Копнін відніс до них і віру, вважаючи, що «свідома» віра «не тільки і не просто знання, а оплодотворене волею, почуттями і переживаннями людини знання, що перейшло до переконання»²². Пояснюючи це на прикладі космічного польоту О. Леонова, він пише: «...О. Леонову необхідна була свідома віра в істинність цього накресленого плану її (йдеться про наукову ідею. — В. В.) реалізації, у надійність виготовленої апаратури, в самого себе і успішний результат експерименту»²³.

Спробуємо проаналізувати цей факт і виявити, що являє собою у даному випадку «свідома віра». Вона, як бачимо, складається з чотирьох компонентів, з відповідного ставлення до: 1) істинності накресленого плану; 2) надійності апаратури; 3) самого себе; 4) надії на успішне завершення операції. Але ж практичній реалізації сучасних наукових ідей передують багаторазові лабораторні випробування. Експеримент виходу людини у відкритий космос був старанно опрацьований

²¹ Див. К. К. Платонова. Психологія релігії, стор. 94.

²² П. В. Копнін. Філософське ідеї В. І. Леніна і логіка. М., 1969, стор. 461—462.

²³ Там же, стор. 462.

в обставинах, наближених до умов орбітального польоту. Космонавт був безпосереднім учасником цих перевірок, добре знав апаратуру, план експерименту і послідовність його виконання. Було відпрацьовано усі деталі виходу космонавта у відкритий космос, проведено необхідні випробування усіх систем корабля²⁴. Підготовка космонавта до польоту полягала у тому, щоб озброїти його не вірою, а знанням, навчити його діяти відповідно до цих знань. Поки ідеї космонавтики не пройшли практичної перевірки, істинність їх у певних межах могла бути предметом віри. Коли ж до запуску штучних супутників Землі і космічних кораблів люди майже звикли, істинність цих ідей стала фактом. Космонавтам треба не стільки вірити в них, скільки знати їх.

Ставлення космонавта до самого себе також слід кваліфікувати передусім як відповідне знання. Воно було нічим іншим, як суб'єктивним узагальненням власного досвіду поведінки у незвичних ситуаціях. У космонавта були підстави оцінювати свої вольові якості зі знанням справи. Це ставлення підкріплювалось об'єктивною оцінкою цих якостей — даними медичного і психологічного відбору, результатами спеціальних тренувань. Усе це свідчить про те, що емоційний стан, який потрібний був космонавтові для виконання завдання, не підпадає під поняття віри, нехай і «свідомої». Він був іншим, складнішим. Була тут, звичайно, і віра, але як елемент цього стану. Проте і тут вона викликала «дефіцитом інформації». Предмет її складала випадковості, що їх не передбачиш. Якою б продуманою не була підготовка, всіх обставин врахувати неможливо. Повної гарантії щасливого кінця у такій складній справі ніколи не може бути. Тому і має місце віра у те; що нічого лихого не трапиться.

Таким чином, необхідно відрізнити не тільки переконання від знання, а й переконання від віри. Розмежування цих понять доцільне як в теоретичному, так і в практичному плані, воно пов'язане з необхідністю створення наукової системи засобів формування комуністичного світогляду. Ми повинні чітко уявляти, на що маємо орієнтуватись у виховному процесі: на «віру, що ґрунтується на знанні», чи на переконання. Не підлягає сумніву, що виховання всебічно розвиненої особи, людини з новою психологією, з комуністичним ставленням до дійсності і до самої себе можливе лише на основі перетворення принципів передової наукової теорії в особисті переконання кожного члена суспільства. Для комуністів марксизм-ленінізм не є предметом віри. Він є їх світоглядом, змістом їх переконань, керівництвом до дії, перевіреною на практиці теоретичною основою революційного перетворення світу.

Людину, що виробила у собі комуністичні переконання, опанувала науковим світоглядом, характеризує єдність мислення і дії, принциповість у вчинках, активність і наполегливість у практичному здійсненні комуністичних ідеалів. На необхідність формування комуністичних переконань вказував В. І. Ленін, який застерігав проти книжного знання комунізму. У справі навчання, виховання і освіти найголовніше, за В. І. Леніним, полягає в тому, щоб навчити людину «діяти так, як того дійсно комунізм вимагає»²⁵, підготувати таких людей, «за яких можна ручитися, що вони ні слова не візьмуть на віру, ні слова не скажуть проти совісті»²⁶. Такі люди якраз і відзначаються комуністичною переконаністю.

²⁴ Див. А. А. Леонов, В. И. Лебедев. Восприятие пространства и времени в космосе, М., 1968.

²⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 248.

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 431.

Перетворення принципів наукового світогляду в глибокі переконання кожної радянської людини — важливий фактор духовного прогресу суспільства.

* * *

В статті розглядаються структура і зміст поняття «убеждение». Автор виділяє і оцінює компоненти даного утворення: 1) знання, ідеї, в яких відображаються зв'язи об'єктивної дійсності в їх значенні для людини; 2) суб'єктивне визнання істинності, відсутність сумніву в правильності знання, що складає зміст переконання; 3) розуміння відповідності даного знання інтересам переконаного, усвідомлення ним життєвої важливості цього знання, необхідності його для практичної діяльності; 4) суб'єктивна готовність до дії в відповідності до знання, прийнятого за істинне і необхідне. Для переконання характерна органічна взаємозв'язь цих компонентів. Відміння в характері знання, способі і об'єкті відображення дає можливість класифікувати переконання за видами застосовно до форм суспільної свідомості. По відношенню до феномену переконання (загальне) вид — специфічна форма функціонування переконання (особливе). В свою чергу ця форма сама виявляється через зміст конкретної ідеї (особливе). Переконання — складне утворення, в формуванні якого беруть участь і розум, і почуття, і воля. Воно виконує інтегруючий вплив на всі елементи духовної структури особистості і присуще різним рівням свідомого ставлення людини до дійсності. В різних аспектах переконання виступає в різних якостях. В одному з основних своїх проявів переконання представляє собою особливу соціальну установку. Порівнюючи поняття переконання, знання і віри, автор робить висновок про те, що відміння між ними, в кінцевому рахунку, визначаються тією роллю, яку вони виконують в життєдіяльності людини, в системі «потребности — усвідомлення потребностей — інтереси — мотивація — діяльність — задоволення потребностей — нові потреби». Виявлення гносеологічного змісту переконання і віри підкреслює невідповідність їм місце в літературі отождествлення цих понять. В статті робиться висновок про те, що психологічне стан людини, формований знанням, що складає основу переконання, відмінний від психологічного стану, званого вірою.

Людина — структури — історія

Зауваження до пропозицій Клода Леві-Стросса щодо антропології

Немає ніяких сумнівів у тому, що структуралізм тепер вже не є, як у часи автора «Cours de linguistique générale», таким методологічним напрямом, що викликає суперечки лише у порівняно замкнутому середовищі учених-мовознавців. Поширюючись на етнологію, археологію, культурну антропологію, літературну критику, а згодом і на інші суспільні дисципліни, він швидко зробився однією з основних новинок у методології гуманітарних наук. На думку його прибічників, цей напрям мав піднести гуманітарні науки до рівня наук «точних і об'єктивних». Структуралісти щодо цього успадкували традиційний комплекс неповноцінності, характерний для представників гуманітарних наук уже з часів Відродження, а також сцієнтистсько-позитивістські ілюзії, згідно з якими запровадження техніки виміру і формалізація автоматично зроблять соціальні дисципліни «науковими».

Уперто повторюючи запитання «l'homme — est-il mort?» (чи померла людина?), учні Фердінанда де Соссюра і Клода Леві-Стросса нападали на основні напрями сучасної філософської антропології: екзистенціалізм, християнський персоналізм, а побічно також і марксизм (побічно, бо більшість структуралістів вважають себе справжніми марксистами). Таким чином структуралісти включились у дискусію не тільки з технічних і методологічних питань, а також і з питань ідеології та світогляду.

Чи померла людина?

«Ми вже пережили смерть Господа Бога. Чи належить нам у найближчому майбутньому пережити також смерть Людини?» — запитуює у своєму «Блок-Ноті» Франсуа Моріак і уточнює: «Зрозуміло, не смерть якогось конкретного Яна, Петра, Павла або Михайла, а смерть людини взагалі, людини як такої. Людина, здається, зникає і замінити її повинне поняття структури». Усунення застарілих передсудів традиційної філософської антропології, синхронічний, аісторичний і цілісний погляд на людську культуру у всіх її виявах, повинні, на думку структуралістів, стати першою з доконечних умов перетворювання гуманітарних галузей із «метафізичного знахарства» і «сентиментально-поетичної балаканини» в справжню науку.

Чи може бути ще один і притому дуже важливий переворот у науці? Чи варто визнати структуралізм відкриттям у гуманітарних науках, значення якого дорівнює відкриттю, здійсненого свого часу Коперником? Чи матимуть гуманітарні науки унаслідок цього відкриття (як вважає Лакан) таку ж точність, як і природничі й формальні? Чи слід вважати структуралізм (як гадає Л. Альтуссер) виявом живої сили марксизму в сучасній науці? Чи ж навпаки — відступом «утомлених лівих», виявом впливу «технократичної ідеології» на гуманітарні науки, як думають Ж. М. Доменах і А. Лефевр?

Важко, однак, цю таку широку течію у лінгвістиці, археології, а останнім часом і в інших гуманітарних дисциплінах, до якої чіпляють

одну етикетку «структуралізм», визнати однорідним явищем. Не кажучи вже про значні відмінності між самими структуралістами, не легко встановити, що в їхніх пропозиціях є тільки методологією, а що — світоглядом або навіть соціальною ідеологією.

Структуралізм, безперечно, спростував чимало міфів, що вкорінилися у сучасних буржуазних гуманітарних дисциплінах. Він нападає на позитивістську концепцію, згідно з якою наука ретельно описує факти (протоколює їх), а потім шляхом абстракції і індукції приходять до загального знання, і показує, що позитивісти бачать дерева, але не бачать лісу. Завдання вченого полягає не в тому, щоб заповнювати відомі беконівські таблиці: «виступає, не виступає, виступає разом», а в тому, щоб об'єктивно вивчати відношення і залежності, котрі існують між об'єктами наших досліджень. Адже вони існують не «окремо», маючи «подібні» або «різні» якості, а в певних зв'язках, і ці зв'язки надають їм смислу в широких системах. І тільки виявляючи структуру цих зв'язків, ми можемо показати їх особливості, їх функції у системах, де вони розташовані.

Використовуючи досягнення теорії інформації, кібернетики, соціометрії, структуралісти запровадили в гуманітарні науки методи вимірів і числень. Поряд з логіками і праксіологами вони стали головними прибічниками формалізації цих наук, яка завжди давала їм користь, коли її вимірювали у відповідних межах.

Структуралісти почали ліквідувати все ще поширені у деяких соціальних дисциплінах психологізм і моралізаторство, підкреслюючи переваги точності і об'єктивізму. Особливо гостро критикували вони метафізику екзистенціальної філософської антропології і християнського персоналізму, суспільний номіналізм і індивідуалізм позитивістської концепції суспільства і, нарешті, той тип історизму, котрий — слідом за Ж. П. Сартром і М. Мерло-Понті — всі соціальні явища зводить до альтернативних і недетермінованих проєкцій індивідів і соціальних груп або — услід за Г. Ріккертом і В. Віндельбандом — обмежує завдання історичної науки описом фактів і встановленням їх хронологічної послідовності.

Проте критика «психологізму і суб'єктивізму», а також пов'язані з нею постулати наукового «об'єктивізму» набрали у деяких випадках відповідно до дюркгеймівської концепції (яка поширилась через де Соссюра) гіпостатичної форми. Суспільні відносини знову почали розглядати «як предмет», абстрагуючись від того, що єдиним суб'єктом суспільного життя, як це підкреслював уже К. Маркс у «Німецькій ідеології», є конкретні люди.

Ця тенденція до «дегуманізації гуманітарних наук» набула особливо виражених форм у працях з семіотики, у критиці Роланда Бартеса¹, у нарисах Дубровського і в літературних аналізах паризької (а також чикагської) школи так званої «нової критики». Нам пропонують узяти у «структуралістичні дужки» особу і суспільну залученість автора художнього твору і його читачів. Найбільша помилка попередньої критики полягала, нібито, в тому, що, беручи за вихідний пункт художній твір, вона намагалася розшифрувати об'єктивованій в ньому задум автора, а потім реконструювати його явні і приховані ідеологічні мотивації, естетично-формальні прагнення, а також пояснити їх соціальною зумовленістю і індивідуальними особливостями автора.

На думку представників «нової критики», чинити треба навпаки: шукати структуру і смисл окремих елементів твору, абстрагуючись від

¹ R. Barthes. Le degré zero de l'écriture suivi des éléments de semiologie. Paris, 1969.

ідейних зв'язків і задуму автора. Мовляв, автор ніколи не усвідомлює того, що він показує у своєму творі — так само, як кожний із нас не усвідомлює структури і основних положень мови, якою розмовляє. Критик не повинен реконструювати ідейних задумів або естетичних устремлень автора, бо для розуміння твору вони не мають значення. Основним моментом нової структуралістичної критики повинен бути розрив зв'язку між літературним висловлюванням і тим, хто висловлюється, між твором і конкретною людиною, дійсним автором цього твору, залученим до певних суспільних і ідеологічних відносин.

Критика поверхового історизму призвела деяких структуралістів до програмного аісторизму. Крім того, постулати «цілісної» трактовки соціальних систем почали інтерпретувати таким чином, що антагонізми і суперечності, які динамізують суспільне життя, розглядались як аномалії, а стабільність структур вважалась їх «природним» станом. Прагнення до об'єктивізму почали, нарешті, протиставляти суспільній залученості вченого.

Тому не легко провести якусь демаркаційну лінію, яка відокремила б методологічні пропозиції структуралістів від висловлювань світоглядного й ідеологічного характеру. У багатьох випадках (Фуко, Лакан, Парсонс, чикагська школа) методологія цілком виразно переплітається з ідеологією структуралістського «естеблїшменту» й смерті гуманізму. Саме тут зароджується думка, що «справа полягає у встановленні нової ідеології, щита, за яким буржуазія може ще сховатися від Маркса»², що структуралізм виражає пошуки ідеологічної санкції для «технократичних маніпуляційних дій» (Доменах)³, що «існує тісний зв'язок між зародженням організації технократичного капіталізму і розвитком філософії, яка в пошуках розуміння людини прагне до того, щоб знайти універсальні і загальні форми, усунути аксіологічну проблематику... і історичний процес»⁴, що «структуралізм Фуко, неомарксизм Альтуссера, психоаналіз Лакана є лише відчайдушним зусиллям, спрямованим на підкорення людини технічним структурам» (Данилу)⁵.

Зі згаданими висловлюваннями контрастують, однак (з усіма застереженнями), висловлювання Гароді⁶, а в певному розумінні і Альтуссера⁷, які вбачають у структуралізмові ідейного союзника марксистського руху.

Щоб оцінити ці суперечливі думки, слід зробити критичний аналіз праць окремих структуралістів. Адже тенденція в сучасних гуманітарних науках, яку ми назвали структуралізмом, внутрішньо різнорідна⁸. Програмний аісторизм Мішеля Фуко звичайно ж відрізняється від концепції Клода Леві-Стросса і тих, хто постулює дуалізм діахронічних і синхронічних методів, а також від динамічного структуралізму Люсьєна Гольдмана і Георга Лукача; функціоналістичний соціальний солідаризм Т. Парсонса — від «революційної філософії суспільства» Луї Альтуссера або «соціального дистрибутивізму» Карла Поппера і чикагської школи; теорія «смерті людини» Жана Лакана — від гуманістичної турботи Клода Леві-Стросса про те, щоб аутентична особа змогла

² J.-P. Sartre. Répond. «L'Arc», 1967. N 30.

³ Для відношення персоналізму Мунье до структуралізму характерні висловлювання, що містяться в «Esprit». Див. «Discussion avec Cl. Lévi-Strauss». 1963, N 11.

⁴ L. Goldman. Structuralisme, marxisme, existentialisme. «L'homme et la société», 1966, N 2.

⁵ Див. «Le Monde», 6 листопада 1968 р.

⁶ Див. R. Garaudy. Le marxisme du XXe siècle. Paris, 1966.

⁷ Див. L. Althusser. Pour Marx. Paris, 1965.

⁸ Інформації і характеристики окремих напрямів містять праця: J. Viet. Les méthodes structuralistes dans les sciences sociales. Paris, 1965.

реалізувати себе в аутентичному суспільстві, турботи про місце людини в умовах науково-технічної революції⁹.

Відзначимо, що структуралізм має багато форм, безпосередньо пов'язаних з різними ідеологічними течіями. Ми повинні дослідити таке питання: чи не приховується у певних, загальних для всього цього руху методологічних основах можливість вияву вищезгаданих ідеологічних інтерпретацій? В чому полягає безперечний внесок структуралістів у розвиток методології наук, а що обмежує їхні пропозиції? Яким, зрештою, може бути відношення діалектичного матеріалізму до цих пропозицій, що стосуються здійснення досліджень? Якою мірою і в якому розумінні сучасний марксизм може включити їх до себе, асимілювати, не деформуючи свого власного діалектичного методу дослідження?

Найважливішим видається питання відношення структурального методу до постулатів марксистського гуманізму та історизму. Це пов'язано з тим, що частина структуралістів абсолютизує залежності і соціальні зв'язки, узяті поза часом, синхронічні залежності, а також применшує значення діахронічних історичних залежностей і суб'єктивних аспектів суспільного життя. Абсолютизація ця здається нам випадковою. Вона формується на фоні певних методологічних положень, спільних для всіх структуралістів.

Спробуємо схарактеризувати ці положення, беручи за основу найпоказовіші для сучасного структуралізму праці відомого етнолога К. Леві-Стросса¹⁰.

Від лінгвістики до культурної антропології

Автор «структуральної антропології» силкувався застосувати до культурної антропології досвід так званої структурної лінгвістики. Основоположником структурної школи у мовознавстві був учень Еміля Дюркгейма Фердинанд де Соссюр. У відомих лекціях¹¹, прочитаних у 80—90-х роках минулого століття у Вищій школі у Парижі і в Женевському університеті, Ф. де Соссюр запропонував докорінне оновлення дослідницьких методів у мовознавстві.

Важливі методологічні наслідки мали його пропозиції розрізняти синхронічне мовознавство, що описує стан даної мови *in actu* (в дії), виявляє його головні властивості і залежності в рамках певної системи, і традиційне діахронічне мовознавство, яке досліджує історію мов. Перевага явно надається першому. Де Соссюр твердить, що мовознавство треба вивчати, беручи до уваги вісь одночасності і нейтралізуючи часові відношення.

Наступним методологічним починанням де Соссюра було перенесення у мовознавство дюркгеймівської теорії колективних уявлень і ви-

⁹ Див. L. L a s a n. *Ecrits*. Paris, 1966. M. Foucault. *Les mots et les choses; Une archeologie des sciences humaines*. Paris, 1966, L. Goldmann. *Recherches dialectiques*. Paris, 1962; G. Lukács. *Schicksalwende*, Berlin, 1908; T. Parsons. *The Social System*, Glencoe, 1950. L. Althusser. *Pour Marx*; K. Popper. *Logic of scientific discovery*, London, 1954; R. S. Grane, W. R. Keast, R. Mac. Keon, M. Mac Lean, E. Olson, B. Weiberg. *Critics and criticism*. Chicago, 1952; R. Linton. *The Cultural Background of Personality*. N. Y., 1945.

¹⁰ До найважливіших етнологічних праць К. Леві-Стросса слід залічити: *La vie familiale et sociale des Indiens Nambikwara* (1948); *Les structures élémentaires de la parenté* (1949); *Le totemisme aujourd'hui* (1962); *La pensée sauvage* (1962). У праці «*Anthropologie structurale*» він зачіпає загальні теоретико-методологічні проблеми, котрі розвиває потім у низці праць, присвячених аналізу структур думок за допомогою міфів. Праці видані у серії «*Mythologiques*»; «*Le cru et le cuit*» (1964) і «*Du miel aux cendres*» (1966).

¹¹ Див. Ф. де Соссюр. *Курс общей лингвистики*. М., 1933.

користання її для критики психологічної школи. На його думку, вихідним пунктом аналізу мови мають бути не фонетичні реєстрації окремих висловлювань або характеристика емоційних переживань і значень, які окремі індивіди пов'язують з вимовленими ними словами, а виявлення основних особливостей мови, що існують незалежно від мовців.

Мова, на думку де Соссюра, є не сумою психологічних явищ, а суспільним фактом. Тому він розрізняє мову (*la langue*) як систему спілкування певного колективу і мовлення (*la parole*) як використання першої в конкретних ситуаціях конкретними мовцями. Досліджуючи мовний матеріал, де Соссюр прагне знайти приховану за ним відносно замкнуту і стійку систему. Це стосується не лише граматики, але також і семантичних аспектів.

Де Соссюр був переконаний у тому, що в даному актуальному стані мови, якщо її брати *in actu*, тобто синхронічно, а не генетично, ми можемо помітити певну організацію і залежність, завдяки яким можна сказати, що вона становить систему в колективній свідомості даного суспільства. Цієї системи ми не виявимо ні тоді, коли досліджуватимемо мову в історичному плані, ні тоді, коли за вихідний пункт братимемо мову конкретних людей.

Тому в лінгвістичних дослідженнях ми повинні абстрагуватися від чинника мінливості і чинника індивідуальних відхилень. Більш того, мову окремих людей ми можемо зрозуміти тільки тоді, коли знаємо систему даної мови. Звідси напевне шлях веде до висловлювань Лакана, які ставлять під сумнів суб'єктивність нашого мислення: «Ми — не ті істоти, що говорять, а ті, про які говорять, не мислячі, а мислимі». Адже де Соссюр абсолютизує «об'єктивність» мови щодо індивідів, які говорять, забуваючи, що ця об'єктивність є виразом історичної практики людей і що «девіації тих, що говорять», є чинником розрізнення і розвитку окремих мов.

У системі даної мови найважливішим для де Соссюра є не багатство запасу слів, а відмінність між ними («у мові немає нічого, крім відмінностей»). Адже слова у даній мові щось означають, виконують у ній відповідні функції тільки тому, що виступають у певному зв'язку з іншими словами і відрізняються від них внаслідок різного типу відношень, що виникають між ними, наприклад, протиставлення. Окремі слова даної системи визначаються не за допомогою віднесення їх до своїх десигнатів, а головним чином за допомогою віднесення одного до одного через певним чином організовану опозицію.

Вищенаведені методологічні пропозиції дістали згодом розвиток у працях інших лінгвістів, провідна роль серед яких належала так званій празькій школі¹² (Микола С. Трубецької, Роман Якобсон, Сергій Карчевський, Богуміл Трнка, Йозеф Вашек).

Велике значення щодо цього мав розвиток фонології, а також дослідження неусвідомлюваної мовцями інфраструктури мови і її впливу на позиції членів колективу і форми соціального зв'язку.

К. Леві-Стросс, проводячи дослідження в Латинській Америці, застосував методи лінгвістичного структуралізму для з'ясування складних питань спорідненості у індіців племені намбіквара, що населяють внутрішні області Бразилії¹³.

¹² Див. N. S. Troubetzkoy. *Psychologie du Language*. Paris, 1933; R. Jacobson. *Podstawy języka*. Wrocław, 1964; *Travaux du cercle linguistique de Prague*, 1929. Огляд різних тенденцій в сучасній структуральній лінгвістиці дається у праці Мальмбеґра «*Structural Linguistic and Human Communication*» (1963).

¹³ Cl. Lévi-Strauss. *Anthropologie structurale*. Paris, 1958, p. 306.

Рееструючи складні правила, які регламентують відносини між родичами різного ступеня спорідненості, він намагався встановити систему опозиції між окремими правилами, а потім виявити систему цих правил і, нарешті, функції окремих елементів системи в житті індійського суспільства.

Цим шляхом К. Леві-Стросс підходить до поняття «структура» як особливого роду моделі відношень, а саме моделі, що задовольняє такі необхідні умови. Модель має характер певної упорядкованої системи; це означає, що кожна структура складається з таких елементів, модифікація котрих неминуче приводить до модифікації усіх останніх. Модель належить до певної групи, сім'ї моделей з подібними залежностями.

Можна з великою науковою вірогідністю передбачити, як ця модель реагуватиме у випадку модифікації якогось із її елементів. Модель сконструйована так, що її функціонування дозволяє з'ясувати всі спостережувані факти у колективі, щодо якого вона застосовується.

Потім, використовуючи поняття структури та інші поняття згаданої лінгвістичної школи, такі як: система, сегментація цілого, опозиція окремих елементів і формули опозиції, відношення частини до цілого, знак, система знаків¹⁴ — Леві-Стросс намагався за аналогією з'ясувати основні аспекти соціального зв'язку і культури намбікварів, а також й інших обстежених первісних суспільств. При цьому він застосував низку положень і правил, екстраполюючи їх на інші галузі досліджень у гуманітарних науках.

Людина і структура

Першим таким положенням є визнання взаємної комунікації індивідів чинником, що становить соціальний зв'язок. «Суспільство складається, — каже Леві-Стросс, — з індивідів і груп, між якими існують комунікації»¹⁵.

Тут, як у камері-обскурі, відношення між суспільною і історичною практикою та системою міжлюдської комунікації перевернуті. Те, що є результатом колективного перетворення природи для потреб людини — мова і система комунікації, тобто те, що створюється, а потім модифікується предметною практикою людського суспільства — досить таки довільно трактується як те, що створює.

Такий переверот у відношеннях між суспільною активністю людей і їх мовою приводить до визнання примату структури мови над живим мовленням і пов'язаних з мовою колективних форм мислення над інтелектуальною активністю, вирішенням конкретними індивідами питань моралі. Як екзистенціалісти, виходячи із суб'єктивності, *cogito*, розривають діалектику індивідуального і суспільного на ланці індивіда, так і структуралісти, трактуючи мову, об'єктивовані звичаї, поділ соціальних ролей (і все те, що вони вкладають у поняття структури) як первісно дане, — розривають цю діалектику на ланці суспільства. Таким чином, можна сказати, що структуралізм в цьому питанні, як зрештою і в інших, висуває положення, що є зворотною копією положень: екзистенціалізму.

Адже діалектику загального і окремого, індивідуального в суспільному житті можна з'ясувати, не впадаючи в односторонність ультра-колективізму і екзистенціалізму, органіцизму та індивідуалізму, на

¹⁴ Місце категорій структуральної лінгвістики в етнологічних дослідженнях визначається у праці: Cl. Lévi-Strauss. *La pensée sauvage*. Paris, 1962, p. 326—328.

¹⁵ Cl. Lévi-Strauss. *Anthropologie structurale*, p. 158.

грунті аналізу історично зумовленої матеріальної практики людей. Саме вона приводить до формування різного типу форм зв'язку, культури і систем комунікації між індивідами. Отже, процес «соціалізації» індивіда тісно пов'язаний з об'єктивними вимогами перетворення природи для потреб людини. Враховуючи ці вимоги і досліджуючи їх справжні, історичні вияви, ми не повинні вже як вихідну точку брати ні *cogito* ізольованої від суспільства особи, ні структур колективних уявлень, відірваних від практики цих індивідів, і т. д. Як екзистенціалізм, так і структуралізм є лише абсолютизацією одного з аспектів (індивіда або структури) живої діалектики людської практики, одного з аспектів діалектичного процесу пізнання міжособистісних відносин і соціальних зв'язків.

Таким чином, ще раз підтверджується відоме положення Леніна, що «філософський ідеалізм є *односторонній*, перебільшений... розвиток (роздування, розпухання) однієї з рисочок, сторін, граней пізнання в абсолют...»¹⁶

Абсолютизації, про які вже мовилось, призводять деяких учнів і прихильників Леві-Стросса до згаданої нами ідеї сутінок гуманізму. Хоча ця ідея іманентно пов'язана з пошуками прийнятих у гуманітарних науках об'єктивних, точних, кількісних і приступних перевірки дослідницьких методів, якими згідно з переконанням (досить наївним) структуралістів користуються представники природничих наук, вона веде до сваволі абстрактних, відірваних від людської дійсності шаблонів мислення. Адже, хто відкидає всяку суб'єктивність як елемент, чужий науковому пізнанню, той одночасно заперечує те, що визначає характерні особливості гуманітарних наук, що відрізняє їх від наук про природу. Основним полем діяльності гуманітарних наук є саме ця «суб'єктивна активність» людей, яку висміюють структуралісти, людей залучених, звичайно, до об'єктивної ситуації і суспільно-історичних залежностей, але таких, які є індивідами, обдарованими інтелектом, своєрідною вразливістю, способами реагування тощо, а не позбавленими суб'єктивних рис об'єктами досліджень природничих наук. Людей, що перебувають, правда, у певних, більш або менш постійних і ізольованих синхронічних системах, але які своєю активністю невпинно модифікують ці системи і надають їм дедалі нового смислу.

Ці відчайдушні пошуки ідеальних систем, що мають нескінченну внутрішню гармонію і позбавлені руху, суперечностей, тобто того, що Маркс услід за Гегелем називав негативністю структур, яка є джерелом їх динаміки, можуть призвести до консервативних або ж, навпаки, до наївно-сентиментальних прогресистських, лівацьких утопій. Адже марна мрія про синхронічну єдність поєднана з ідеєю про усунення усіх індивідуальних девіацій як явищ ірраціональних, довільних, випадкових, що порушують гармонію цілого.

У пошуках втраченого раю

За цими спробами знайти синхронічну єдність може, як на це вже звернула увагу критика, приховуватися ідеологія шкодування за тим, що минув, нібито, золотий вік людства, коли індивіди були позбавлені мук невтомних пошуків і були якнайміцніше зв'язані з якоюсь сталою групою.

Незадоволеність, породжена типовими для сучасного суспільства на Заході виявами відчуження, розгубленістю індивіда в суєті великих

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 348.

міст, може призвести до сентиментального захоплення примітивним родовим ладом неоліту. Заклики повернутися до такого ладу висувуються певними групами студентів і битників. Примітивізм пропагують сьогодні деякі модні напрями в музиці і пластичному мистецтві (що, здається, схвалив К. Леві-Стросс у своїх інтерв'ю, даних французькому радію). Це дає змогу пояснити те парадоксальне, на перший погляд, явище, що ідеї структуралістів викликають інтерес як у середовищі технократично настроєних ідеологів неокапіталізму, так і, навпаки, — у середовищі найзапекліших критиків індустріального суспільства з числа анархо-«комуністів» і прихильників Герберта Маркузе.

Критики структуралізму, які стоять на різних світоглядних позиціях, досить точно помітили, що метою структуралістського аналізу є не стільки дослідження самих людських колективів, де формуються (і виконують певні функції) структури, скільки замкнуті в собі, ізольовані в просторі і часі структури. Абстракція такого типу, що викликає сумніви вже під час застосування її до характеристики народів, які перебувають на нижчих щаблях розвитку, видається цілком непринятною для аналізу породжених неолітичною революцією історичних суспільств. По суті структурний метод полягає в дослідженні і описі того, що вже минуло, стало реальністю, а не того, що перебуває у процесі здійснення. Суспільні відносини і дії є для цього методу сировиною, яка використовується для створення моделей, що дозволяють розпізнавати неусвідомлену структуру. Так постулат задоволення вимог наукової об'єктивності виконується усуненням дій людини, повних пошуків і неспокою. Людей трактують згідно з відомим положенням Е. Дюркгейма, що «суспільні факти слід розглядати як речі», не як активні суб'єктивності, не як суб'єкт суспільних явищ, а як матеріал для створення надіндивідуальних структур. Це може призвести до створення науки про людину без самої людини.

У своїх дослідженнях К. Леві-Стросс посилається на найпримітивніші, стійкі і ізольовані суспільства, в яких не виявляється тенденції до змін, прогресивних перетворень, пошуків щодо систем і моралі, котрі, як він каже, «не мають історії». У книзі «Смуток тропіків» і в розмові з Жоржем Шарбоньє він намагається показати ці суспільства як зразок для відчужених історичних суспільств сучасності, які роздирають конфлікти.

Але його ідеал такою ж мірою сентиментальний, як і (незважаючи на уявну науковість) ірраціональний. Посилаючись на минуле старих замкнутих груп, Леві-Стросс нехтує тим фактом, що вони виростили з певної примітивної матеріальної практики, яка вже позаду. А відмова від досягнень цивілізації «історичних» суспільств у ім'я відновлення «співтовариства», якщо навіть її і постулювати, призвела б неминуче до колосального регресу людської культури.

Суспільний час містить у собі елемент неминучої і постійної мінливості. Існуюча поза часом суспільна система («*rangsée sauvage*» — Леві-Стросса) є такою ж фікцією, як і існуючий поза часом «добрий дикун» («*bon sauvage*») французьких філософів доби Просвітництва, котрий має незмінну людську природу.

К. Леві-Стросс виходить із того, що в кожній суспільній структурі можна виявити неусвідомлену, позачасову систему правил і норм співіснування людей, яка є обов'язковою у всіх формах міжлюдських відносин і яку можна було б використати при створенні синтетичної людської співдружності. Але таку систему правил і норм — якщо ми хочемо, щоб структури мали позачасову цінність — можна застосувати тільки до строго визначеного типу людини. Йдеться про тип людини,

абсолютно пристосованої, позбавленої прометеївських пошуків, неспокою і прагнення до змін. Така людина є теоретичною абстракцією і реально ніколи і ніде не існувала і не може існувати, не перестаючи бути людиною. Адже людина є не лише членом колективу, а також і єдиним свідомо діючим суб'єктом у цьому колективі.

Структура і історія

Цей активний прометеївський характер людини перекреслює й інші головне положення структурного методу — визнання позачасового синхронічного аналізу основою для з'ясування системи суспільних зв'язків і окремих її елементів.

Щодо племен, культура яких відносно стабілізувалась і які перебувають у певній ізоляції від інших суспільств, цей метод у відповідних межах може бути плідним. Однак задовільно пояснити ознаки системи як цілого і її елементів неможливо без дослідження їх генезису, без звернення до епохи, що передувала цій відносній стабілізації. Справа в тому, що методи, з успіхом використовувані у певних мовознавчих дослідженнях, а також в аналізі відносно ізольованих культур, К. Леві-Стросс екстраполює на всю культурну антропологію і навіть надає їм здатності інтегрувати методологію гуманітарних наук¹⁷. Це неминуче мало призвести до знецінення історичних методів, що в учнів К. Леві-Стросса набрало форми програмного аісторизму.

Щоправда, К. Леві-Стросс не йде так далеко, як це робить Мішель Фуко, який вважає, що історизм слід залічити до передсудів, які мають бути вивчені археологією людської думки, що кожна теорія історії є або невловимою містиккою, або ж безплідною доксологією¹⁸. Однак і в методологічних висловлюваннях автора «Структурної антропології» можна натрапити на абсолютизацію синхронічних трактовок, хоча водночас він мовчить про можливість і діахронічних структур, які пояснюють закономірності процесів розвитку¹⁹. Але К. Леві-Стросс не в силі сказати, як можна було б гармонійно поєднати синхронічні і діахронічні підходи, соціологічний і історичний погляди.

Кажучи про своє ставлення до опонентів, К. Леві-Стросс неодноразово підкреслював, що він не мав наміру заперечувати значення історичних наук і генетико-каузальних пояснень. Він лише виступив проти дуже поширеної в сучасній французькій філософії тенденції — розглядати історичний метод як такий, що стоїть вище за усіх інших²⁰. Його метою було визнання рівноправності обох підходів — діахронічного і синхронічного. «Кінець кінцем те, — зауважує Леві-Стросс, — що події розташовуються в часі, не дає підстав припускати, що вони не можуть підлягати структурному аналізу... Просто слід визнати, як це роблять лінгвісти, рівноправність діахронічного аналізу з синхронічним і плідність цього аналізу в певних межах».

Однак він негайно додає: «Історія — така ж наука, як і кожна інша, а науки про неперервність існувати не може. Може існувати лише наука про перервність, і історія щодо цього не може бути винятком»²¹.

¹⁷ Cl. Lévi-Strauss. *Anthropologie structurale*, p. 37—48, 70, 326. Див. В. Malmberg. *Nowe drogi w językoznawstwie*, Warszawa, 1969, s. 353.

¹⁸ доксологія — від грецького *δόξα* — думка. *Ред.*

¹⁹ Cl. Lévi-Strauss. *La pensée sauvage*, p. 324—357.

²⁰ Cl. Lévi-Strauss. *Réponses a quelques questions*. «Esprit», 1963, N 11.

²¹ Там же. У нарисі «Les limites de la notion de structure en ethnologie» Леві-Стросс підкреслює, що «процес не можна пояснити без сегментації розвитку» (*Sens et usage du terme structure*. Paris, 1962, p. 44).

Отже, рівноправність було відхилено на користь сегментації історії, розчленування її на окремі моменти руху, які аналізуються як статичні, а потім установлюються правила їх послідовності.

Так, діяхронічні структури були, за словами Лефевра, зведені до нового елеатизму, а рух історії подано, як у Зенона Елейського, як сума місць спокою. Не можна не погодитись з Лефевром, коли він зазначає, що «структуралізм К. Леві-Стросса є ще одним прикладом неусуненої суперечності між діалектичною традицією Геракліта і елеатизмом, між прихильниками діалектики і прихильниками ідентичності, між людьми спокою і людьми процесу»²². Не можна не погодитись з Ж. П. Сартром, який підкреслює, що для структуралістів, «правда, існує історія, бо і вони розрізняють епохи і визнають «до» і «після». Однак, відкидаючи конфлікт, протилежність як істотний чинник історичного руху, відкидаючи людську практику, що розвивається, як основу руху всяких структур і елементів у синхронічному розрізі, вони заміняють кіно чарівним ліхтарем, рух — послідовними станами нерухомості»²³. Разом з тим не можна не відзначити, що як Ж. П. Сартр, так у певному розумінні і Лефевр абсолютизують у свою чергу інший бік питання: рух, змінність. Це пов'язано з основними положеннями екзистенціалізму, згідно з якими людина є тим, чим вона не є: проекцію своїх вільних рішень²⁴. Цей погляд призводить до тлумачення історії як нічим не зумовлених актів протесту, сумнівів особи або суспільних груп.

У екзистенціалістській пізнавальній перспективі не може бути й мови про людину як динамічну, відкриту, але відносно стійку структуру (завдяки чому ми говоримо про її особу, характер) або про відносно стійкі суспільні структури, про їх вплив на *cogito* особи. Постулат гармонії діяхронії і синхронії виявився заміненим абсолютизацією мінливості.

Погодження діяхронічної і синхронічної перспективи досліджень, якщо ми не хочемо, щоб воно мало еклектичний характер, може бути здійснене тільки на базі діалектичної теорії розвитку через протилежності, яка припускає, що «єдність (збіг, тотожність, рівнодіяння) протилежностей умовна, тимчасова, минуша, релятивна. Боротьба взаємовиключаючих протилежностей абсолютна, як абсолютним є розвиток, рух»²⁵, що кожний предмет, кожне суспільне явище «має різні і часто суперечливі відношення до всього іншого, *ergo*, буває самим собою і іншим»²⁶.

Справжній марксизм, а не той, що зазнає екзистенціалізації, у жодному разі не заперечує поняття структури. Більше того, йому тут належить пріоритет. Правильно відзначає С. Козир-Ковальський²⁷, що поняття структури досить часто використовується в працях Маркса. У вступі «До критики політичної економії», де Маркс аналізує свій метод досліджень, ми читаємо, що структуру розподілу цілком визначає структура виробництва, що розуміння структури капіталістичного суспільства дає змогу нам збагнути структуру всіх суспільних форм, що історичний розвиток окремих економічних категорій відрізняється від структури в су-

²² H. Lefebvre. Claude Lévi-Strauss et le nouvel eleatisme. «L'homme et la société». 1966, № 1—2.

²³ J. P. Sartre, Répond. «L'Arc», 1967, № 30; H. Lefebvre. Le conceet de structure en sociologie. Y: «Sens et usage du terme structure».

²⁴ Див. Т. М. Jaroszewski. Problem wolności w perspektywie Laickiego egzystencjalizmu. Y: «Antynomie wolności». Warszawa, 1965.

²⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 346.

²⁶ Там же, стор. 124.

²⁷ Див. St. Kozyg-Kowalski. Miejsce wartosci w poznaniu humanistycznym w ujęciu M. Webera i K. Marksa. Toruń, 1968, s. 198.

часному буржуазному суспільстві, що певні категорії становлять внутрішню структуру буржуазного суспільства. У відомому викладі історичного матеріалізму, який міститься у вступі «До критики політичної економії», Маркс пише про «економічну структуру суспільства». Поняття «структура» він вживає поряд з поняттям цілого і навіть без вагань застосовує визначення «органічне ціле».

Однак справжній марксизм не задовольняється описом взаємних зв'язків у даній соціальній системі, а показує також їх суперечливий, антиномічний характер, що становить основу їх руху і змін. Змін, які розуміє не в дусі Кювье²⁸, — як серію катастроф, — а як постійний аспект дійсності.

Марксизм, нарешті, підкреслює, що виявлення властивих даному суспільству змін має істотне значення для розуміння особливості його структури і елементів, що становлять її. Більшість структуралістів рішуче вважають такий підхід нісенітним і тим самим позбавляють себе можливості адекватного розуміння структур і притаманних їм систем опозиції.

Будь-які синхронічні аналізи можуть бути лише однією з вступних операцій дослідницького процесу, а потім вони повинні зазнавати діалектичного заперечення за допомогою багатоаспектних динамічних трактовок, так само, як арифметика заперечується вищою математикою, евклідова геометрія — багатовимірною геометрією.

Приклад плідного застосування вищезгаданого методу ми знаходимо в «Капіталі» Маркса. Ленін про це пише: «У Маркса в «Капіталі» спочатку аналізується найбільш просте, звичайне, основне, найбільш масовидне, найбільш повсякденне відношення, що мільярди раз трапляється, відношення буржуазного (товарного) суспільства і обмін товарів. Аналіз розкриває в цьому найпростішому явищі (в цій «клітинці» буржуазного суспільства) всі суперечності (гесп. зародки всіх суперечностей) сучасного суспільства. Дальший виклад показує нам розвиток (і зростання і рух) цих суперечностей і цього суспільства... від його початку до його кінця»²⁹.

Міркування деяких структуралістів зводяться до абсолютизації одного з елементів дійсності — вертикальної залежності, відносної стабілізації даної системи елементів. Водночас екзистенціалісти абсолютизують рух, мінливість. Два ці напрями неспроможні вловити живої діалектики переходу від одних відносно стійких систем до інших. Структуралізові, як і його попередникам — дюркгеймівській соціології, функціоналізові і холізові, властивий недолік — недіалектичність звичайного мислення.

Звичайне уявлення, як пише у «Філософських зошитах» Ленін, помічає, правда, суперечності у рамках цілісних систем, «схоплює відмінність і суперечність, але не перехід від одного до другого». Більш проникливий розум «схоплює суперечність, висловлює її, приводить речі у відношення одну до одної, змушує «поняття світитися через суперечність», але не виражає поняття речей та їх відношень».

Діалектичний же розум «загострює притуплену відмінність відмінного, просту різноманітність уявлень до істотної відмінності, до протилежності. Лише підняті на вершину суперечності, різноманітності стають рухливими... і живими одна у відношенні до одної, — дістають,

²⁸ Див. М. Foucault. Les mots et les choses, Paris, 1966, p. 207.

²⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 346—347.

набувають ту негативність, яка є *внутрішньою пульсацією саморуху і життєвості*³⁰.

Чи впливає із вищенаведених висновків, що марксистин повинні замкнутися у колі власних трактовок і категорій, що їм не може дати користі вивчення категорій і дослідницьких методів структуралістів, що міркування структуралістів і їх пропозиції не мають цінних, плідних для науки елементів? Аж ніяк ні.

Однак марксистин повинні відрізнити те, що в методології структуралістів є абсолютизацією однією з сторін дійсності, процесу пізнання, від того, що може збагатити дослідницькі методи марксистських гуманітарних наук, що становить методологічні досягнення сучасного мовознавства, археології, соціології культури, а також літературної критики.

Наведемо для прикладу хоча б проблему відношення діакронії і синхронії. Якщо припустити, що типовим явищем є синхронічна рівновага, то це мало що дає для розуміння процесів розвитку, а можливо навіть прямо призведе до їх заперечення, до сегментації руху. Виникнення нових станів рівноваги буде тоді чимось таємничим, якимсь «*Deus ex machina*», як це спостерігається у працях Кюв'є, якого Мішель Фуко підносить на самі вершини «сучасної науковості». Якщо ж відповідно до дійсності виходити з динаміки, мінливості, окремих елементів даної системи у зв'язку з їх функціонуванням у ширших системах і залежностях, а як наслідок — з впливу цієї мінливості на структуру, якщо, крім того, визнати, що даного стану якоїсь відносно ізольованої і відносно стійкої системи елементів і характерної для них структури не можна зрозуміти без з'ясування їх генезису, пов'язаного з історією цих залежностей, то структуральний аналіз може сприяти розумінню як самих процесів розвитку, так і певних структуралізованих систем, що є їх наслідком. Більше того, цей аналіз може сприяти подоланню тієї форми історизму, котра розуміє зміни як щось інертне, хаотичне, випадкове і заперечує системно-закономірний характер процесів розвитку. Адже цей аналіз спрямовує учених на дослідження змін у соціальних зв'язках, у мові, культурі як своєрідних цілісних системах замість того, щоб займатися змінами їх ізольованих елементів.

Деяким структуралістам вдається подолати «неоелеатизм» і дослідити внутрішні механізми перетворення структур. Це бачимо, зокрема, на прикладі останніх лінгвістичних досліджень Якобсона. Вивчаючи мовний матеріал, він підкреслює, що коли кожний елемент має у синхронії свій смисл, певний зв'язок з цілою системою і виконує в ній відповідні функції, то всяку зміну слід розглядати відносно до цієї синхронії. Так зміна одного з елементів неминує приводить до перетворення цілого. Періодом, що передує синхронії, є стан дисгармонії, пристосування окремих елементів. Таким чином, ми можемо досліджувати окремі стадії і механізм переходу від одної структури до іншої. Між іншим, у цій трактовці Якобсон явно наближається до поглядів, котрі на матеріалі взаємозалежностей у розвитку різних органів і морфологічних процесів у живих організмах проголошують сучасні еволюціоністи у біології, а також до методологічних положень, іманетно пов'язаних з Марксовою теорією формації.

Нам здається, що коли б дальші дослідження взаємної залежності синхронічних і діакронічних аспектів у суспільному розвитку відбувалися саме в цьому напрямі, то вони могли б привести до розвитку і збагачення думки Леніна про саморух унаслідок зіткнення внутрішніх суперечностей даної цілісної системи.

³⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 128—129.

Світогляд історичного оптимізму

(до сторіччя від дня народження Лесі Українки)

Леся Українка, чий сторічний ювілей вшановує прогресивна громадськість багатьох країн світу, поєднувала в собі хист геніальної письменниці, полум'яної революціонерки і видатного мислителя. Вона глибоко вірила в історичний прогрес, в творчі сили людей праці, в можливість здійснення високого суспільного ідеалу. Знищення експлуататорського ладу, перемога народної революції, встановлення такого ладу, за якого було б забезпечено справжнє народовладдя, свободу і розквіт людської особистості — соціальний ідеал Лесі Українки, за здійснення якого вона пристрасно боролась. Її громадсько-політична діяльність, літературно-критична і публіцистична творчість були нерозривно пов'язані із загальнодемократичним, в тому числі пролетарським, визвольним рухом. Пристрасні, наступальні твори Лесі Українки закликали до викоринення старого й віджилого в усіх сферах життя. Протиставляючи поетичний голос молоді поетеси м'явим і рутинерським писанням тогочасних «ботокудів»; декадентів і т. п., Іван Франко казав: «Від часу Шевченкового «Поховайте та вставайте» Україна не чула такого сильного, гарячого та поетичного слова, як з уст цієї слабосилої хворої дівчини. Читаючи м'які та рознервовані писання сучасних українців-мужчин і порівнюючи їх з тими бадьорими, сильними та смілими, притім такими простими словами Лесі Українки.., мимоволі думаєш, що ця хвора слабосила дівчина трохи чи не одинокий мужчина на всю новочасну соборну Україну»¹.

Світогляд Лесі Українки формувався на ґрунті вітчизняної матеріалістичної традиції, особливо поглядів Шевченка, Франка, Чернишевського, Добролюбова, під впливом передової думки її часу, зокрема марксистських філософських та суспільно-політичних ідей.

Безпосередній інтерес до визвольного пролетарського руху і марксистської теорії Леся Українка виявила досить рано. Вже в 1892 р. вона пише вірш «Досвітні вогні», в якому говориться про «робочих людей». Наступного року письменниця приїздить до Києва, де зближується з членами київських підпільних марксистських гуртків. У 1895 р., мешкаючи в Софії, вона знайомиться з нелегальною революційною, в тому числі соціал-демократичною, літературою. Дещо пізніше поетеса знайомиться з С. К. Мержинським — одним з перших соціал-демократичних пропагандистів, організаторів Київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». За порадою Мержинського, з яким письменниця підтримувала найтісніші зв'язки аж до самої його смерті (1901), вона читає «Маніфест Комуністичної партії», вивчає «Капітал», «Анти-Дюрінг», знайомиться з творами російських марксистів, зокрема з статтями ленінської «Искры». Посилений інтерес письменниці до марксистської літератури виявляється все більше. В 1899 р. вона співпрацює у журналі «Жизнь», де друкувалися окремі твори Леніна, Горького, Плеханова, Воровського. Літературний відділ цього журналу, керований Горьким, дістав високу оцінку Леніна. 1901 року письменниця бере участь у перекладі на українську мову

¹ І. Франко. Твори в 20-ти томах. К., 1950—1955. Т. 17, стор. 247.

кількох марксистських праць — серед них і «Маніфесту Комуністичної партії», — які, надсилаючи до Галичини, просить підписати: «Видання групи українських соціал-демократів». Цього ж року вона пише післямову до брошури Ш. Дікштейна «Хто з чого жие?», в якій виявляє неабияку обізнаність з положеннями наукового комунізму.

Напередодні і в період революції 1905 року особою Лесі Українки цікавляться жандарми, не без підстав підозрюючи її у практичних зв'язках з революційними організаціями. Як свідчать матеріали архівів, Леся Українка читала і розповсюджувала газету «Искра». Вона також брала участь у поширенні першотравневої соціал-демократичної прокламації (1899 р.). 1901 року квартира Лесі Українки в Києві була підпільною явкою, що використовувалась для підтримання зв'язків київського соціал-демократичного комітету з активістами соціал-демократичних організацій Петербурга, Москви та інших міст.

Характерними особливостями світогляду Лесі Українки, як і інших представників передової української філософсько-соціологічної думки, були матеріалізм, глибокий інтерес до нових досягнень природознавства, визнання дійового значення прогресивних філософських ідей, реалістична естетика, войовничий атеїзм, історичний оптимізм. З цих позицій Леся Українка піддавала критиці тогочасні реакційні філософські течії. Той факт, що численні філософські «іزمи», які культивувалися в кінці XIX — на початку XX століть (теїзм, спіритуалізм, неокантіанство, фіхтеанство, шелінгіанство, гегельянство, інтуїтивізм, містицизм, позитивізм і т. п.), не мали серйозного успіху на Україні, пояснюється, зокрема, послідовною і непримиренною боротьбою передових українських діячів, у тому числі й Лесі Українки, проти філософського ідеалізму в різних його формах і виявах. У своїх поглядах на природу і значною мірою на суспільство Леся Українка стояла на матеріалістичних позиціях. На її переконання, матеріалізм характеризує світосприймання кожної здорової людини, не збитої з пантелику ідеалістичними вигадками, і є наслідком погляду на речі як на такі, що існують поза і незалежно від нашого «я», від будь-якого суб'єкта. У статті «Утопія в белетристиці» говориться про «наївно-матеріалістичний ідеал» народних уявлень. В одному з варіантів своїх «Заміток» з приводу статті Ганкевича «Політика і етика» Леся Українка зауважила помилковість судження про «мертву матерію». Матерія, як носій будь-яких змін, не може бути чимось інертним. Вона містить у собі свої власні об'єктивні стимули безконечних перетворень, безперервного руху, висхідного розвитку. Поетеса виступала проти фаталізму та релігійно-ідеалістичної ідеї про «наперед встановлену гармонію», про начебто споконвіку визначену кимось доцільність у світі.

Захищаючи матеріалістичний світогляд, Леся Українка разом з тим відмежовувалась від його вульгаризаторів, що не визнавали дійової сили ідей. Саме тому, що передові ідеї виражають насущні потреби життя певних суспільних сил і сприяють здійсненню цих потреб, вони містять в собі велику енергію, яка реалізується в ході практичної революційної боротьби за радикальну зміну соціально-політичних відносин. Тому й філософія виправдує себе лише тоді, коли набуває войовничого характеру. В «Замітках» з приводу згаданої статті Ганкевича, говорячи про перших християн і римських філософів, особливо стоїчної школи, поетеса відзначала, що хоч вони й не були «боягузами», однак їм бракувало ідейної рішучості, бо очікували порятунку «згори», «від бога або від цезаря, а нічого не наважались домогтися самі. Дух Спартака не

жив ні в філософах, ні в християнах, тому одні не знайшли «Духа законів», а інші не зруйнували жодної Бастії, до того ще й нові побудували».

Борючись проти «філософського опортунізму», як називала письменниця всілякі теолого-ідеалістичні концепції, що освячували квієтизм, вона вимагала від філософів рішучості, виступала проти «дебрей туманних отвлеченностей», за життєвість і дійовість філософії. З перших же кроків своєї діяльності поетеса була рішучим ворогом споглядальності. Вже у листі до М. Драгоманова від 22 березня 1891 року вона відзначала, що тривалі абстрактні суперечки, «антагонізм» окремих, навіть «передових» людей видаються їй часто-густо «бурями в склянці води». Найгірше ж те, зауважує Леся Українка, що деякі діячі, замість того, щоб якимось чином сприяти участі в живих справах, використовують свою розумову енергію на розв'язання нікчемних питань. Відстоюючи дійовість матеріалістичної філософії, письменниця виступала з критикою схоластики в будь-яких її формах. Виявляючи глибоку обізнаність в історико-філософських питаннях, вона піддала критиці філософію Платона, особливо його реакційні суспільно-політичні погляди, войовничого обскуранта «блаженного» Августина, викривала людиноненависницьку сутність філософських вправ Ф. Ніцше.

Матеріалістичний світогляд Лесі Українки був основою її войовничого атеїзму, естетики і етики. Турбота про визволення свого народу від панування експлуататорів вимагала непримиренної боротьби проти реакції в усіх її виявах, в тім числі проти релігії. Атеїзм письменниці був наслідком критичного ставлення до дійсності, результатом благодірного впливу на письменницю революційних марксистських ідей.

У статті «Утопія в белетристиці» Леся Українка досить ґрунтовно спиняється на питанні походження релігії, говорячи, що картину небесного раю створено фантазією народу за аналогією до життя багатих дармоїдів, що релігія створена людиною, безсилою пояснити грізні і незрозумілі явища навколишнього світу. Згодом вона перетворилася на знаряддя духовного поневолення людини людиною, на засіб освячення експлуатації і поневолення, насадження темряви і невігластва серед трудящих. У листі до М. Драгоманова від 23 квітня 1894 року письменниця з обуренням говорить про велику шкоду «попівсько-розкольницького туману», про те, що православ'я і уніатство, як і будь-які інші форми релігії, однаково реакційні, і немає потреби ламати голову над тим, яку з них слід підтримувати. Такі християнські догми, як «всяка влада від бога», «воздайте кесарю кесарево, а богу — богове», Леся Українка розглядає як засіб виправдання влади експлуататорів. На противагу Спартаку і «всім славним бунтівникам нехристиянського Риму», які не мирилися з пануючим ладом і вступали у збройну боротьбу з ним, християни з самого початку «боролися» виключно «духом», водночас вбиваючи дух непокори й протесту так, як «ні один цезар не вмів убивати». Християнські догми, незважаючи на всю їх «миролюбність» і «людинолюбність», є антинародними, ворожими справжнім інтересам трудівників. Що ж до політичної боротьби, то християнські прокляття і громи на багатих і можновладних мали суто словесний характер, практична ж «політика» зводилася до непротивлення. Спочатку християнство було теологічною догмою, а потім переросло у фанатичну «ортодоксальність», яка виправдувала насильство, убивство інаковіруючих і т. д.

Особливо гострій критиці Леся Українка піддала християнство католицького напрямку з його інквізицією та езуїтизмом («Три хвили-

ни», «Пророчий сон патріота» та ін.). Тим самим вона продовжувала лінію викриття Ватикану, яка була розпочата на Україні ще в XVI столітті І. Вишенським і продовжена Т. Шевченком та іншими видатними діячами. Вона нещадно викривала римсько-католицьку церкву та її служителів на чолі з «намісником Христа» на землі — папою римським. Глибоко ненавидячи Ватикан, письменниця висміює реакційні мрії деяких русинів поставити «представника» свого народу на престол папи римського, викриває їхнє плазування перед Ватиканом та його главою. У цьому вона була попередницею таких полум'яних борців проти католицизму та уніатства, як Я. Галан, С. Тудор, О. Гаврилюк та ін. Добре розуміючи реакційну роль релігії, Леся Українка вимагала також рішучої боротьби з будь-якими спробами її культивування серед народу.

Письменниця створила чимало чудових художніх образів гордих і незалежних борців проти старого світу, вільних від релігійної омани, відданих справі захисту честі, свободи і незалежності свого народу. За полум'яну проповідь атеїзму Лесю Українку люто ненавиділи церковні і світські обскуранти, вони забороняли друкувати її твори. Номер «Літературно-наукового вісника», де була вміщена антирелігійна драма «На полі крові», конфіскували за «богохульство».

Традиції Шевченка та російських революційних демократів продовжено в естетиці Лесі Українки. З ряду питань письменниця наближалась до марксистської естетики. Своїми ідеями про походження, сутність і суспільне призначення мистецтва, викриттям реакційного формалістичного мистецтва і розробкою низки естетичних принципів поетеса завоювала почесне місце серед передових діячів української естетичної думки. Більше того, її ідейно-художня спадщина набула міжнародного визнання, про що свідчать діячі культури різних країн і народів, які високо оцінили художній геній славетної дочки українського народу. Вельми цікавою в цьому відношенні є оцінка видатних українських письменників і мислителів, зокрема Лесі Українки, Максимом Горьким, дана у співбесіді з українськими письменниками: «Шевченко, Франко, Леся Українка... — поети гігантського таланту і невичерпної творчої енергії..., люди з великим людським серцем, з героїчною силою духу, у них є чому повчитися не тільки українцям...» («Правда України» від 10 червня 1946 р.).

Постановка і розв'язання естетичних проблем Лесею Українкою були зумовлені потребами визвольної боротьби. Не естетський інтерес, не проста схильність до «нових» теоретичних проблем, а необхідність дати відповідь на запити суспільної практики, класової боротьби зумовили розробку Лесею Українкою питань естетики.

Найважливішою особливістю самого підходу Лесі Українки до розв'язання естетичних проблем є прагнення поєднати красу з реальним життям, естетизувати буття, піднести дух людини, її творчість, що здійснюється за законами прекрасного як розумно необхідного, щільно пов'язаного з революційним прогресом. Вирішальна умова створення неминущих художніх цінностей, на думку Лесі Українки, полягає в соціальній активності, свідомій революційній цілеспрямованості, підпорядкуванні особистого суспільно-класовому.

Наслідуючи естетику революційних демократів 40—60-х рр. XIX ст., Леся Українка матеріалістично розв'язувала основне питання естетики — про відношення мистецтва до дійсності. Вихідним принципом справжнього мистецтва письменниця вважала реалізм, служіння мистецтва суспільному розвитку, боротьбі за визволення трудящих. Тому вона рішуче виступала проти перетворення мистецтва на забаву:

Мистецтво повинно відображати життя народу, допомагати трудящим зрозуміти їх власне становище, надихати їх на боротьбу. Художня творчість мусить складати частину життя пригноблених мас, передових сил суспільства.

Будучи, за власним її визнанням, переважно поетом-ліриком, Леся Українка прагнула нести вогненне слово в маси, в народ, «на площу». Саме в цьому вона бачила покликання справжнього поета. Він не повинен просто «рассеяно бряцать» на лірі, його святий обов'язок — закликати до боротьби, бути трибуном, глашатаєм революційних ідей. Між мистецтвом і пульсом суспільного життя повинна бути повна гармонія.

Леся Українка була саме таким поетом, її полум'яне слово звучало в одному ключі з епохою. Вона прагнула перетворити своє слово в «бойову крицю», в «гострий безжалісний меч», спрямований проти ворогів трудового народу. «Слово моє, послужи ти бійцям!»; — писала вона.

Одним з головних естетичних принципів Лесі Українки є народність. Справжню народність поетеса вбачала в тому, щоб заглибитись в сутність народного життя, в буття і психологію трудящих. Народним письменницею вважала таке мистецтво, яке відображає дійсне життя, інтереси, прагнення, ідеали широких трудових мас, їх боротьбу проти експлуататорів.

Народність мистецтва, за думкою Лесі Українки, передбачає його революційну тенденційність, класовість, спрямованість його на захист певних суспільних сил. Ідеалом художнього твору для Лесі Українки є злиття поетичної мрії і правди життя «в одну гармонію». Поетеса виходить з того, що коли ідея художнього твору, навіть найбільш шляхетна, не втілена у відповідну їй художню форму, то, незалежно від волі автора, ця ідея не досягає мети. Розрив між ідейністю і її мистецьким втіленням — явище вкрай негативне. Свідоме нехтування художньою правдою, підміна її публіцистичними мудруваннями або категоричною схемою веде до ліквідації мистецтва, до знецінення високих ідей.

Ідейність, тенденційність не повинні бути чимось зовнішнім. Вони мусять складати органічний внутрішній зміст творів мистецтва. Справді художній твір має бути «з тілом і кров'ю», «з серцем і душею». Оскільки форма не є щось байдуже до змісту, а сила і виразність змісту перебувають в прямій залежності від відповідної форми, то особливого значення набувають зусилля митця по втіленню змісту в адекватну йому форму.

Своїми естетичними принципами Леся Українка керувалась як в особистій художній практиці, так і в боротьбі проти всіляких відступів від реалістичного мистецтва — проти формалізму, натуралізму тощо. Останній вона вважала глибоко чужим справжньому мистецтву, здоровому людському смаку. Жива правда мистецтва — не в натуралістичних «протоколах вівісекції», а в реалістичному зображенні дійсності.

Не меншої шкоди завдає мистецтву переважання форми над змістом, милування «чистою» формою — формалізм. Критиці різних його проявів (символізму, декадентства, модернізму і т. п.) Леся Українка приділяла багато уваги. Даючи, за її висловом, «гідну відсіч» прибічникам такого «мистецтва», вона показує всю нікчемність декадентських вправ.

Борючись за передове мистецтво, письменниця викривала тих українських письменників і публіцистів буржуазно-націоналістичного табо-

ру, які намагались паралізувати дійову силу демократичної культури, розбестити свідомість трудящих.

Благотворний вплив марксистських ідей на світогляд Лесі Українки відбився на її соціологічних поглядах. Письменниця висловлювала думки про те, що історія суспільства є закономірним процесом, пов'язаним з послідовним розвитком і зміною різних форм суспільного життя, що політичні, правові й моральні поняття та уявлення людей знаходять своє пояснення у матеріальному життєвому процесі, що рушійною силою суспільного прогресу є не окремі особи, а маси, народ, трудящі. Вже у «Стародавній історії східних народів», написаній для своєї молодшої сестри, 20-річна авторка висловлює думку про історичну закономірність, про нерозривний зв'язок наступних суспільних форм з попередніми, про причинну зумовленість нерівномірності суспільного розвитку різних народів. Пізніше Леся Українка висловлює конкретні судження про історичну закономірність. Вона говорить у позитивному плані про марксистську теорію прогресивного розвитку людства, про те, що «рухається колесо прогресу», хоч і не дуже швидко (лист до М. Павлика від 14 лютого 1895 року). Водночас письменниця піддає критиці буржуазно-дворянську історіографію, яка свідомо спотворювала наукові дані про дійсний історичний процес, висловлює і обґрунтовує думку про те, що перемога нового над старим в історії людства пов'язана з самовідданою боротьбою передових сил суспільства.

Поетеса розуміла, що суть соціальних проблем, зміст суспільних явищ на Україні і в Росії зводилися до корінних відмінностей у становищі й інтересах основних суспільних сил, до боротьби класів за свої інтереси. В ряді своїх творів вона показала класові суперечності українського суспільства («Святий вечір», «Така її доля», «Над морем» та ін.).

Класовий характер російського та українського суспільства відображений у сатиричних творах поетеси, у публіцистичних статтях, присвячених аналізу творів художньої літератури. Такою є, наприклад, стаття «Українські письменники на Буковині», в якій говориться про диференціацію села, про пролетаризацію величезних мас сільського населення. Леся Українка пише про селян, які стоять на порозі до повної пролетаризації або вже переступили цей поріг. У статті «Два напрями у новітній італійській літературі» яскраво відображені антибуржуазні тенденції, а в статтях «Замітки про новітню польську літературу» та «Європейська соціальна драма кінця XIX століття» глибоко аналізуються класові відносини буржуазного суспільства, показано боротьбу між пролетарями і буржуазією.

Засобом знищення експлуаторського ладу Леся Українка вважала соціальну революцію. Вона була переконана в тому, що в умовах антагоністичного суспільства мирною проповіддю, зверненою до експлуаторів, нічого не доможешся («Подрузі на пам'ять», «Мрії», «Стара казка» та інші твори). Цю думку вона висловлює ще у ранній період своєї творчості. Так, у вірші «Всюди плач» (1890) поетеса говорить про те, що слізьми і плачем не можна домогтися свободи для народу, необхідна самовіддана боротьба.

Революція 1905 року справила глибокий вплив на ідейний зміст і тематику творчості Лесі Українки. Письменниця відгукувалась на найважливіші події революції («Пісня про волю», «Осінь казка», «В катакомбах» та ін.).

Леся Українка боляче переживала поразку революції, боролася за вірність революційному прапорю. Художні твори, створені нею в

період революції та після її поразки, мають бойовий, революційний характер. Вони викривали реакцію в усіх її формах, сприяли зростанню класової самосвідомості широких трудящих мас. Глибокі думки про революцію, які з'явилися в результаті серйозного ознайомлення з марксизмом, письменниця висловила у післямові до брошури Дікштейна «Хто з чого жие?» та в ряді інших творів.

Леся Українка була полум'яним пропагандистом ідей свободи, рівності й братерства народів. Вона докладала багато зусиль до того, щоб свідомість народних мас пройнялась ідеями гуманізму і демократії, доблесті і звитяги, хоробрості й самопожертви в ім'я великої справи визволення трудящих, щоб виховати в масах ненависть до насильства і свавілля, глибоке співчуття до принижених і ображених, почуття національної гордості, прищепити трудівникам віру в неминучість знищення соціального зла і торжество справедливості.

Революційне розв'язання основних соціальних проблем є, як справедливо вважала Леся Українка, ключем до вирішення національного питання. Тема боротьби за визволення трудящих від національного гніту була предметом глибокого зацікавлення письменниці на всіх етапах її діяльності. Як і інші передові представники української суспільної думки дореволюційного періоду, вона завжди пов'язувала національне питання з соціальним. Леся Українка добре розуміла, що національний гніт здійснюють експлуаторські класи пануючої нації, які в своїх інтересах підтримують імущі класи пригнічених народів. Вона також розуміла, що в разі перемоги сепаратистських тенденцій український народ не тільки не одержав би волі, але був би приречений на поневолення реакційними силами сусідніх держав. Тому всі свої сподівання на визволення трудящих України від національного і соціального гноблення вона пов'язувала з непримиренною боротьбою як проти царату, російських поміщиків і капіталістів, так і проти «своїх» гнобителів. Вона показала, хто справжні друзі трудящих і проти кого треба вести боротьбу. Йї були глибоко чужі націоналістичні прагнення буржуазних лібералів, народовців і «москвофілів», спроби замаскувати антинародну суть націоналістичних поглядів, як і відступи від обраної політичної лінії в боротьбі за вільний національний розвиток. Характерною в цьому плані є стаття «Не так тії вороги, як добрії люди», в якій піддано критиці помилкові положення з національного питання.

Розвиваючи ідею національного визволення пригнічених народів шляхом непримиренної класової боротьби проти експлуаторів, Леся Українка обґрунтовувала думку про те, що з метою повсюдного знищення соціального і національного гноблення необхідно об'єднати зусилля пригнічених мас усіх народів. Ідея дружби трудящих різних націй, інтернаціональної боротьби проти поневолювачів знайшла своє відображення, зокрема, у драмах «Вавилонський полон» та «На руїнах». Особливо багато уваги Леся Українка приділяла дружбі і боротьбі слов'янських народів проти спільних ворогів. Вона підкреслювала велику історичну роль народних мас у боротьбі проти чужоземної експансії, яка йшла з боку німецько-шведських та татаро-монгольських завойовників.

Леся Українка була поборницею дружби між українським і російським народами. Вона добре розуміла, що якщо, незважаючи на жорстокі історичні випробування, український народ зміг вистояти, сформуватися як нація, створити і розвинути свою культуру, зберегти і примножити багаті національні традиції прогресивно-демократичного і революційного характеру, то в цьому величезну роль відіграла його

дружба з російським народом. Письменниця вела послідовну і безкомпромісну боротьбу не тільки проти реакційно-шовіністичних і ліберально-буржуазних сил Росії, але й проти українських буржуазних націоналістів. У цю боротьбу вона включилася ще в юнацькому віці, у період, коли формувалися її революційно-демократичні переконання.

Ніби підсумовуючи свої роздуми з національного питання, Леся Українка писала, що справжній пролетарський революціонер, як і будь-який мислячий пролетар взагалі, тобто людина, перейнята класовою пролетарською самосвідомістю, буде підпорядковувати свої інтереси інтересам трудящих як своєї, так і «чужої» нації. Він не може не поважати народ будь-якої нації і не боротися проти тих, хто виступає гнобителем трудящих. Мислячий пролетар, писала Леся Українка, поважаючи справу чужого пригнобленого народу, буде поважати також і справу свого народу, не боячись осуду «високоосвічених» кіл. Цей пролетар буде домагатися поваги до себе і своєї нації усіх вільних і пригноблених народів.

Відстоюючи в непримиренній боротьбі з буржуазними лібералами, націоналістами всіх гатунків велику справу революції, Леся Українка завжди мала на увазі соціалізм, який, на її переконання, є єдиним суспільним ладом, що може забезпечити здійснення найкращих сподівань трудящих.

Ознайомившись з ідеями наукового соціалізму в середині 90-х років, Леся Українка дедалі більше зміцнювалась у вірі, що тільки соціалізм є таким ладом, який принесе трудящим справжнє визволення від гніту та експлуатації і забезпечить умови для небаченого розквіту суспільного життя. Якщо раніше, говорить вона, соціалістичні вчення були нездійсненою фантазією, то в її час, завдяки великим учителям пролетаріату Марксу і Енгельсу, соціалізм став науковою теорією, втілення якої у життя залежить від успіху практичної революційної боротьби робітничого класу. «Той ідеал, — пише Леся Українка, — який ледве миготів великому утопісту XVI століття, який уявлявся хитким і туманним філософам «віку просвіти», який був останнім кільцем в ланцюгу глибоко скептичної фантазії XIX віку, наблизився тепер, зміцнів, виріс... в наукову теорію» («Утопія в белетристиці»).

Леся Українка не обмежувалась словесним визнанням ідей наукового соціалізму. Велике значення для популяризації соціалістичних ідей мала вся її художня і публіцистична творчість. Особливо виразно її ставлення до наукового соціалізму виявилось у висловлюваннях про програмний документ наукового соціалізму — «Маніфест Комуністичної партії». Цей твір вона вважала великим документом, в якому викладено принципи наукового соціалізму. Значний інтерес щодо цього становить передмова до українського видання «Маніфесту Комуністичної партії» (Львів, 1902), у підготовці якого, а також і в перекладі на українську мову письменниця, як уже згадувалось, брала безпосередню участь.

Художня спадщина і громадська діяльність Лесі Українки посідають видатне місце в історії української суспільної думки, у визвольному русі трудящих України. Полум'яна захисниця інтересів пригноблених, Леся Українка завжди прагнула йти в ногу з передовими силами сучасності, намагаючись дати відповідь на найбільш пекучі і злободенні питання суспільного життя. Її пристрасне художнє слово, сила думки і практичної дії були спрямовані на здійснення високого соціального ідеалу. Все своє свідоме життя вона зв'язала з боротьбою трудящих України і Росії за їхнє соціальне і національне визволення. Це й було підставою для високої оцінки більшовицькою пресою художньої творчо-

сті і громадської діяльності славетної дочки українського народу: «Леся Українка, стоячи близько до визвольного руху взагалі і пролетарського зокрема, віддавала йому всі свої сили, сіяла розумне, добре, вічне. Нам треба сказати їй спасибі і читати її твори. Леся Українка померла, але її бадьорі твори довго будуть пробуджувати нас до праці-боротьби. Добра вічна пам'ять письменниці — другові робітників» («Рабочая правда», 1913, № 5).

Сучасна духовна культура української соціалістичної нації, що розвивається на міцному ідейному ґрунті марксизму-ленінізму, на основі грандіозних перетворень, що відбулися з часу Великого Жовтня, є разом з тим закономірним продовженням і розвитком усього кращого, що є в ідейній спадщині передових мислителів і громадсько-політичних діячів України, в тому числі — геніальної Лесі Українки. Тому вивчення їх ідейної спадщини і революційної діяльності має не лише суто історичне, а й глибоко актуальне, сьогоденне значення.

* * *

В статті освещаются основные аспекты мировоззрения Леси Украинки (1871—1913), стоявшей близко к освободительному движению вообще и пролетарскому в частности. Глубокая вера в исторический прогресс, в творческие силы народа, в осуществимость социалистического идеала отличали воззрения великой украинской писательницы революционно-демократического направления, испытавшей значительное влияние марксистских идей. Важнейшими чертами философско-социологических взглядов Леси Украинки были материализм, в ряде существенных пунктов соединявшийся с диалектикой, вера в неограниченные познавательные возможности человеческого разума, признание действительной роли передовых идей, воинствующий атеизм, реалистическая эстетика, борьба против реакционных течений в философии, социологии, эстетике. Много внимания Леся Украинка уделяла разоблачению реакционных социальных утопий, получивших широкое распространение в период империализма, модернистского искусства, буржуазно-националистических концепций. Подчеркивается актуальное значение идейного наследия великой дочери украинского народа, столетие со дня рождения которой отмечается в этом году прогрессивным человечеством.

В. І. Ленін про використання методів статистики у соціальному дослідженні

Функціонування і розвиток соціальних структур і явищ визначається динамічними і статистичними закономірностями. Динамічні закономірності відображають такі стани і процеси, в яких існує сталий, «жорсткий» зв'язок між предметами і явищами. Проте всебічний аналіз соціального явища неможливий без з'ясування ролі масовості, повторюваності його, без визначення кількісних його характеристик, в яких виявляються певні статистичні закономірності. Великого значення статистичним методам у суспільствознавстві надавали Маркс, Енгельс, Ленін. К. Маркс у статті «Населення, злочинність і пауперизм» писав, що «сухі» цифри «дають більше цінного матеріалу для історії загального розвитку нації, ніж томи, сповнені риторичної нісенітничі і політичних балачок»¹. Ф. Енгельс гостро критикував Є. Дюрінга, який скептично ставився до заснованої Петті «політичної арифметики»².

Блискучим майстром статистичного аналізу був В. І. Ленін. У багатьох працях соціально-економічного і політичного характеру Ленін майстерно використовує статистику для вивчення тенденцій розвитку капіталізму в Росії і світового імперіалізму, для критики буржуазного суспільства, веде рішучу боротьбу проти ненаукових методів у математичній статистиці, критикує тих буржуазних учених, які люблять гра-тися в «циферію».

В. І. Ленін уважно вивчав статистику революційного руху робітничого класу, селянства, національних відносин тощо. Значну увагу приділяв він статистичному аналізу соціальних проблем на Україні. Уже перша з відомих праць В. І. Леніна «Нові господарські рухи в селянському житті», написана весною 1893 р., присвячена дослідженню соціально-економічної історії України. Велике місце відведено Україні й у праці «Розвиток капіталізму в Росії».

Особливо багато В. І. Ленін займався земельною статистикою. Щоб розкрити особливості нових земельних відносин у Росії, він детально проаналізував земельну статистику США, Англії, Франції, Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії й інших країн. Готуючи матеріал для книги «Розвиток капіталізму в Росії», В. І. Ленін виписав статистичні дані з-понад 500 джерел. У «Зошитах по імперіалізму», які були базою для написання «Імперіалізму як вищої стадії капіталізму», містяться виписки статистичних даних з 148 книг і 232 статей.

За ініціативою В. І. Леніна був розроблений і 25 липня 1918 р. затверджений Декрет про створення Державного статистичного комітету, який став важливим центром збору і обробки статистичної інформації в нашій країні.

Статистичний аналіз суспільних явищ повинен враховувати динамічність, внутрішній взаємозв'язок і масовий характер тих об'єктів, які

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 13, стор. 482.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 229.

підлягають статистичному облікові; кількісні відношення їх мають розглядатися у нерозривному зв'язку з якісними особливостями. Перш ніж обліковувати факти суспільного життя, треба знати, що ми обліковуємо і з якою метою. Для того, щоб дійсно знати предмет, треба, писав Ленін, «охопити, вивчити всі його сторони, всі зв'язки і «опосереднення». Ми ніколи не досягнемо цього повністю, але вимога всебічності забезпечить нас від помилок і від омертвіння»³.

Вивчення реальної дійсності повинно йти через аналіз фактів, які можуть мати різну природу. Щоб факт був доказовим, треба вміти його аналізувати й оцінювати. Насамперед він має бути точним і незаперечним. Для дослідження слід брати факти, які перебувають у тісному взаємозв'язку між собою і створюють єдину систему. «Фактики, коли вони беруться поза цілим, поза зв'язком, коли вони уривчасті і довільні, є саме тільки іграшкою або чимсь ще гіршим»⁴, — говорив В. І. Ленін.

В. І. Ленін приділяв велику увагу проблемі вибірки, репрезентативності відібраних об'єктів і правомірності екстраполяції часткового знання на ціле. Характер вибірки статистичних даних у кожному дослідженні повинен обґрунтовуватися науковими принципами, які дозволяють встановити типове, головне, те, що відображає основні властивості і специфіку об'єктів. Оптимальний розмір вибірки, її характер значною мірою залежить від ступеня поширення даного явища, темпів його розвитку і т. п. Вивчення нового, менш поширеного явища потребує максимально повного набору фактичних даних.

Вимагаючи від дослідника всебічного вивчення фактів, Ленін разом з тим виступав проти надмірної деталізації фактів, що відвертає увагу від основного, може звестися до еkleктики, яка «дає позірне задоволення, нібито враховує всі сторони процесу, всі тенденції розвитку, всі суперечливі впливи та ін., а на ділі не дає ніякого цільного і революційного розуміння процесу суспільного розвитку»⁵.

Велике значення для правильної організації соціального дослідження має принцип повноти і несуперечливості аналізованих фактів. Цей принцип широко застосовується в математиці і забезпечує надійність математичних висновків. Він забезпечує однозначне вирішення проблеми не тільки в математичному, а й у соціально-практичному смислі. Додержання цього принципу гарантує, що відібрані для аналізу факти здатні всебічно характеризувати даний соціальний процес на усіх стадіях розвитку. Щоб уникнути логічних суперечностей, ми повинні відшукати однорідні, однотипні факти, які пов'язані законом необхідності і однією системою вимірювання.

З принципом повноти і несуперечливості тісно пов'язаний принцип достатньої обґрунтованості. Необхідність дотримання цього принципу випливає з ленінського положення про конкретність істини. Щоб є правильним для однієї конкретної галузі, може стати неправильним для іншої, і навпаки. У математиці спеціально формулюються умови, в яких розглядається дана задача, і тільки тоді вибирається метод розв'язання і досягається конкретний результат. У соціальних науках принцип достатньої обґрунтованості має не менш важливе значення. Він застерігає дослідника від хибних, однобічних, суб'єктивних суджень, вимагає, щоб кожний факт був обґрунтований на основі логічних законів, суспільної практики, наукових досягнень. Вивчаючи форми

³ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 70.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 252.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 361.

і стадії розвитку капіталізму в Росії, В. І. Ленін писав: «Лише після того, як з'ясовано суть цих форм і їх відмінні особливості,— є рація ілюструвати розвиток тієї чи іншої форми опрацьованими належно статистичними даними»⁶.

Оцінка фактичних даних зумовлюється класовим підходом до них. Принцип класовості має першорядне значення в соціальному дослідженні. У буржуазній соціології найкрасномовніші цифри, найпереконливіші факти заперечуються або замовчуються, коли справа стосується класових інтересів буржуазії. Тому Ленін наголошував на необхідності критичного ставлення до досягнень буржуазної науки.

У працях В. І. Леніна широко використовується метод порівняння, з якого «може бути виведений дійсно науковий закон, певна закономірність і правильність»⁷. Обов'язковою умовою ефективного використання цього методу є однопорядковість порівнюваного статистичного матеріалу. Критикуючи буржуазну земельну статистику, Ленін відзначав: «...Головною причиною плутанини було те, що порівнювались господарства неоднорідні, які поставлені в різні суспільні умови і відрізняються самим типом ведення господарства»⁸. Метод порівняння вимагає також застосування однакових способів обчислення порівнюваних величин, наявності єдиної одиниці виміру. За допомогою операції порівняння Ленін обчислював різноманітні відносні величини, які характеризують динаміку, структуру, ступінь розвитку суспільного явища. Відносна величина — це міра співвідношення двох статистичних показників, підрахованих за різними сукупностями або частинами одної сукупності фактів. Для того, щоб одержати повну картину розширення селянства в Росії, Ленін використовує метод обчислення відносних величин структури. Таким способом було підраховано питому вагу як бідняцьких, так і заможних господарств у загальному числі дворів, узятих з різних губерній. Потім В. І. Ленін зіставляє ці величини для виявлення особливостей процесу розширення селянства в різних районах. Для вивчення якісних особливостей того чи іншого явища він використовує різні види типологічних групувань, адже «статистика повинна давати не довільні стовпці цифр, а цифрове висвітлення тих різних соціальних типів досліджуваного явища, які цілком намітилися або намічаються життям»⁹. Вивчаючи характер класової боротьби в Росії, Ленін робить такі групування даних, яких немає в офіційній статистиці: об'єднує робітників-страйкарів за професіями, за розміром підприємств, за територіальною ознакою і т. п. у окремі групи. В результаті такого аналізу вдалося визначити особливості страйкової боротьби, зокрема, зроблено висновок про зростання революційного руху в Росії, починаючи з 1910 р., виявлено географічні райони і групи підприємств з високим і низьким рівнем класової свідомості робітників.

Намагаючись довести «внятковість» економічного розвитку Росії, дехто з статистиків твердив, що на Заході праця на фабриках становить для робітника єдине джерело існування, а в Росії робітники вважають працю на фабриках побічним заробітком. Використовуючи свій метод групування, В. І. Ленін у книзі «Розвиток капіталізму в Росії» приходять до іншого висновку: «Повне відокремлення промисловості від землеробства здійснює тільки велика машинна індустрія. Російські дані цілком підтверджують це положення, встановлене автором

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 391.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 146.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 22.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 229—230.

«Капіталу» для інших країн, але ігнороване звичайно економістами-народниками»¹⁰.

Методи групування розглядаються у праці «Нові дані про закони розвитку капіталізму в землеробстві», присвяченій розвитку капіталістичних відносин у сільському господарстві США. «Питання про групування матеріалу, збираного сучасними сільськогосподарськими переписами, зовсім не є таким вузько-технічним, вузько-спеціальним питанням, яким воно може здатися на перший погляд,— підкреслює Ленін.— Матеріал цей відзначається величезним багатством і повнотою відомостей про кожне окреме господарство. Але через невміле, непродумане, рутинне зведення і групування цей багатющий матеріал зовсім губиться, пропадає, обезбарвлюється і стає часто зовсім непридатним для вивчення законів еволюції сільського господарства»¹¹.

У статті «До питання про завдання земельної статистики» Ленін знову наголошує на правильності статистичної обробки даних, їх групування: «Все діло... за *обробкою*... даних... Тут — найболючіший пункт нашої земської статистики... Дані... можуть бути чудові, але для наукових цілей, для розуміння економіки Росії ці дані можуть пропадати майже цілком, якщо незадовільна обробка їх... Все питання в тому, як обробити чудові подвірні дані, щоб вони не пропали, щоб за ними можна було вивчати всі сторони цього надзвичайно складного і різноманітного процесу. Щоб відповідати цим умовам, обробка подвірних даних повинна дати якомога більше, якомога раціональніше і детальніше складених *групових і комбінаційних* таблиць для окремого вивчення *всіх типів* господарств, що намітилися — або *намічаються* (це не менш важливо) — в житті»¹². В. І. Ленін показав, що типові явища в економіці можуть бути виявлені тільки за допомогою групових і комбінаційних таблиць. Методика складання цих таблиць може служити прикладом для вивчення багатьох явищ сучасності.

У праці «До питання про нашу фабрично-заводську статистику» Ленін ставить три важливі вимоги до статистиків: 1) мати продуману програму збору статистичного матеріалу; 2) провадити ретельну перевірку зібраних даних; 3) правильно обробляти їх. Критикуючи статистика Каричева, В. І. Ленін відмічає, що той порівнює зовсім непорівнювані дані, що пошук істини потребує пильного спостереження за однаковістю прийомів збирання і обробки даних¹³.

Для типологічної характеристики соціальних явищ часто використовується математичний прийом обчислення середньоарифметичних величин (загальних середніх за ознакою в групі і т. п.). Проте використання середніх величин можливе тільки при порівнянні однорідних, однотипних явищ. Адже середня цифра може значно відхилитися від індивідуального показника. Тому В. І. Ленін майже завжди поряд з середніми даними наводив деякі індивідуальні кількісні показники даної групи, щоб показати характер відхилення окремих типових одиниць від середньої величини. В. І. Ленін не раз посилався на оповідання Г. Успенського «Чверть коня», яке в образній формі висміює огульне застосування «середніх» величин. Аналізуючи середні дані по фабрично-заводській і кустарній промисловості, Ленін писав: «З'єднання великих і дрібних закладів до купи дає цілком фіктивні «середні» цифри, які не дають ніякого поняття про дійсність, затушовують кар-

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 462.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 47.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 65—66.

¹³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 11.

динальні відміни, змальовують як однорідне щось цілком різнорідне, різноскладове»¹⁴.

У праці «Розвиток капіталізму в Росії» Ленін викриває одного з «друзів народу», ліберала-народника Кривенка, який, користуючись середніми величинами, намагався затушувати процес збагачення сільської верхівки і зубожіння бідняків. Використовувані народниками методи обчислень В. І. Ленін називає «статистичним кретинізмом», коли «за деревами зникає ліс.., за курами цифр зникають *економічні типи явищ*»¹⁵. Прикладом такого «кретинізму» сучасного типу може служити теорія «соціальної стратифікації», яка на основі неправильних групувань статистичних даних, використання середніх величин «доводить» відсутність класів і класових суперечностей у буржуазному суспільстві. Вона розчленовує суспільство на окремі верстви-страти не за основною ознакою — відношенням до засобів виробництва, а за другорядними чинниками (місце проживання, родинний стан, заняття у позабачий час і т. п.).

Ленінська методологія і методика збору й аналізу статистичних даних має винятково важливе значення для ґрунтовного дослідження соціальних процесів, що відбуваються в сучасному суспільстві. Науково обґрунтовані статистичні методи конче потрібні для вивчення структури суспільства, соціальних наслідків науково-технічної революції, для наукового прогнозування майбутнього. Ідеї Леніна про методи використання статистики в соціальному дослідженні мають також велике значення в ідеологічній боротьбі. Сучасна буржуазна соціологія активно використовує статистику для дискредитації соціалізму, з її допомогою намагається довести «трансформацію» капіталізму, відсутність класових розшарувань і класової боротьби, буде різноманітні моделі «безконфліктного» суспільства.

Завдання радянських учених полягає в тому, щоб, спираючись на ленінську методологію соціального дослідження, використовуючи статистику як метод пізнання соціальних явищ, спростовувати усі ці намагання, показувати справжню сутність буржуазного суспільства і неминучість перемоги соціалізму.

* * *

В. І. Ленін високо ценив статистику як важное орудие познания и преобразования социальной действительности, активно пользовался ею в своих трудах.

Огромное значение В. И. Ленин придавал методике использования статистики в социальном исследовании и дал в этой связи ряд ценных рекомендаций. Особенность статистического анализа общественных явлений состоит в том, что он должен учитывать их большую динамичность, внутреннюю взаимосвязь и массовый характер, что количественные отношения должны рассматриваться в неразрывной связи с качественными особенностями изучаемых явлений. В основе статистических исследований общественной жизни лежат общие принципы марксистской методологии. В статье рассматриваются использованные В. И. Лениным методы статистического анализа. Ленинская критика буржуазной статистики вскрывает несостоятельность многих ее методов и приемов. Разработанная В. И. Лениным методика статистического анализа имеет большое значение как для дальнейшего развития самой статистики, так и для повышения научного уровня конкретных социальных исследований, развертывающихся в нашей стране.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 367.

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 66.

Формальні і неформальні відносини у виробничому колективі

Праця людини є не лише процесом взаємодії з матеріальними речами (знаряддями праці, технікою тощо), а й суспільним відношенням, процесом взаємин між людьми. На особистість процес праці впливає як своїм предметним, речовим, технічним боком, так і соціально-моральними і психологічними чинниками, складним комплексом відносин, що утворюють багатопланову структуру соціальних зв'язків підприємства, яке становить, таким чином, не тільки економічний, а й складний соціальний організм, що виконує суспільні і виробничі функції.

Взаємини людей у процесі спільної праці є важливим чинником їхньої діяльності, а створення колективу з упорядкованою системою людських стосунків постає як важливе завдання його керівників.

У цій статті робиться спроба розглянути систему соціальних відносин у виробничих колективах з погляду співвідношення їх формальних і неформальних структур. Формальна структура підприємства¹ — це раціональна структура, система офіційних відносин, визначених інструкціями, статутами, директивами, вимогами, кодекс обов'язкових правил спільної діяльності людей, що беруть участь у реалізації мети підприємства. Формальні відносини підпорядковані реалізації загальних цілей, заради яких було створено те чи інше підприємство. Неформальні відносини здійснюють важливі функції при задоволенні безпосередніх потреб членів виробничого колективу. У зв'язку з цим формальна структура виступає як «план» діяльності, а неформальна — як сукупність людських відносин, що виникають спонтанно і характеризуються різноманітністю поведінки суб'єктів, які реалізують цей «план».

Питання структури виробничого колективу досить широко висвітлюється в радянській та зарубіжній соціологічній літературі. Ставлення марксистських соціологів до розрізнення формальних і неформальних структур неоднозначне. Воно коливається від повного їх визнання до заперечення. І все-таки до концепції, в якій розрізняються формальні і неформальні відносини, у марксистській соціологічній літературі звертаються дедалі частіше².

Деякі радянські соціологи переоцінюють значення неформальних утворень. Їх підхід до природи і функцій формального та неформального виключає можливість бачити суперечливі тенденції в неформальній сфері. А це, на наш погляд, не відповідає вимогам строгого наукового

¹ Поняття «формальна (неформальна) структура» і «формальні (неформальні) відносини» вживаються тут як тотожні.— Авт.

² Див.: Н. И. Лапин. Человек в трудовом коллективе. «Социология и идеология». М., 1969; його ж. Проблема неформальной группы в «индустриальной социологии». «Социальные исследования». Вып. 2. М., 1968; Е. С. Кузьмин. Основы социальной психологии. Л., 1967; А. И. Пригожин. Структура социальных связей на предприятии. «Социалистический производственный коллектив и планирование его социального развития». М., 1968.

аналізу. (Часто забувають, що неформальне утворення вже за своєю природою суперечливе і характеризується не тільки відносинами симпатій і співробітництва, а й може мати негативну спрямованість.)

Розмежування понять «формальний» і «неформальний» передбачає визначення змісту, що вкладається у ці поняття. Відсутність усталеного і загальноживаного критерію для визначення досліджуваних утворень перешкоджає їхньому аналізу.

Процес соціальної взаємодії в будь-якій організаційній системі регулюється офіційними (формальними) відносинами, куди ми зараховуємо технологічні, правові й інші відносини, а також неофіційними (неформальними) стосунками.

Формальні відносини становлять найважливіший компонент діяльності підприємства. У межах такої структури становище і поведінка окремих членів колективу точно регламентується офіційними правилами і приписами. У системі формальних відносин кожен виконує певні функції; соціальна діяльність того чи іншого індивіда розглядається як діяльність функціональна, тобто можуть не враховуватись або мало враховуватись його індивідуальні особисті якості. У соціологічній літературі більшість авторів, визначаючи формальну організацію, підкреслюють її раціональність і обов'язковість встановлених у ній зразків (типів) дій.

Завдяки функціонуванню системи формальних відносин в умовах соціалізму інтереси виробничого колективу узгоджуються з інтересами всіх інших виробничих колективів, а також окремого індивіда і цілого суспільства. Визначальною ознакою формальної структури є наявність технологічної і юридичної формалізації (кодекс законів про працю, інструкції, що стосуються конкретної галузі виробництва, накази і розпорядження керівників тощо). Для того, щоб повніше з'ясувати сутність формальних відносин, розглянемо деякі їх специфічні риси.

Перша з них — формальна структура переважно розрахована на «усереднених» індивідів. У такій структурі соціальних відносин передбачено насамперед функціональну мету. Другою специфічною особливістю формальної структури є універсальність. Вона досягається за допомогою узагальнення попереднього соціального досвіду, закріпленого в нормативних системах і організаційних формах, що зафіксували кращі зразки соціальної діяльності людей у минулому. Третя специфічна риса формальних відносин — раціональність, тобто в їх основі лежить принцип доцільності (структура цих відносин відповідає потребам відтворення і розвитку системи). Цю властивість формальних відносин, їх опосередкувань і зв'язків можна розглядати як визначену наперед програму.

Програма соціальної діяльності індивідів є доцільною і містить виключно функціональні елементи, що діють у напрямі загальної мети. Норми, отже, тут зведено в функціонально пов'язану систему етапів запрограмованої діяльності для досягнення певних результатів (на ці результати і зорієнтовано всю формальну структуру). Таким чином, формальна структура базується на наперед запрограмованій визначеності норм і дій і виступає як реалізація певної логічної задачі.

З раціональністю тісно пов'язана і четверта специфічна особливість формальних відносин — формалізація (нормалізація). Під формалізацією у цьому випадкові ми розуміємо подання стандартів поведінки, їх програмування, що неминуче призводить до певного обмеження, до звуження діапазону вибору. Безпідставними є спроби деяких буржуаз-

них соціологів (М. Вебер, Д. Вудворд, Т. Бернс, А. Тюррен та інші³) зобразити формальну організацію як універсальний засіб соціального регулювання. Доведена до абсолюту формалізація втрачає свою раціональність. Непередбачені ситуації, що зумовлені дією внутрішніх сил і впливом зовнішнього оточення, стають обов'язковим елементом усякої формальної організації. Це й є уразливим місцем формальних відносин.

Отже, відхилення від програми, деформація закладені у самій природі формальних відносин. При цьому нерідко причиною такої деформації стає людський чинник. Кожний індивід вносить до виробничого колективу своє цільове спрямування, соціальний досвід, експектації, які формальна організація не завжди задовольняє. Особистість не тотожна своєму рольовому статусові, тому дійсні внутрішньо-організаційні зв'язки і відносини виявляються значно складнішими, ніж ті, що були запрограмовані. Крім того, деякі елементи соціального середовища через саму свою природу не можуть бути повністю сформалізованими. Формальна організація має певну номенклатуру засобів для амортизації непередбачених обставин. Серед них чільне місце, на нашу думку, повинно посісти соціальне планування.

До основних переваг формальної структури слід віднести підвищення ефективності соціальної організації за рахунок визначення ролі і функцій кожного виробника. Формальні відносини виступають як чинник загальної координації діяльності людей, коли вони утворюють певну цілість, що діє як єдиний організм. Саме через загальну координацію формальні відносини з'єднують індивідів зі знаряддями, предметом і цілями суспільної праці.

У межах формальних відносин індивідуальна праця підпорядкована не стільки «собі», скільки цілям формальної організації, і якраз в останній вона має бути відповідним способом стимульована. Це і є однією з головних соціальних функцій формальних відносин.

Включаючи свою діяльність у структуру формальних відносин і зв'язків, індивід у такий спосіб сполучає особисті інтереси з суспільними. Відбувається перетворення суспільних відносин, заданих макросистемою, в конкретно-організаційні відносини на рівні колективу заводу, фабрики, установи. В цих останніх (відносинах) виявляється функціональна залежність службових зв'язків і дій одного індивіда стосовно іншого, вони зближують людей, виступають умовою обміну індивідуальним досвідом і цінностями, що реалізуються в установках, звичках, нормах, поведінці окремих членів організації.

Оскільки рольові статуси членів формальної організації неоднакові, остільки неоднаковий їхній соціальний престиж. Тут може спостерігатися прямо пропорційна залежність (чим вищий рольовий статус — тим більший соціальний престиж). Умова такої залежності — відповідність особистих і ділових якостей індивіда рольовому статусові, посаді, позиції. Однак у структурі формальних зв'язків і відносин може виникнути невідповідність особистих якостей визначеній посаді, позиції, що призводить до різних ускладнень, які негативно впливають на функціонування виробничого колективу.

Зловживання службовим становищем окремими особами, які виступають носіями функціональних ролей, викликає ускладнення у формальних відносинах, а це у свою чергу може призвести до неусвідомленого ототожнення негативної ролі тієї чи тієї особи з посадою, яку

³ Joan Woodward. *Industrial Organization: Theory and Practice*. London—Oxford University Press, 1965; A. Tourain. *An historical theory in the evolution industrial styles*. «Modern Technology and civilization». N.—Y., Mc Graw—hill, 1968.

вона обіймає. Такого роду колізії завдають шкоди престижу всієї формальної організації.

Сукупність реальних відносин, що складаються в колективі, не вичерпується системою формальних, регламентованих відносин. Індивіди виступають на підприємстві не тільки в функціональній ролі, а й як особистості, що їх не можна звести до якоїсь загальної характеристики. Кожна особистість має свою індивідуальність, визначену соціально-демографічними характеристиками, особливостями індивідуального виховання, залежного від матеріального та духовного середовища. Звідси впливає різноманітність індивідуальних інтересів і цілей, що їх часом неможливо задовольнити в межах формальної організації.

Виробнича, службова діяльність працівника на промисловому підприємстві спрямована на задоволення частини його соціальних потреб (матеріальна винагорода, задоволення самим процесом праці, розкриття творчих здібностей тощо). Постає питання: де ж індивід як особистість реалізує решту своїх соціальних і психологічних потреб? На це питання до певної міри дає відповідь феномен неформальних відносин і зв'язків на підприємстві, що функціонують паралельно з формальними відносинами.

Елементи неформальних відносин пронизують формальні структури. Від них значною мірою залежить, чи складеться за однакових умов досконала чи недосконала система формальних відносин. Ідеальним випадком є повна узгодженість формальних і неформальних структур, що веде до упорядкування всієї системи соціальних відносин у колективі. Неповнота і недостатність неформальних зв'язків і відносин може негативно впливати на колектив та його членів. Це спостерігається, наприклад, у реорганізованих або у новоутворених колективах, де виникають численні труднощі саме через те, що люди мало знають один одного, не звикли до співпраці, не знають, чи можна покласти на того або того, їм бракує досвіду поведінки в певних умовах. Неформальні відносини задовольняють потреби людей щодо особистісних стосунків, доповнюючи ті відносини, що виникають при безпосередньому виконанні службових завдань. Тому неформальні відносини у житті колективу відіграють велику роль як природний засіб спілкування, своєрідний інформаційний канал, через який відбувається взаємний обмін думками, пропозиціями, ідеями тощо. У неформальних відносинах містяться колосальні резерви співпраці.

Проте можуть виникнути і такі неформальні структури, що їхні цілі і діяльність протистоять меті колективу. Люди, об'єднані в них, можуть, наприклад, прагнути ослабити позиції того чи іншого керівника (бригадира, майстра тощо), не погоджуватися з ним, виступати проти його дій, якщо навіть вони доцільні і відповідають інтересам колективу. Застосування адміністративних заходів у цьому випадку не завжди є ефективним і можливим. Більш того, воно може призвести до зворотних наслідків.

Наявність позитивно зорієнтованої неформальної спільності і зосередження колективних інтересів на виробничих цілях найчастіше є наслідком тієї уваги, яку приділяє подібним групам й окремим їх членам керівництво підприємства.

Слід вказати на принципову відмінність природи і спрямованості неформальних відносин, що існують у межах соціалістичного і в межах капіталістичного промислового підприємства. Неформальні відносини при капіталізмі нерідко виступають як форма протесту проти існуючої організації праці, способу привласнення суспільного продукту. Це, зокрема, виявляється у прагненні робітників занизити норми виробітку,

у саботажі, опозиції до підприємців і т. п., що було емпірично виявлено Елтоном Мейо в хотторнських дослідженнях.

Неформальні відносини, що виникають на соціалістичному підприємстві, спрямовані, як правило, на удосконалення формальних відносин, вони сприяють розвитку формальної структури. Частина неформальних відносин може бути формалізована, узаконена. Подібні акції удосконалюють структуру формальних відносин, роблять її більш гнучкою і життєздатною.

Система формальних відносин соціалістичного виробничого колективу дозволяє особистості широко розкривати свої індивідуальні якості в галузі функціональної діяльності (участь в управлінні виробництвом, в раціоналізації і т. п.). Організація праці при соціалізмі не виступає по відношенню до особистості у відчуженій формі, що притаманно капіталістичному способу виробництва. Соціалістичні виробничі відносини оптимізують поєднання функціональної та особистої мети індивіда і суспільства, не протиставляють досягнення одних цілей іншим.

Водночас природа формальних структур така, що вони виявляються недостатніми для повного задоволення різноманітних індивідуальних потреб та інтересів. Успіх будь-якого виробництва визначають люди. У зв'язку з цим відносини у колективі характеризуються установкою на певний тип поведінки, відповідно до прийнятих групових норм і цінностей. І керівник, і підлеглі мають право чекати на цілком певне до себе ставлення. Тому у світі цих цінностей вся структура формальних відносин набуває морально-психологічного забарвлення.

За своєю природою неформальні відносини є результатом міжособового спілкування (контактів), що виникають при розв'язанні будь-яких завдань, які прямо дотичні до життєдіяльності підприємства, а також при задоволенні особистих потреб, пов'язаних з позавиробничою діяльністю (спільний відпочинок, навчання тощо).

У цьому зв'язку нам видається неповним визначення неформальної структури, що його дають лєнінградські соціологи: «Неформальна структура колективу визначається розподілом працівників за статтю, віком, а також залежно від спільності інтересів у позавиробничій діяльності (товариські, сусідські, земляцькі групи, групи мисливців, рибалок, спортсменів, уболівальників і т. ін.)»⁴. На нашу думку, неформальну структуру колективу не можна розглядати у відриві від реальних взаємозв'язків, що діють у масштабі формальної структури різних підрозділів підприємства. Наведене визначення неформальної структури відриває її від формальної, ігнорує той факт, що неформальні відносини є продовженням, доповненням формальних.

Позавиробничі інтереси, що реалізуються через неформальні відносини, не повинні протиставлятися власне виробничим інтересам і зв'язкам. Наприклад, інтереси, що виникають на ґрунті вікової спільності, переплітаються з інтересами, які виникли у процесі трудової діяльності, з інтересами, які мають соціальний зміст. В основі цього збігу лежить предметна діяльність, здійснювана індивідами безпосередньо на виробництві. Так, спілкування, що виникло у процесі трудової діяльності, може стати причиною утворення неформальних груп з однаковими професійними інтересами. Ці інтереси посилюються за рахунок спілкування у позавиробничій діяльності і, навпаки, позавиробниче спілкування істотно зближує суто виробничі інтереси.

Таким чином, структура неформальних відносин промислового під-

⁴ Див. Л. С. Бляхман, Б. Г. Социлин, О. И. Шкаратан. Подбор и расстановка кадров на предприятии. М., 1968, стор. 5.

приємства включає дві основні соціальні детермінанти: відносини, пов'язані з виробничою діяльністю, і відносини, пов'язані з участю у громадському житті, міжособовими контактами, із спільним проведенням вільного часу тощо.

Характеризуючи неформальну структуру, треба відзначити, що вона не зв'язана жодними писаними законами, наказами, а підтримується схильностями, звичками, звичаями індивідів, які виступають зі своїми розмаїтими особистими якостями. Неформальні відносини за своєю природою мають соціально-психологічний характер. Центр ваги неформальних відносин зосереджено в людських взаєминах, тоді як у формальній структурі найважливішим є становище працівника, визначене його службовою регламентацією і функціями. З огляду на зазначені особливості, неформальні відносини не підлягають контролю керівництва у тому розумінні, в якому йому піддані формальні відносини, тобто адміністративному контролю.

Практичним виявом неформальних відносин є неформальні групи. Неформальна група — це більш чи менш стале структурне утворення, яке має елементи організуючої основи (наприклад, наявність лідера групи). Від усталеності структури неформальних груп залежить усталеність системи неформальних відносин підприємства в цілому. Усім неформальним групам властиве те, що у них відсутній формальний принцип організації: немає офіційних виборних осіб, статутів, приписних розпорядників та офіційної мети об'єднання. Проте кожна неформальна група має визначену структуру, що розрізняється залежно від ситуації. У кожній неформальній групі є один чи два лідери, члени її розрізняються за престижем, за ступенем участі в груповому житті. Симпатії, звички, інтереси визначають згуртованість таких груп. На неформальному ґрунті складаються правила поведінки, порушення яких часто карається суворіше (моральні санкції), ніж у формальній організації. У такий спосіб неформальна група здійснює свій контроль за поведінкою її членів.

Через систему неформальних зв'язків і відносин досягаються цілі, життєво важливі для членів малих груп. Однією з них є збереження традицій, звичок, норм, які цінує група. Індивіди, об'єднані почуттям належності до певної групи, виробляють навички, правила і звичаї, які регулюють спільне життя і зумовлюють рівень згуртованості колективу.

До переліку функцій, що їх виконує неформальна група, необхідно віднести забезпечення почуття задоволення індивіда перебуванням у ній. Неформальна група наділяє людину додатковим статусом, що полегшує або утруднює її поведінку в межах формальної структури чи з репрезентантами інших неформальних груп. Там, де фактичний вступ індивіда до неформальної групи затягується надовго (або взагалі не здійснюється), спостерігається зворотний ефект: навіть за умови, що робота подобається працівникові, він не може залишатися в ізоляції і змушений невдовзі перейти на іншу роботу. Як бачимо, формального зарахування індивіда на роботу не досить, потрібна ще його соціалізація у межах неформальних відносин. Аналіз системи неформальних зв'язків і відносин крізь призму цієї проблеми допомагає з'ясувати деякі аспекти плинності робочої сили.

Із зазначеною вище функцією неформальних відносин щільно пов'язаний конфлікт ролей. Інколи задоволення індивідуальних потреб членів неформальної групи відводить їх убік від цілей і завдань формальної організації. Наприклад, стихійні перерви у роботі з метою обговорення різних новин (футбол, кіно тощо) можуть знизити продук-

тивність праці, спричинитися до браку продукції, що не вигідно ні самим робітникам, ні підприємству в цілому. Цих явищ можна уникнути, якщо наполегливо прищеплювати неформальним групам почуття спільності їх інтересів з цілями підприємства. Особливо це стосується молодих працівників, у яких інтерес до праці ще належно не сформований, не сформувався і почуття відповідальності за справи підприємства, яке притаманне кадровим робітникам.

Одним із завдань системи неформальних зв'язків і відносин є забезпечення найрізноманітнішою інформацією, яка йде до членів групи з різних джерел. Об'єктами такої інформації можуть бути дії і поведінка членів малої групи, а також події у формальній організації і суспільному житті в цілому. Поширення інформації в групі впливає на її життєдіяльність, багато в чому визначає її поведінку. Комунікативна функція неформальних зв'язків і відносин сприяє обмеженню усяких конфліктних колізій, зривів тощо. Якщо у робітника є якісь особисті неприємності і він не може про це порозмовляти зі своїм керівником, то він поговорить із своїм товаришем по роботі. Неформальні комунікації можуть відігравати також негативну роль. Вони часом сприяють поширенню всіляких чуток, забобонів тощо, які можуть дезорієнтувати групову думку.

Керівництво підприємства має враховувати цю властивість неформальних відносин, знати канали інформації у їх межах і використовувати їх у своїй діяльності для поширення потрібної інформації. Воно повинно вміло перешкоджати поширенню негативного впливу.

Однією з найважливіших функцій неформальних відносин є соціальний контроль, завдяки якому вдається впливати на членів неформальних груп і регулювати їхню поведінку. Соціальний контроль виявляється тут у двох формах: внутрішнього контролю, спрямованого на членів самої неформальної групи, і зовнішнього, спрямованого на контроль офіційного лідера і членів інших неформальних груп.

Головною особою, яка здійснює контроль у неформальній групі, є лідер, наділений групою певними правами, що не мають юридичної сили, але спираються на силу групової моралі, яка часом переважає офіційні санкції. Функція соціального контролю виконується неформальним лідером у всіх галузях його діяльності (при рольовій диференціації членів групи), якщо офіційний лідер не виконує своїх функцій. Створення певної атмосфери у групі, авторитет її членів, висунення лідера і пов'язані з цим зміни в активності членів неформальних груп, — усе це завдання соціального контролю.

Одним з аспектів дослідження неформальних структур є питання про поширення конформізму в межах неформальних груп. Під конформізмом ми розуміємо усвідомлене чи неусвідомлене прагнення індивіда бути подібним до інших членів групи. Завдяки конформізму інтерналізуються певні моральні оцінки (традиції, норми і правила поведінки, що панують у групі). Неформальні зв'язки і відносини, так само як і формальні, спричиняють конформізм працівників. Характерно, що чим міцніше індивід включений у систему неформальних відносин, тим більший їхній вплив на нього. Вже сама присутність інших людей впливає на поведінку особи. Вплив цей тим відчутніший, чим сильніше дана особа зв'язана з іншими членами групи. Конформізм може відігравати позитивну роль у формуванні ставлень, дій, вчинків особи, звичайно, за умови, що мала група є носієм передової моралі і норм, культивованих у її середовищі.

Через систему норм суспільство визначає і регулює поведінку різних соціальних груп, у тому числі й неформальних. Слід зазначити,

що в регулюванні суспільного життя особлива роль належить «референтним» групам, на норми яких люди часто орієнтують свою власну поведінку. Такою групою на соціалістичному виробничому підприємстві може, зокрема, виступати бригада комуністичної праці.

Конформізм у системі неформальних зв'язків і відносин може відігравати і негативну роль, особливо тоді, коли члени групи піддані цілеспрямованому контролю неформального лідера, який намагається маніпулювати групою для досягнення егоїстичних чи інших небажаних цілей (негативне лідерство). У такому випадкові неформальні відносини можуть виступати засобом для досягнення небажаних для формальної організації цілей і завдавати їй шкоди. Конформізм у неформальних відносинах може мати більш негативне значення, ніж у формальних, бо тут він менш підвладний громадському контролю.

Зрештою, наголосимо, що найважливішою властивістю системи неформальних зв'язків і відносин є те, що вона доповнює формальну і разом з нею утворює реально існуючу соціальну організацію. Неформальні відносини у межах соціалістичного підприємства повинні зміцнювати формальні відносини і сприяти виконанню поставлених перед виробничим колективом завдань.

Таким чином, структура соціальних відносин на промисловому підприємстві досить складна. Розглядаючи співвідношення формальних і неформальних структур, необхідно відзначити, що неформальна структура може, по-перше, доповнювати, конкретизувати формальну структуру, сприяти досягненню загальної мети колективу; по-друге, бути індиферентною до формальної структури; по-третє, суперечити цілям формальної організації і заважати досягненню їх. Шляхи розв'язання цієї суперечності, на наш погляд, можуть бути такими: а) приведення неформальної структури у відповідність з вимогами, які стоять перед формальною організацією; б) зміна даної неформальної структури шляхом перестановки кадрів, вживання виховних заходів; в) орієнтування неформальних груп на соціально вагомій цінності. Шляхом сприяння таким групам керівництво виробничого колективу може свідомо регулювати будь-які тенденції в колективній діяльності, тоді як неформальні групи, що склалися стихійно і ніким не контролюються, можуть гальмувати підвищення продуктивності праці та заважати активізації діяльності підприємства. Керівники підприємства повинні добре знати всі наявні в ньому формальні і неформальні структури, бо це — передумова компетентного управління.

* * *

Проблема формальных и неформальных отношений в производственных коллективах продолжает оставаться малоразработанной в советской социологической литературе. Между тем удовлетворение растущих социальных потребностей личности в условиях современного общественного производства не может ограничиться лишь технико-организационными воздействиями, не включающими социально-нравственные и психологические факторы. Формальная структура как официально закрепленная система отношений реализует лишь часть социальных и психологических потребностей личности. Остальные потребности, вызываемые разнообразием индивидуальных интересов и целей, часто не совпадают с целями и интересами формальной структуры, реализуются через систему неформальных отношений, посягающих социально-психологический характер. В процессе функционирования указанных структур возникают некоторые противоречивые тенденции. Разграничение формальных и неформальных отношений служит углубленному познанию взаимосвязи между общественными, коллективными и индивидуальными интересами, позволяет более точно определить их влияние на процесс управления производственным коллективом.

Теоретизація і розвиток знання

Грандіозні перетворення людиною природи, що стали можливими завдяки успіхам природознавства нашої доби, неухильне скорочення відтинків часу між розв'язанням фундаментальних теоретичних проблем науки і практичним застосуванням її досягнень, а також прискорення темпів нагромадження знань про дійсність загалом свідчать про правильність тих методів пізнання, якими користуються природознавці ХХ ст. Однак це не знімає актуальності глибокого філософського дослідження особливостей наукового пізнання. Провадити його примушують не лише потреби дальшого розвитку теорії пізнання, але й необхідність рішучої боротьби зі спробами ідеалістично витлумачити їх. І такі дослідження стоять у центрі уваги багатьох вітчизняних філософів і природознавців; результати їх викладені в численних публікаціях. Діалектико-матеріалістичний підхід дозволив виділити і науково проаналізувати низку важливих специфічних для сучасного природознавства особливостей процесу пізнання та системи наукового знання, піддати аргументованій критиці ідеалістичні спекуляції на успіхах і труднощах наукового поступу.

Не вдаючись до детальнішого висвітлення доробку радянських дослідників у розв'язанні гносеологічних та логіко-методологічних проблем сучасного природознавства, спинимося на розгляді однієї з найважливіших особливостей розвитку знання, а саме на теоретизації.

У тенденції до теоретизації, що стає дедалі очевиднішою і в традиційно емпіричних науках, вбачають зародок їх майбутніх успіхів, рівнозначних тим, які має нині фізика. Теоретизацію, нарешті, розглядають як могутній прискорювач розвитку знання в ХХ ст.

Але саме поняття «теоретизація», як здається, ще не піддавалося спеціальному філософському аналізу. Ще не дано загального визначення його змісту, не досліджено форм виявлення теоретизації в історії розвитку знання та в сучасному природознавстві.

У подальшому викладі прийматимемо теоретизацію як узагальнену назву для сукупності прийомів, завдяки яким досягається пояснення спостережуваних явищ на основі загальних абстрактних припущень і об'єднання розрізнених знань про окремі явища в певну цілісність.

З цього погляду одухотворення сил природи, міфологія, релігійне світорозуміння, натурфілософія тощо є не однаковими за характером, досконалістю, пізнавальною та практичною цінністю спробами пояснити різноманітність явищ на основі небагатьох мислених припущень. Але те, що ці припущення нерідко були витвором фантазії, знецінює їх як перші спроби теоретичного подання реальності. Плідність теоретизації виявляється лише в процесі становлення й розвитку власне наукового знання. Враховуючи цю обставину, ми її здійснюватимемо дальший аналіз теоретизації.

Знання. Наукове знання

Освоєння людьми природи дістає вираження в її практичній переробці і відтворенні у свідомості. Однією з форм такого відтворення є знання. Їх містять у собі усі ті твердження про природу, керуючись

якими можна ставити мету вибирати необхідні для досягнення її засоби, виконувати дії, що можуть привести до бажаного результату. Знання мають також і загальні твердження, що пояснюють явища, з якими людина стикається на практиці. Відповідно до цього пізнанням є будь-яка діяльність, спрямована на здобуття знання.

Пізнання може тісно пов'язуватися з трудовою діяльністю, переплітатися з нею, будучи як таке побічним продуктом добування засобів до життя, а може мати й відносно самостійний характер, як, наприклад, у науковому дослідженні. Дослідницька пізнавальна діяльність, що виникає як окремий певною мірою самостійний вид людської діяльності в умовах розвинутого суспільства, дозволила систематизувати й узагальнити відомі з повсякденного досвіду факти; в її процесі вироблялися спеціальні методи пізнання, виникла наука як особлива форма знання.

Але наукове знання виділяється з сукупності знань не внаслідок того, що воно здобувається в результаті наукових досліджень (хоча історично наука виникла після того, як склалися об'єктивні передумови для вивільнення групи людей від безпосередніх пошуків засобів до життя), а й завдяки тому, що, ґрунтуючись на твердо установлених фактах, воно має системний характер. Цей характер виявляється, зокрема, в тому, що знання організоване в теорії. Інакше кажучи, щоб виникла наука, не досить наявності сукупності твердо установлених фактів. Треба ще навчитися їх систематизувати. Певна сукупність фактів, перевірених і відповідно описаних, ще не є наукою навіть тоді, коли вони підібрані, наприклад, так, що стосуються певної сфери природи. Наявність розрізнених фактів становить лише проблему, яку ще треба розв'язати, щоб одержати систематизоване знання. Суть цієї проблеми полягає в тому, щоб вивести з багатоманітної сукупності спостережуваних фактів небагато припущень, які були б надійною основою для розуміння спостережуваного.

Донаукове знання не є більшим за знання окремих фактів. Воно часто зводилось до знання того, за яких умов певне явище спостерігається та як може бути використане у здобуванні засобів до життя. При цьому кожен факт пізнавався окремо, без взаємозв'язку з іншими і переважно з того боку, який має відношення до життєдіяльності людини. На цьому етапі розвитку знання, наприклад, за античної доби, теж були спроби пояснити відомі факти, виходячи з абстрактних припущень, але теорії, що виникали на основі таких спроб, були надто аморфними і антропоморфними, створюваними лише для певного випадку.

У сформованому науковому знанні, достатньо розвинутому й повному, факти виступають як спостережувані наслідки теорій і становлять разом з ними єдине ціле. Різні дослідники вважають, що виникнення науки обіймає різні періоди, але суть переходу від донаукового знання до науки вбачають саме в об'єднанні розрізнених фактів на основі певних теоретичних припущень (принципів). Ф. Енгельс, наприклад, пише, що у природознавстві лише у XVIII ст. «незліченні хаотичні дані пізнання були впорядковані, виділені, і між ними встановлено було причинний зв'язок; знання стало наукою»¹.

Наукове знання, як впливає зі сказаного, не є історично першою формою знання. Йому передувала досить тривала епоха несистематизованого донаукового знання у формі життєвого досвіду. Але після

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 560.

того, як наукове знання виникло, чи залишається воно єдиною формою знання, чи співіснує з донауковим й іншими формами позанаукового знання? Виявляється, що хоча наукове знання і посідає панівне становище серед інших форм, однак не витісняє їх повністю, залишаючи певне місце як моментам свого становлення, практичного застосування. Тому навіть у періоди найінтенсивнішого розвитку наукового знання є факти, які стоять осторонь відомих теорій і потребують свого пояснення, і при цьому зберігає значення повсякденний життєвий досвід.

Наукове знання про природу дістає своє вираження в природничо-наукових теоріях. Останні допомагають описувати і пояснювати спостережувані явища, а також передбачати досі не відомі. Для створення теорії необхідні дві передумови: сукупність фактів, які потребують пояснення, і абстрактні припущення, з яких може вирости понятійна система, придатна для точного опису й вичерпного пояснення фактів.

Підсумовуючи усе сказане, можна зробити висновок, що виникнення науки має у своїй основі теоретизацію знання, що науковим, на відміну від донаукового, є знання систематизоване. Але наукове знання відзначається не лише системним характером, але й істинністю, тому в сучасному розумінні воно має відповідати ще одній вимозі: щоб висновки теорії збігалися з практикою.

Академік С. І. Вавілов у статті «Стара і нова фізика»² справді науковим вважає таке знання, яке пориває з повсякденними уявленнями. На цій основі висловлюється думка, що не лише антична наука своїми позитивними результатами, але й класична фізика від Ньютона до наших днів тісно пов'язана з донауковим і позанауковим знанням, тим колом уявлень, образів і тлумачень, які впливають з повсякденного досвіду. Запропонований С. І. Вавіловим критерій виділення наукового знання є, на нашу думку, занадто сильним. Якщо ним керуватися, то з науки слід вилучити не лише велику групу так званих емпіричних наук, що не мають у своєму розпорядженні теорій, які могли б зрівнятися з фізичними повнотою і точністю, але й, за винятком кількох розділів, усю фізику. До того ж «повсякденний досвід» постійно збагачується завдяки розвитку науки.

Теоретизація як тенденція розвитку природознавства

Досі ми розглядали теоретизацію як сукупність прийомів, завдяки яким відбувається організація донаукового знання в систему, перетворення його в наукове. Але, оскільки наукове знання історично виникло як специфічний вид знання, то кожен наступний етап у його розвитку не означає більше переходу від донаукового до наукового. Наприклад, класична фізика відрізняється від релятивістської і квантової не як донаукове знання від наукового, а скоріш особливостями опису і пояснення реальності у цих теоріях, що відбилося, зокрема, у більш рішучому відриві наукових уявлень про природу, від повсякденного світорозуміння. Якщо цю особливість розвитку природознавства пов'язувати з теоретизацією, то тоді останню можна тлумачити також як тенденцію до використання основних понять дедалі більшого ступеня абстрактності в ході розвитку теоретичного подання реальності у знанні.

Взагалі, нетеоретизованої науки немає. Наука в сучасному розумінні становить сукупність знань, організованих у систему на основі певних припущень, гіпотез, принципів. Інакше кажучи, наука виникає

² Див. зб.: История и методология естественных наук, вып. III, Физика, М., 1965.

як результат теоретизації знання. Тому неправильно ставити питання про «теоретизацію науки».

Розкриваючи теоретизацію сучасного природничонаукового знання як одну з тенденцій у його розвитку, ми матимемо на увазі не перестановку його з емпіричних на суто теоретичні рейки, а вироблення нових, порівняно з раніше використовуваними, досконаліших способів теоретичного подання природи в знанні. Дальша теоретизація природознавства, отже, не означає відмови від експериментальних досліджень, витіснення їх теоретичними.

Наукове знання як теоретичне подання реальності

Теоретизація знання як тенденція в розвитку природознавства виявляється не лише в ХХ ст. Вона існувала й раніше, але тоді по-іншому дивилися на природу принципів, що на них базується теоретичне пояснення фактів. Тільки з середини ХІХ ст. були зроблені серйозні спроби розібратися у специфіці теоретичного подання дійсності і виявити при цьому активну роль мислення. Не з'ясовуючи, що таке теоретичне подання реальності, природодослідники з давніх-давен прагнули мислено осягнути нагромаджені ними факти. Ще фізики-схоласти силкувалися, спираючись на раціональну інтуїцію, відшукати такі загальні положення, з яких можна було б дедуктивно вивести знання про всю природу. Їм було також зрозуміло, що такі положення слід шукати не в природі, а за її межами: у надприродному світі абстрактних ідей або в теології. Але вже експериментатори епохи Відродження відмовляються від пошуків такого «положення-ключа». Справедливо відкидаючи спосіб розв'язання цієї проблеми, до якого вдавалися схоласти, природодослідники намагаються пізнати суть речей, заглиблюючись у вивчення відношень і взаємозв'язків між ними, виділити з усєї сукупності фактів невелику кількість фундаментальних, які б дозволили дедуктивно пояснити спостережуване. Конкретним втіленням цієї настанови на теоретичне подання реальності була механіка Галілея — Ньютона.

Але осмислення шляхів, якими було досягнуто це теоретичне подання дійсності, прийшло значно пізніше. З позицій матеріалістичної діалектики його здійснив у своїх працях Маркс.

Для розв'язання широкого кола питань, об'єднаних у проблемі знання, винятково важливе методологічне значення мають марксистсько-ленінські ідеї про практичну зумовленість пізнання та діалектику абсолютної й відносної істини.

Наголошуючи на тому, що знання адекватно відображують дійсність, основоположники діалектичного матеріалізму підкресливали, що як глибина, повнота та точність знань, так і зміст, що вкладається в поняття «дійсність», обмежені об'єктивними умовами суспільно-історичної практики на кожному окремому етапі її розвитку. Тому одержуване знання потрібно розглядати не як дзеркально мертву копію незмінного, раз і назавжди однаково даного світу, а як відносне, приблизно точне відтворення його в свідомості людини таким, яким він є в реальних умовах суспільного буття, відтворення, конкретна форма якого визначається сукупністю тих засобів теоретичного мислення, що є в розпорядженні людства на певному етапі його духовного розвитку. За такого підходу розвиток знання виявляється детермінованим, з одного боку, розширенням сфери практичної перебудови людиною об'єктивного світу, а з другого — рівнем розвитку абстрактного мислення, творчої уяви.

Показуючи методологічні передумови створення наукової політичної економії, Маркс у вступі до економічних рукописів 1857—1858 рр. розрізняє методику вивчення матеріалу і метод побудови політичної економії як науки. Якщо перша націлює на дослідження всієї сукупності фактів економічного життя, то другий вказує, з чого слід починати наукове (теоретичне) подання цих фактів. Здавалось би правильним, пише Маркс, починати політекономію з конкретного, наприклад, з населення, яке становить дійсну основу суспільного виробництва. Але насправді це виявляється неможливим, бо населення — абстракція, якщо в ньому не виділені класи, а класи — пустий звук, коли невідомо, чим викликане їх існування і т. д. «Таким чином, — робить висновок Маркс, — коли б я почав з населення, то це було б хаотичне уявлення про ціле, і тільки шляхом ближчих визначень я аналітично підходив би до все більш і більш простих понять: від конкретного, даного в уявленні, до все більш і більш тонких абстракцій, поки не прийшов би до найпростіших визначень. Гіпостазування цієї особливості наукового пізнання, зазначає нарешті, знову до населення, але на цей раз не як до хаотичного уявлення про ціле, а як до багатой сукупності, з численними визначеннями і відношеннями. Перший шлях — це той, яким політична економія історично йшла в період свого виникнення... Останній метод є, очевидно, правильний у науковому відношенні»³.

Щоб бути засвоєним у знанні, реальне має бути попередньо розкладене на абстрактні визначення: у мисленні, у знанні воно виступає як конкретне, будучи результатом мисленого об'єднання таких визначень. Гіпостазування цієї особливості наукового пізнання, зазначає Маркс, привело Гегеля до ідеалістичного висновку, що реальне конкретне створюється мисленням, тоді як насправді «метод підняття від абстрактного до конкретного є тільки спосіб, за допомогою якого мислення засвоює собі конкретне, відтворює його як духовно конкретне. Однак це ні в якому разі не є процес виникнення самого конкретного»⁴.

Наукове розуміння дійсності як цілого є продукт не прямого відбиття об'єкта в суб'єкті, а активного мислення, яке коригується спостереженнями лише в певних точках. «...Конкретна цілісність, як мислена цілісність, мислена конкретність, — пише Маркс, — дійсно є продукт мислення, розуміння... Ціле, як воно уявляється в голові як мислиме ціле, є продукт мислячої голови, яка освоює світ єдино можливим способом»⁵. Цю ж думку Маркс висловив і в «Злиденності філософії»: «...Метафізики по-своєму праві, коли кажуть, що речі нашого світу являють собою всього тільки узор, для яких канвою служать логічні категорії»⁶.

На особливу роль абстракцій у теоретичному поданні дійсності звертає увагу і В. І. Ленін у «Філософських зошитах». Критикуючи Канта за апіорістичне трактування теоретичного знання, він пише: «Мислення, йдучи від конкретного до абстрактного, не відходить... від істини, а підходить до неї. Абстракція матерії, закону природи, абстракція вартості і т. д., одним словом всі наукові (правильні, серйозні, не безглузді) абстракції відображають природу глибше, вірніше, повніше... Пізнання, — зауважує В. І. Ленін у іншому місці, — є відображення людиною природи. Але це не просте, не безпосереднє, не цільне відображення, а процес ряду абстракцій, формування, утворення понять,

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 12, стор. 683.

⁴ Там же, 684.

⁵ Там же, стор. 684.

⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 127.

законів etc., і ці поняття, закони etc. (мислення, наука = «логічна ідея») і *охоплюють* умовно, приблизно універсальну закономірність природи, що вічно рухається і розвивається»⁷.

Абстрактне, загальне, будучи результатом відходу мислення від дійсності, разом з тим, зазначає Ленін, є необхідним елементом знання: «Значення *загального* суперечливе: воно мертво, воно нечисте, неповне etc., etc., але воно тільки і є *ступінь* до пізнання *конкретного*, бо ми ніколи не пізнаємо конкретного повністю. *Безконечна* сума загальних понять, законів etc. дає *конкретне* в його повноті»⁸.

Історія розвитку природознавства є доброю ілюстрацією до цих міркувань класиків марксизму-ленінізму.

Вивчаючи й узагальнюючи зв'язки, формулюючи закони природи, природодослідники нового часу не могли повністю копіювати природу, не виходити у своїх судженнях про неї за межі, окреслені даними спостережень. Вихід за ці межі здійснюється завжди внаслідок розширення сфери суспільної практики; відколи зародилася наука, він здійснюється також ще й завдяки теоретичній діяльності мислення.

Виробляючи наукове знання, природодослідник змушений зводити складні спостережувані явища природи до суми простих, а тим самим і відходити від природи. На цей шлях його передусім штовхає те, що на кожному окремо взятому етапі розвитку наука обмежена як у фактах, так і в засобах для вичерпного цілісного теоретичного зображення й опису спостережуваних явищ. Щоб розібратися у складному переплетенні природних зв'язків, дослідник вдається до мисленого розкладу складних спостережуваних явищ на низку простих, логічно допустимих, щоб потім на їх основі теоретично просто й точно подати спостережуване. Так чинить фізик, подаючи криволінійний рух як результат складання прямолінійних, розкладаючи рівнодійну на вектори, звук — на гармонійні тони, світло — на монохроматичні складові. Він спрощує результати вимірювань, зводячи їх до середнього значення величини, вдосконалює криві графіків, нехтуючи точками, що лежать поза основною лінією залежностей. Простота теоретичного зображення, яка досягається при цьому, не є копією «простоти природи», а наслідок усвідомленої чи не усвідомленої, вимушеної схематизації природи в процесі її наукового засвоєння.

У світлі марксистсько-ленінського трактування ролі абстрактного мислення в створенні системи наукового розуміння дійсності стають зрозумілими фундаментальні принципи будови сучасного наукового знання, глибина ленінського зауваження, що свідомість людини не лише відображує об'єктивний світ, але й творить його.

Виявлення того факту, що теорія будується на основі абстрактних припущень, що в систему її входять поняття, які не позначають собою якихось певних конкретних речей, привернуло увагу до вивчення походження теоретичних понять та їх функцій у теоріях. У повсякденному житті ми постійно — і не без підстав — вважаємо поняття заступниками в мові і мисленні матеріально існуючих речей або відношень між ними. Доти, доки природознавство не виходило за межі спостережуваного, такий погляд поширювався і на всі поняття науки. Ньютон, наприклад, був глибоко переконаний, що принципи і поняття, покладені ним в основі механіки, були простим узагальненням чуттєвого досвіду. Більше того, принципи і поняття науки сприймалися як такі, в яких

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 156—157, 168.

⁸ Там же, стор. 264.

природа відбита абсолютно правильно, як такі, що є принципами самої природи.

Та після того, як відбулася криза в класичній фізиці, коли механічні взаємодії вдалось пояснити, виходячи з положень, відмінних від ньютонівських, фактом стала відносність принципів та обмеженість сфери застосовності понять. Стара проблема, поставлена ще Кантом,— чи виводяться теоретичні поняття з чуттєвого досвіду, чи сам чуттєвий досвід стає можливим завдяки наявності апріорно сконструйованих понять,— знову набула актуальності. Але способи розв'язання її — як відкинутий Кантом, так і запропонований ним — виявилися незадовільними: перший нехтував роллю творчого мислення, другий — зв'язком між мисленням і об'єктивною реальністю.

Послідовники Канта (Е. Кассіер, П. Дюгем і А. Пуанкаре) висунули положення про вільний вибір основних понять науки, але такий, що певним чином коригується чуттєвим досвідом. Наголошуючи на свободі вибору основних понять і припущень теорії, Пуанкаре, наприклад, застерігає від крайностей і нагадує, що свобода не є сваволя. Розум, гадає він, здатний створювати абстракції й символи, але такою здатністю він користується лише тоді, коли його вимушують до цього досліди⁹. Однак, не з'ясувавши, що таке «чуттєвий досвід», здебільшого ідеалістично розуміючи його, кантіанці і позитивісти неспроможні були науково поставити і розв'язати проблему.

Цікаві думки про походження теоретичних понять були висловлені в зв'язку з поняттям інерції. Як відомо, Ньютон вважав, що принцип інерції виведено з спостережень. Ейнштейн, навпаки, поділяв протилежний погляд. За свідченням Е. Мейерсона, Пуассон і Лаплас доводили, що принцип інерції поєднує в собі різномірні елементи: апріорний (виявився в постулюванні прямолінійності руху за інерцією, який у дослідах не спостерігався) і апостеріорний (виявився у виведенні сталості швидкості як результату часткового ділення простору на час, що минув). Мейерсон з свого боку зауважує: «З погляду безпосереднього відчуття навіть сучасної людини, ідея тіла, що безперервно обертається по колу без участі постійної причини, менше шокує, ніж ідея тіла, що рухається з рівномірною швидкістю в просторі без цілі і без кінця, переходячи межі пізнаваного світу, а тим часом це й є формула інерції»¹⁰. Він доходить висновку, що принцип інерції не апріорний і не апостеріорний саме тому, що є одночасно і тим і тим. «Безперечно,— пише він,— цей принцип за нинішнього стану наших знань можна довести емпірично, правда опосередковано, але досить переконливо. Але насправді не цим шляхом принцип було встановлено з самого початку, і ще й в наш час таке доведення далеко не є справжньою основою для нашого переконання. Це переконання ґрунтується на тому, що принцип здатний прийняти таку форму, в якій він здається нам похідним від принципу причинності»¹¹.

З аналізу відношення наукових понять до чуттєвого досвіду, проведеного в численних дослідженнях ХХ ст., випливає, що наукові поняття не можна виводити з чуттєвого досвіду завдяки абстракції отожднення. Разом з тим їх не можна вважати продуктом чистого мислення, хоча в їх утворенні воно відіграє головну роль. Суб'єкт справді чинить свою волю, допускаючи те, до чого не змушує його однозначно

⁹ Див. А. Пуанкаре. Наука и гипотеза. М., 1904, стор. 3, 36—37.

¹⁰ Э. Мейерсон. Тождественность и действительность. СПб., 1912, стор. 145—146.

¹¹ Там же, стор. 157.

експеримент, але ця його здатність у конкретних умовах діяти вільно детермінована попереднім розвитком матеріальної і духовної діяльності людини. Свобода творчої уяви і в конкретних умовах має певне обмеження, внаслідок чого знання не пориває з дійсністю.

Математизація як різновид теоретизації

Уже зазначалося, що виникнення науки — результат теоретизації знань, одержаних у повсякденній практичній діяльності. Форми теоретизації знання визначаються конкретно тими засобами, з допомогою яких вона досягається, і, взагалі кажучи, можуть бути різними.

Спроби знайти причини явищ навколишнього світу в дії надприродних сил, пояснити земні події на основі теологічної догматики, антропологізувати і одухотворити сили природи, побудувати цілісну картину світу на основі певних натурфілософських положень, звести всі явища природи до найпростіших механічних переміщень можна розглядати як принципово різні за своєю цінністю, плідністю і досконалістю намагання узагальнити розрізнені факти, добуті людством у процесі практичної діяльності.

Серед форм теоретизації найбільш універсальною й сучасною є математизація. Методи математики проникають не лише в так звані точні, а й у традиційно емпіричні науки — біологію, лінгвістику, психологію та ін. Все це свідчить про те, що при певному рівні розвитку як конкретних наук, так і самої математики можуть бути математизовані будь-які науки взагалі.

На думку академіка В. М. Глушкова¹², прискорення темпів математизації наук, що спостерігається сьогодні, є результат двох зустрічних процесів. По-перше, розвиток кожної науки приводить до того, що на певному етапі в ній складаються необхідні передумови для її математизації; по-друге, відбувається дальший бурхливий розвиток математики в напрямку швидкого розширення її можливостей.

Історично склалося так, що спочатку були математизовані ті з природничих наук, між мовою яких і мовою відповідних розділів математики існував ізоморфізм (наприклад, механіка і теорія диференціальних рівнянь). У мові науки, вважає В. М. Глушков, можна виділити дві частини: інформативну (певним чином підібрана сукупність фактів, які слід пам'ятати) і обчислювальну (стисла форма вираження зв'язків, сукупність правил, котрі дозволяють переходити від одних мовних утворень до інших). Чим багатшу обчислювальну частину має мова науки, тим більші її можливості до стислого вираження фактів і тим більше наука готова бути математизованою. Зазначимо, що розвиненість у мові науки обчислювальної частини визначається рівнем теоретизованості даної науки. Невдачі з застосуванням математики до ряду наук (медицина, біологія) пояснюються передусім тим, що мову окремих розділів математики з багатою обчислювальною частиною намагалися накласти на мову наук з багатою інформативною частиною, а зовсім не тим, що «не все можна виразити за допомогою формул». Коли ж у сферу розгляду математики потраплять будь-які з можливих мов науки, то, робить висновок автор, математизованими можуть бути в принципі всі науки, що вступили на етап абстрактного мислення (тобто достатньо теоретизовані). Але поруч з процесом математизації наук будуть, вважає В. М. Глушков, розвиватися також специфічні для кожної науки інформаційні мови, що враховують особливості розвитку

¹² Див. В. М. Глушков. Гносеологічні основи математизації науки. «Філософська думка», 1969, № 1.

кожної конкретної науки. Як інформативна мова науки, так і відповідне числення кожної з конкретних наук залишається певною мірою специфічними. Отже, математизація не означає втрати конкретними науками своєї специфіки. Питання ж про статус математики як науки серед математизованих наук, які не зливаються в щось єдине і не зводяться до математики, залишається відкритим.

Широке використання математики у фізиці, розпочате Ньютоном, вивівши фізику на місце, яке вона сьогодні посідає серед інших наук, дало могутній поштовх виникненню й розвитку нових розділів математики — теорії диференціальних рівнянь, тензорного аналізу, матричного числення, теорії груп і т. д. Не випадково вважають, що в своєму розвитку фізика з математикою зв'язані так, як під час ходи права нога з лівою.

Ще на початку ХХ ст. здавалося, що узагальнення у фізиці набувають математичної форми внаслідок двох обставин: потреби виражати співвідношення між кількісними величинами і можливості спостережувані явища в абстракції розглядати як результат суперпозиції великої кількості елементарних явищ, схожих між собою (це дозволило, наприклад, широко використовувати диференціальні рівняння у фізиці). Математику в цей час розглядали як допоміжну щодо фізики, як спосіб узагальнення емпіричних фактів у формі емпіричних законів. «Математичні теорії,— писав А. Пуанкаре,— не мають на меті відкрити нам істинну природу речей: це було б нерозсудливим намаганням. Єдина мета їх — систематизувати фізичні закони, які взнаємо з дослідів, але які ми й виразити не могли б без допомоги математики»¹³.

Завдяки дальшому розвитку фізики, пов'язаного з виникненням теорії електромагнітного поля Максвелла, релятивістської і квантової механіки, математика виявила себе як могутній евристичний засіб. Ставши мовою фізики, вона показала тепер себе і як засіб наукового пошуку, засіб, що в процесі дедалі більшого відходу наукового знання від повсякденних уявлень набирає особливого значення.

Використовувана для стислого вираження фізичного знання, математика сприяла передбаченню ще не відомих науці фактів. Так, з рівнянь Максвелла випливало, що електромагнітне поле може поширюватись у просторі у вигляді електромагнітних хвиль. З спеціальної теорії відносності було одержано висновки про відносність лінійної довжини і відрізків часу, про залежність маси від швидкості руху системи, нарешті, закон взаємозв'язку маси і енергії. Математична гіпотеза відіграла виняткову роль у плануванні сучасних експериментів, оскільки після проникнення в надра атомів експериментування без попередніх теоретичних прогнозів було б приречене на тривале спотікання в п'їтмі.

Теоретизація хімії і біології

Якщо для сучасної фізики зростання теоретизації означає дедалі рішучіший відрив її основних уявлень про природу від їх повсякденного розуміння, використання нових, більш фундаментальних засобів математики для дослідження і наукового подання реальності, то в деяких розділах хімії й біології ще не завершений процес вироблення фундаментальних теорій, які б узагальнювали всю нагромаджену сукуп-

¹³ А. Пуанкаре. Згадана праця, стор. 230.

ність емпіричних фактів, були б спроможні передбачити невідомі. Перед цими науками стоїть загалом та ж проблема, що й перед фізикою макросвіту в догалілеївські часи.

Але те, що історія науки має приклад теоретизації фізичного знання, не означає, що цей досвід можна цілком використати для теоретизації інших наук. Сьогодні важко відповісти категорично, яким шляхом підуть далі хімія і біологія: чи під впливом розвитку «числення» в мові цих наук відбуватиметься формування фундаментальних суто хімічних і біологічних понять і уявлень, які ляжуть в основу відповідних цілком специфічних теорій; чи розвиток останніх буде пов'язаний з використанням нових розділів математики або відповідним чином модифікованих уже відомих розділів; чи поєднуюватимуться перший і другий напрями.

В основі всіх явищ природи як живої, так і неживої лежать елементарні процеси, що стали предметом дослідження і теоретичного опису сучасної фізики. Логічно, здається, було б допустити, що, знаючи ці процеси, ґрунтуючись на теоретичних уявленнях атомної фізики, можна створювати теорії про хімічну структуру, властивості, реакційну здатність речовин та їх обмін у живому організмі, про виникнення життя, про спадковість. Спостережуваний розвиток хімії, що спирається на використання квантовомеханічних уявлень, є якраз реалізацією цього припущення. Фізики вважають, що хімія вивчає процеси, для опису яких у принципі можуть бути використані методи статистичної фізики і квантової механіки. А. І. Китайгородський пише: «У переміщеннях атомних ядер і електронів, до чого зводяться хімічні явища, ми не бачимо якоїсь специфіки, що відрізняла б хімію від молекулярної фізики; для їх розгляду не потрібні додаткові гіпотези¹⁴. Автори «Фейнманівських лекцій з фізики» цю ж думку висловлюють ще чіткіше. «...Квантова електродинаміка — в принципі це також теорія усєї хімії і усїх життєвих процесів, якщо припустити, що життя зводиться кінцем кінцем до хімії, а отже і до фізики (сама хімія вже звелась до фізики, і та частина, котра включає в себе хімію, вже розроблена)»¹⁵. Але з того, що хімічні й біологічні явища в своїй основі зводяться до квантовомеханічних — найбільш елементарних з відомих природних процесів, ще не випливає, що теорію хімічних і біологічних процесів можна вивести з квантової механіки або що шлях до її створення лежить через розвиток останньої.

Звичайно, теорії, на яких у сучасній хімії ґрунтується пояснення властивостей, структури й реакційної здатності речовин, не досить загальні й напівемпіричні; але й спроби узагальнити і уточнити їх, спираючись на квантову механіку, пов'язані з великими труднощами і привели поки що лише до незначних успіхів. Проаналізувавши цю ситуацію, Китайгородський у згаданій нами праці доходить висновку, що хоч у принципі хімічні явища можна вичерпно описати рівняннями квантової механіки (здійснивши деякі спрощення у розв'язках), немає ніякої потреби починати так здалеку розв'язання хімічних завдань.

Зведення біології до фізики пов'язане з ще більшими труднощами, породжуваними складністю біологічного об'єкта. Ця складність визначається не лише тим, що в основі біологічних явищ лежать фізичні й хімічні. Саме абсолютизація її й породжує ілюзію, що з фізико-хімічної теорії можна дедукувати теоретичну біологію. Справа в тому, що

¹⁴ А. И. Китайгородский. Проблемы теории в химии. У кн.: Материалистическая диалектика и методы естественных наук. М., 1968, стор. 443.

¹⁵ Р. Фейнман, Р. Лейтон, М. Сэндс. Фейнмановские лекции по физике. М., 1965, вып. 1, стор. 48.

спроби математично описати біологічне явище потребують враховувати велику кількість змінних. «Живі організми,— пише Т. Уотермен,— це багатокомпонентні відкриті системи, які поєднують у собі дивовижну стійкість з найтоншою чутливістю до змін. Такі системи, важливі характеристики яких визначаються саме наявністю багатьох дуже взаємозв'язаних змінних, становлять складність навіть для описування, і ефективний аналіз їх — справа надзвичайно складна. Без математики навряд чи можна приступати до попереднього аналізу об'єктів, що містять більше двох чи трьох змінних. Внутрішні ж змінні організмів разом з суттєвими змінними середовища налічують сотні й тисячі. Вибрати серед них ті, що підлягають вивченню, і визначити їх мінімальну кількість, достатню для пояснення поведінки системи,— ось головне завдання біолога»¹⁶. Зазначена складність біологічного об'єкта не дозволяє математизувати біологію в такий спосіб, як це вдалося зробити з фізикою. «...Можливість народження математичної фізики,— зауважував А. Пуанкаре,— зумовлена приблизною однорідністю досліджуваного предмета. Ця умова не виконується в біологічних науках: тут ми не маємо ні однорідності, ні відносної залежності віддалених частин, ні простоти елементарного явища — ось чому біологи вимушені вдаватися до нових прийомів узагальнення»¹⁷.

Ще однією складністю біологічного об'єкта порівняно з об'єктом класичної фізики є суттєва зміна його в ході експериментування. Біологічний експеримент відразу ж ґрунтовно порушує природний перебіг життєво важливих процесів у організмі. А застосовуючи фізико-хімічні методи, нерідко доводиться мати справу з препаративними частинами організму, які, будучи ізольованими, функціонують інакше, ніж у єдиному цілому, не кажучи вже про те, що використання згаданих методів спотворює функції організму. Але, незважаючи на зазначені труднощі у спробах теоретизувати біологію аналогічно до математизації фізики, перша має в своєму активі низку фундаментальних теорій, наприклад еволюційну теорію і генетику. Формальна генетика, навіть коли абстрагуватися від її внеску в наукове розуміння спадковості, має велике значення як така біологічна теорія, яка за своєю структурою і точністю прогнозування може бути поставлена в один ряд з фізичними теоріями. З самого початку вона мала чітко виражені риси сучасної природничої теорії. Це виявилось і у відборі з великої кількості чинників, що зумовлюють спадковість, лише кількох, зміна яких відзначається певною строгою закономірністю; і в абстрактності вихідних понять; і в точності сформульованих законів успадкування ознак.

Великі успіхи у вивченні спадковості були досягнуті останнім часом завдяки вдалому поєднанню суто біологічних методів з фізико-хімічними. Виділення ДНК як носія генетичної інформації, досягнуте в процесі дослідження генетичної трансформації, створило передумови для фізико-хімічних досліджень ДНК і кінець кінцем надало відомим до цього біологічним концепціям спадковості, мінливості й еволюції певного фізичного і хімічного змісту.

Безперечно, що фізико-хімічний підхід до вивчення організму, застосування при цьому відповідних методів сприяло поглибленню уявлень про живе, було кроком уперед по шляху теоретизації біології і синтезу природничонаукового знання взагалі. Проте, коли потрібно дати цілісне наукове уявлення про живе, біофізика і біохімія, молекулярна біоло-

¹⁶ Теоретическая и математическая биология. М., 1968, стор. 12.

¹⁷ А. Пуанкаре. Згадана праця, стор. 175.

гія і біоматематика, що виникли на цьому шляху, нерідко виявляються такими ж безсилями, як і традиційна біологія з її аморфними теоріями. Останнє «традиціоналісти» використовують, як доказ твердження, що захоплення фізико-хімічним підходом до вивчення живого відвертає біологів від завдання створити теоретичну біологію, яка тільки й здатна привести до «цілісного наукового уявлення про живе».

Глибоке переконання біологів у тому, що пояснення життя має бути «суто біологічним», однак, не означає того, що шлях до цього лежить через відмову від використання засобів фізики і хімії, математики і кібернетики при дослідженні живого. Навпаки, є підстави гадати, що «суто біологічні теорії» спроможні дати «цілісне наукове уявлення про живе», будуть створені завдяки органічному поєднанню біологічних методів з методами вищезазначених наук.

* * *

Статья посвящена выяснению роли теоретического мышления в развитии естественнонаучного знания. Принимая знание как отражение действительности, автор, исходя из марксистско-ленинских идей, показывает, что в процессе познания человек не просто копирует объективный мир, но активно мысленно преобразует его с помощью выработанных форм мышления, так что знание выступает как своеобразное представление действительности в сознании, детерминированное, с одной стороны, объективно существующей реальностью и практическим воздействием человека на нее, и уровнем развития теоретического мышления, с другой. Поэтому развитие знания может быть вызвано как расширением сферы практического воздействия на природу, так и совершенствованием способов представления реальности в знании на основе развития теоретического мышления.

Теоретизация знания анализируется двояко: как совокупность приемов, благодаря которым осуществляется организация разрозненного знания об отдельных фактах в целостную систему, основанную на абстрактных принципах, и как тенденция в развитии современного естествознания.

В первом случае с теоретизацией связывается возникновение науки в современном понимании, то есть как систематизированного знания. При таком понимании теоретизации выражения типа «теоретизация науки» не имеют смысла, поскольку наука по своему определению и есть теоретизированное знание. Однако при этом учитывается только одно из следствий теоретизации, а именно то, что благодаря ей достигается упрощение знания, уплотнение его. В реальном же процессе познания в результате теоретизации, конкретно выражающейся в построении теорий, достигается не только обобщение эмпирически полученных данных, но и удаётся предсказать новые, до этого не наблюдавшиеся факты. Другими словами, теоретизация ведет к развитию знания не только со стороны формы его, но и объема. Учитывая последнее обстоятельство, теоретизация рассматривается также как путь развития знания, как тенденция в развитии естествознания. Математизация, которую в настоящее время считают важнейшей особенностью развития наук, рассматривается в статье как один из видов теоретизации, хотя и весьма важный.

Опираясь на исторический опыт теоретизации физики, автор делает попытку анализа предпосылок и особенностей теоретизации и математизации химии и биологии, освещает некоторые из трудностей, которые встречаются на этом пути. Химия и биология нуждаются в теоретизации не в том смысле, что в них необходимо осуществить переход от донаучного несистематизированного знания к научному, а в том, что следует выработать более абстрактные и информационно более емкие средства для обобщения всей совокупности экспериментальных данных, накопленных этими науками. Поэтому теоретизация естествознания в целом не означает отказа от эмпирических исследований, вытеснения их теоретическими, а только поиск более удовлетворительных средств научного представления реальности.

Деякі методологічні питання побудови загальної теорії систем

Дослідження систем — одна з характерних тенденцій сучасного наукового процесу: досить звернутися до тематики, яку розробляють у різних галузях знань за останні півтора-два десятиріччя, щоб упевнитися в тому, яке поширення має системний підхід до вивчення об'єктів у біології, кібернетиці, економіці, техніці, лінгвістиці, педагогіці, соціології і т. д.¹

Не випадково останнім часом у нашій літературі підкреслюється, що назріла потреба зробити глибокий марксистсько-ленінський філософський аналіз суті системного підходу, дати методологічну оцінку його різних напрямів, перспектив².

Виникнення системного підходу історично було пов'язане з крахом механістичного світогляду. Ряд його основних методологічних принципів сформулював К. Маркс, аналізуючи економічну структуру капіталістичного суспільства. Він звернув увагу на специфічні зв'язки та на найскладніші взаємозалежності елементів товарного виробництва як на рушійні сили складної системи³. Системний аналіз розвитку природи і знання про неї проведено в працях Ф. Енгельса «Анти-Дюрінг» та «Діалектика природи».

Принципи системного підходу розвинув далі В. І. Ленін⁴, який дав, зокрема, розгорнуту критику механістичного розуміння розвитку фізики початку ХХ ст.⁵, проаналізував складні соціальні структури в процесі їх розвитку.

¹ Значимо лише декотрі з праць, виданих останнім часом: Проблемы формального анализа систем. М., 1968; И. В. Блауберг, В. Н. Садовский, Э. Г. Юдин. Системный подход: предпосылки, проблемы, трудности. М., 1969; Системные исследования. Ежегодник. М., 1969; Исследования по общей теории систем. М., 1969. Система и уровни языка. М., 1969; Общая теория систем. М., 1966; Б. В. Ахлибинский. Информационная и системная. Л., 1969; Ю. С. Вяткин, А. С. Мамзин. Соотношение структурно-функционального и исторического подходов к изучению живых систем. «Вопросы философии», 1969, № 11; В. И. Кремянский. К анализу понятия активности материальных систем. «Вопросы философии», 1969, № 10; Я. П. Герчук. Современные методы управления сложными системами. «Вопросы философии», 1969, № 9; А. С. Мельничук. Понятие системы и структуры языка. «Вопросы языкознания», 1970, № 1; Dietrich E. Frans. Alfred Lange und Werner Tschannerl. Dialektisch-Materialische Systemauffassung und die Gestaltung des System des Sozialismus in der GDR «Deutsche Zeitschrift für Philosophie», 1970, № 2; Проблемы методологии системного исследования. М., 1970; С. Л. Оптнер. Системный анализ для решения деловых и промышленных проблем. М., 1969; И. В. Блауберг, Э. Г. Юдин. Философские проблемы исследования систем и структур. «Вопросы философии», 1970, № 5; В. О. Василенко. Про особливості управління соціальними системами. «Філософська думка», 1970, № 3. О. А. Братко, Т. Гергей. Ленінська теорія відображення і проблема класифікації кібернетичних систем. Там же.

² Див.: Коммунистическая партийность — важный принцип марксистско-ленинской философии. «Коммунист», 1970, № 3, стор. 70.

³ Див. К. Маркс. До критики політичної економії (К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 13), Капітал (К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23—26).

⁴ Матеріалізм і емпіріокритицизм (В. І. Ленін. Твори, т. 14).

⁵ Див. Філософські зошити (В. І. Ленін. Твори, т. 38). Про значення воєнного матеріалізму (В. І. Ленін. Твори, т. 33).

Водночас розробка системного методу здійснювалась в межах природничих наук. Так, основоположник концепції загальної теорії систем (ЗТС) Л. фон Бергаланфі висунув програму досліджень, метою якої було встановити ізоморфізм між живими та неживими системами. І, зокрема, пояснити деякі властивості організмів на підставі загальних закономірностей відкритих систем. Перед першим науковим колективом з системних досліджень («Товариство досліджень у галузі загальної теорії систем»), створеним 1954 г. у США, стояли такі завдання: 1) вивчати ізоморфізми понять, законів та моделей у різних галузях науки; 2) мінімізувати дублювання теоретичних досліджень; 3) сприяти виявленню єдності науки шляхом встановлення зв'язків між фахівцями різних її галузей⁶.

Однак завдання створити ЗТС лишилось невиконаним. Багато учених вважають, що здійснити його взагалі неможливо. Привертає увагу той факт, що для обґрунтування такого погляду наводяться різні міркування філософського характеру. Зокрема, аргументом проти створення ЗТС вважають її нібито неминучу інформативну бідність. Одні обґрунтовують цю думку з теоретико-множинних позицій: законів ЗТС не може бути багато, тому що вони є перехрещенням усіх законів нижчих рівнів⁷. Інші, виходячи з локківської схеми абстракції, яка ґрунтується на законі протилежного співвідношення між обсягом і змістом поняття (чим більша сфера абстракції, тим бідніший її зміст), твердять, що закони ЗТС, якщо вони існують, можуть містити лише дуже тривіальну інформацію про конкретні системи. У зв'язку з цим формулюють таке положення: «Найбільшу трудність у побудові будь-якої загальної теорії становить вибір потрібного рівня спільності, або абстрагування»⁸.

Але виникає сумнів в універсальній значущості локківської схеми, яку використовують в подібних міркуваннях як методологічну передпосилку. Адже відомі гранично універсальні й дуже змістові абстракції, до яких належать, наприклад, твердження математики (якщо твердження $2 \times 2 = 4$ можна назвати банальним, то досить замінити його аналогічним прикладом $245^5 = 882735153125$, щоб переконатися в змістовості таблиці множення, яка застосовується в дослідженні будь-якої сфери навколишнього світу).

Ще Гегель відзначав, що основою традиційної точки зору на конкретне є не стільки погляд на конкретне як на одичне, скільки твердження про те, що абстракції з більшою областю застосовності обов'язково повинні бути менш змістовими, менш конкретними. Нині цю точку зору дехто вважає хибною⁹. Крім принципу локківської абстракції, існують й інші способи розвитку знання. До них належить насамперед сформульований К. Марксом принцип піднесення від абстрактного до конкретного, передумовою якого є той факт, що, крім чуттєво-конкретного відоме ще конкретне на рівні мислення, яке створюється на базі чуттєво-конкретного, але істотно відрізняється від нього,

⁶ Див. И. В. Блауберг, В. Н. Садовский, Э. Г. Юдин. Системные исследования и общая теория систем. У щорічнику «Системные исследования», М., 1969, стор. 10.

⁷ Таке твердження висловив С. І. Чурюмов на конференції з методології системних досліджень в жовтні 1969 р. в Одесі.

⁸ М. Месарович. Основания общей теории систем. У кн.: Общая теория систем. М., 1966, стор. 18.

⁹ Див., наприклад: В. М. Костюк. О конкретности естественнонаучных абстракций. Зб. «Некоторые философские вопросы современного естествознания». Труды Одесского госуниверситета. Серия общественных наук. Вып. 4, Одесса, 1962. Див. також: В. М. Костюк. Про конкретність математичних абстракцій. Праці Одеського держуніверситету. Фізико-математичні науки. Вып. 8, 1962.

бо «виступає як процес синтезу, як результат, а не як вихідний пункт... На першому шляху повне уявлення випаровується до ступеня абстрактного визначення, на другому шляху абстрактні визначення ведуть до відтворення конкретного за допомогою мислення»¹⁰. Прикладом практичного застосування принципу піднесення від абстрактного до конкретного є Марксів аналіз капіталу. Він починається з найпростішої економічної конкретності¹¹ — товару, далі містить розгляд таких абстракцій, як вартість, споживна вартість, і, нарешті, знову повертається до конкретного — товару, як конкретно-загального. Висновок Маркса про те, що додаткова вартість може виникати без порушення закону вартості, якщо існує «такий товар, сама споживна вартість якого мала б оригінальну властивість бути джерелом вартості»¹², має величезну інформаційну цінність для аналізу товарного виробництва за капіталізму. Такий висновок неможливий на рівні чуттєво-конкретного.

Конкретність абстракцій, подібна до конкретності абстракцій в математиці та у «Капіталі» Маркса, може бути у принципі властива і законам загальної теорії систем. У всякому разі, саме існування конкретного на рівні мислення може бути аргументом проти тих, які заздалегідь прирікають ЗТС на інформаційну пустоту узагальнень.

Деякі заперечення проти створення загальної теорії систем як спеціальної наукової дисципліни висловлюються нібито з позицій діалектичного матеріалізму. Одне з них зводиться до того, що загальна теорія систем нехтує якісною різноманітністю світу й тому є механістичною. З цієї точки зору теорія систем, яка описує живу природу, має бути іншою, ніж та, яка описує неживу природу.

Але, на нашу думку, питання полягає в тому, як розуміти якісну багатоманітність. Будь-яку якість не можна розглядати у відриві від тих зв'язків, відношень, в яких вона виявляється. Те, що в одному зв'язку є однорідним, у іншому може бути різнорідним. Світ живих організмів виступає як щось однорідне за тенденційного зіставлення його з неживою природою. Разом з тим якісно різні живі організми, і навіть той самий організм, можна охарактеризувати як сукупність різнорідних систем (порівняти, наприклад, систему травлення й систему керування). Водночас об'єкти, які звичайно здаються нам різнорідними, виявляються в іншому плані однорідними системами. Наприклад, кібернетика виділила цілий клас функціонально однорідних систем, об'єднанню яких не заважає різнорідність у інших відношеннях (в тому числі, належність одних до живого, інших — до неживого світу). Ті ж, що виступають проти ідеї ЗТС, звинувачуючи її у нехтуванні якісною багатоманітністю світу, по суті стирають якісну різноманітність об'єктів як систем в ім'я іншої якісної різноманітності, яка часто фіксується внаслідок традицій і є істотною лише на рівні чуттєвого пізнання.

Пошлемося в цьому зв'язку на думку В. А. Лефевра про те, що виникнення нових практичних завдань породжує нові членування світу, при цьому «не слід думати, що «нетрадиційні» системні уявлення «несправжні», що їх кінець кінцем можна звести до «традиційних»; ні, вони просто інші, тому що виникли при розв'язанні інших завдань»¹³.

Окремі заперечення проти ідеї ЗТС пов'язані з протиставленням системних досліджень діалектичному матеріалізмові. При цьому виходять із того, що діалектичний матеріалізм потребує розгляду об'єктів у всіх їх зв'язках, у розвитку, а системно-структурний підхід орієнтує

¹⁰ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 12, стор. 684.

¹¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 371.

¹² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 165.

¹³ В. А. Лефевр. Конфликтующие структуры. М., 1967, стор. 5.

на статику, на відрив від генезису об'єкта. Але таке протиставлення неправомірне так само, як неправомірне протиставлення двох аспектів діалектики — як вчення про розвиток, з одного боку, і як вчення про універсальні зв'язки явищ, з другого. Системний підхід становить конкретизацію діалектичного вчення про загальні зв'язки. Оскільки самий розвиток можна розглядати як окремих, специфічний випадок зв'язків, остільки теорію систем у принципі можна пристосувати і для опису генезису об'єктів. Більше того, системний підхід до вивчення процесів розвитку може привести до якісно нових результатів, бо по суті може становити ще один, відмінний від традиційного, аспект розгляду розвитку. Неправильним є й висновок про те, ніби йдеться про підміну діалектики як вчення про загальні зв'язки теорією систем, ніби теоретичне осмислення системного підходу пов'язане зі створенням особливої філософської системи поряд із діалектичним матеріалізмом.

Щодо відношення ЗТС та філософії потрібно відзначити таке. По-перше, ЗТС, якщо її буде створено, не може належати до філософських систем, тому що вона не розглядатиме основне питання філософії як головний принцип. Вона є одним з можливих, але зовсім не єдиним методом дослідження. За тим же принципом, за яким виділяють системний метод, можна виділити ще низку методів¹⁴.

По-друге, саме створення теорії систем неможливе без використання певних філософських принципів. Неправильно було б розуміти відношення філософії й теорії систем так, ніби вони незалежні одна від одної: філософські передумови не примикають до теорії, а відіграють вельми істотну роль в її виникненні. Характер будь-якої теорії залежить від того, які саме філософські принципи лежать в її основі. Передумовою ЗТС є по суті принципи діалектики як науки про загальні зв'язки, і в цьому розумінні сама ідея ЗТС має своєю передумовою визнання принципів діалектики. Успіх будь-якої теорії систем залежить від того, наскільки правильно й повно вона враховує необхідні, об'єктивні зв'язки «всіх сторін, сил, тенденцій etc. даної сфери явищ»¹⁵, наскільки послідовно її автор застосовує найважливіший принцип діалектики, який В. І. Ленін назвав загальним принципом «єдності світу природи руху, матерії, etc.»¹⁶.

Однією з причин невдачі, що її назвав Л. фон Берталанфі у здійсненні ідеї ЗТС, є його методологічна непослідовність, неточність його вихідних філософських принципів. Поставивши перед собою завдання створити загальну теорію систем, він фактично лишився в рамках емпіричного дослідження певних типів систем, не подолавши певної «невідповідності між інтуїтивно зрозумілим змістом завдання системно-структурного аналізу і тим реальним апаратом, який використовувався для розв'язання даних завдань»¹⁷.

По-третє, розвиток філософії діалектичного матеріалізму потребує дальшого збагачення форм взаємозв'язків загальних методологічних принципів з практикою конкретних наукових досліджень. Зокрема, на сучасному рівні розвитку науки діалектичний матеріалізм не може обмежитися інтуїтивним розумінням зв'язків. Теорія системного підходу, що розробляє типологію зв'язків, їх взаємодію у різних галузях і т. ін.,

¹⁴ Див. А. Уемов. Логический анализ системного подхода к объектам и его место среди других методов исследования. У зб.: Системные исследования. М., 1969.

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 83.

¹⁶ Там же, стор. 241.

¹⁷ И. В. Блауберг, В. Н. Садовский, Э. Г. Юдин. Згадана праця, стор. 15.

розвиває, конкретизує деякі аспекти загальних принципів діалектики, і в цьому полягає значення системних досліджень для діалектичного матеріалізму.

Отже, в основі діалектико-матеріалістичного підходу до дослідження систем має лежати, на наш погляд, не протиставлення філософії марксизму системним дослідженням, а використання переваг діалектико-матеріалістичної методології наукового пізнання.

Охарактеризуємо деякі проблеми системного підходу — визначення поняття «система», без розв'язання якої неможливо уточнити специфіку системних досліджень; проблему загальних системних параметрів і закономірностей, а також проблеми оптимізації систем (зокрема, критерію простоти й методів спрощення систем).

Незважаючи на порівняну молодість системних досліджень, існує досить багато визначень поняття «система»¹⁸. Вони розрізняються вибором вихідних понять, обсягом, метою застосування. При цьому слід розрізняти визначення поняття «система», сформульовані на мові філософських категорій, і визначення, сформульовані за допомогою конкретних наукових (математичних, лінгвістичних, технічних і т. ін.) понять. Перші чіткіше виражають певну методологічну спрямованість системних досліджень, другі — той чи інший спосіб задання конкретних систем, тобто виконують функцію конструктивну.

Між загальнофілософською характеристикою системи і способом її задання є тісний зв'язок, який було б помилково зводити до простої відповідності у математичному значенні цього слова. Конкретнонаукові визначення систем функціонують цілком самостійно, мають свої специфічні структури, проте їх передумовою є прийняття того чи іншого філософського визначення як методологічної основи. Так, кожне визначення системи передбачає вибір (явний чи неявний) вихідних філософських категорій, встановлення взаємозв'язку між ними. В одних випадках це категорії «відношення», «річ», в інших — «взаємозв'язок», «властивість», «об'єкт», «цілісність».

Аналіз існуючих визначень систем приводить до висновку, що всі вони, зрештою, можуть бути узагальнені за допомогою категорій «річ», «властивість» і «відношення». Можна дати такі двоїсті одне одному визначення поняття системи: 1) система — множина об'єктів, на яких реалізується наперед визначене відношення із зафіксованими властивостями; 2) система — множина об'єктів, які мають наперед визначені властивості з зафіксованими між ними відношеннями¹⁹.

Наведені визначення є узагальнюючими щодо інших визначень тому, що можуть бути розглянуті як загальна схема для будь-якого з них: з цих визначень як окремих випадків можуть бути одержані, наприклад, схеми визначень М. Месаровича, Л. Берталанфі й ін. Взагалі кажучи, прийняття згаданих визначень як таких, що відбивають специфіку підходу, не означає, що для розв'язання деяких конкретних завдань не можна користуватися, наприклад, визначенням системи як сукупності відношень або таким, згідно з яким елементи системи не можуть мати властивості самої системи.

¹⁸ А. Д. Холл, Р. Е. Фейджин. Определение понятия системы. У кн.: Исследования по общей теории систем. М., 1969; А. И. Уемов. Логический анализ системного подхода к объектам и его место среди других методов исследования. М., 1969.

¹⁹ Див. А. И. Уемов. К вопросу об определении понятия «система». У зб.: Некоторые теоретические вопросы коммунистического строительства в СССР. Одесса, 1967; А. И. Уемов. Системы и системные исследования. У зб.: Методологические проблемы системного исследования. М., 1970.

Оскільки будь-який об'єкт можна подати як систему щодо певних задалегідь зафіксованих якостей і відношень, системний підхід є в цьому розумінні застосовним до будь-якої галузі дослідження. Закономірності, встановлені для системи взагалі, набувають, таким чином, універсального характеру. Але щодо них часто висловлюють побоювання, ніби вони, коли й існують, мають надто тривіальний характер, щоб мати якесь практичне значення. Це побоювання, як ми вже зазначали, є вирішальним, коли з'ясовувати питання про можливість побудови загальної теорії систем.

Але воно має під собою підставу лише тоді, коли під загальносистемними властивостями та закономірностями розумітимемо загальні властивості та закономірності об'єктів m , узятих поза їх системним уявленням. Об'єкт же, який розглядають як систему, може бути описаний не тільки за допомогою вказівки об'єктів m і їх властивостей, але й шляхом визначення відношень R та їх властивостей P , а також відношень між m , R і P , що є відношенням другого порядку порівняно з R . Ці відношення можна проаналізувати як окремі істотні характеристики системи або системні параметри. Отже, системний параметр — це певне відношення другого порядку, до кількості компонент якого входять системоутворюючі властивості та відношення²⁰.

В ширшому розумінні системним параметром можна вважати всяку ознаку, за якою можна розділити поняття «система». Наприклад, такою ознакою є гомогенність — гетерогенність елементів системи. Будь-яку систему є сенс залічити до одного з двох класів — гетерогенних або гомогенних систем. Але не можна усі системи поділити на важкі і легкі, здорові і хворі, земні і неземні, улюблені і неулюблені і т. д.²¹. Який, наприклад, трикутник? Важкий чи легкий, здоровий чи хворий? Зазначені властивості не є системними параметрами і тому не можна прийняти пропозицію доповнити з їх допомогою класифікацію систем, здійснену за системними параметрами.

Самі системні параметри — абстракція від конкретного, емпіричного. Те або інше поєднання їх знову може бути характеристикою конкретного, але не чуттєвого, а конкретного на рівні мислення. Використання діалектичного методу піднесення від абстрактного до конкретного дозволяє накреслити один із шляхів розвитку системного підходу. Зокрема, можна поставити проблему пошуку сталих зв'язків між параметрами систем. Якщо вони існують, то може йтися про деякі системні закономірності. Коли з'ясується, що окремі типи зв'язків між параметрами виконуються (або не виконуються) лише для деяких класів систем, то в такому разі матимемо певні специфічні системні характеристики цих класів.

Один із способів установлення системних закономірностей — емпіричний²². Він полягає в тому, що шляхом зіставлення параметричних характеристик 1000 різних систем за допомогою цифрових обчислювальних машин виділяють низку залежностей між параметрами²³. Наведемо приклади деяких системних параметрів і зв'язків, установлених між ними.

²⁰ Системные исследования. М., 1969, стор. 90.

²¹ Див. П. Ф. Йолоп. Проблеми формального аналізу систем. «Філософська думка», 1970, № 3, стор. 129.

²² В. И. Богданович, Б. В. Плесский, А. И. Уемов. Автоматический учет корреляций между системными параметрами. У зб.: Проблемы формального анализа систем. М., 1968.

²³ Г. Я. Портнов. Общесистемные закономерности и методы их выявления. Автореферат канд. дисс. Одесса, 1970.

1. Приклади системних параметрів.

1. Мінімальність — властивість системи руйнуватися при виведенні хоча б одного елемента (цю властивість мають, наприклад, такі системи, як трикутник, причина й наслідок і т. ін.).

2. Авторегенеративність за елементами (за відношеннями) — властивість системи спонтанно відновлювати свої елементи (відношення) у процесі звичайного функціонування.

3. Іманентною система є в тому разі, якщо множина її елементів включає в себе множину корелятивів системоутворюючого відношення.

4. Стабільність — властивість системи зберігатися, коли змінюється структура.

5. Центрованою система є тоді, коли серед елементів її існує такий, за допомогою співвідношення з яким інших елементів можна встановити відношення між самими цими елементами системи.

6. Система з функціонально незалежними елементами — така, в якій деякі елементи беруть участь в системоутворюючому відношенні не безпосередньо, а опосередковано, через інші елементи²⁴.

Усі ці та інші параметри встановлюються на емпіричному рівні, і кожна конкретна система може бути оцінена як мінімальна або немінімальна, іманентна чи неіманентна і т. д. Як правило, дати параметричну оцінку системам можна, лише здійснюючи деякі операції над ними або над їхніми елементами. Усі наведені параметри належать до двозначних (можуть набувати лише двох значень). Є можливість виділити багатозначні (тобто ті, що приймають деяку кінцеву множину значень), а також безконечнозначні параметри (з безперервною шкалою значень). Проблема вибору системних параметрів включає завдання досягнути повноти адекватності опису систем. Спроби обґрунтувати сукупність системних параметрів і дати їх формальну типологію робить В. І. Богданович.²⁵

II. Приклади одержання сталих зв'язків між параметрами.

1. Не існує систем, які б мали авторегенеративність за елементами і водночас були б неіманентними і нестабільними.

2. Не існує систем немінімальних, центрованих і нестабільних (можливість винятку 0,004).

3. Для комбінації параметрів: стабільність, центрованість і функціональна незалежність елементів, — майже не трапляється сукупності значень — нестабільність, центрованість і функціональна незалежність елементів (можливість винятку 0,001). Найбільш поширеною є сукупність — стабільність, нецентрованість і функціональна залежність елементів.

4. Жодна авторегенеративна за відношеннями система не є мінімальною.

5. Усі авторегенеративні за елементами, але неавторегенеративні за відношеннями системи є іманентними (можливість винятку 0,002).

6. Не існує систем авторегенеративних за елементами, неавторегенеративних за відношеннями і нестабільних (можливість винятку 0,002).

7. Системи, які мають властивості авторегенеративності за відношенням, є неіманентними і нестабільними.

8. Не існує систем, які б мали водночас параметри авторегенеративності за елементами, іманентності, мінімальності й стабільності і т. д.

²⁴ Докладніше про системні параметри див. — А. І. Угомов. Системи и системные параметры. Зб.: «Проблемы формального анализа системы», М., 1968.

²⁵ Див. В. І. Богданович. К проблеме выявления логических связей между системными параметрами. Автореферат канд. дисс. Одесса, 1969.

Далеко не всі з зазначених залежностей є очевидними. Це дає змогу сподіватися, що побоювання з приводу наперед відсутньої інформаційної цінності в загальносистемних закономірностях не є виправданими.

Системні закономірності в точному їх виразі можуть бути сформульовані на мові логіки (наприклад, «значення параметра P_1 імплікує «значення параметра P_k », або «значення параметрів P_1, P_{1+1}, P_{1+2} кон'юнктивно пов'язані»). Цілком можливо, що з розвитком системних досліджень будуть знайдені й інші логіко-математичні форми виразу системних закономірностей.

Крім емпіричного шляху розв'язання проблеми встановлення сталих зв'язків між системними параметрами, існує також можливість дедуктивного шляху. Обидва ці способи пошуку системних закономірностей не виключають один одного, а, навпаки, сприяють взаємному успіхові: емпірично знайдені закономірності можуть бути обгрунтовані дедуктивно, а дедуктивно встановлені положення в свою чергу можуть спрямовувати емпіричні пошуки.

Проблема виявлення системних закономірностей є специфічною проблемою теорії систем. Її вирішення має істотне значення для дальшого розвитку системних досліджень. Критерієм науковості будь-яких теорій, а серед них і теорії систем, є, зрештою, міра їх практичної дієвості; вона виявляється при розв'язанні досить широкого кола практичних і теоретичних проблем. Наведемо деякі приклади практичного застосування системного підходу в зазначеному вище розумінні. Вони стосуються, головним чином, проблеми оптимізації систем і, зокрема, дослідження одного з аспектів оптимізації систем — спрощення складних систем.

Оптимальність системи можна розглядати як певну функцію таких властивостей системи: простота, надійність і ефективність. Використовуючи параметричний аналіз систем, можна експлікувати ці властивості і відношення параметрів²⁶. Це дозволяє в свою чергу розробляти методи вимірювання простоти, надійності, ефективності й оптимальності, засновані на врахуванні впливу різних параметрів і їх комбінацій на інтенсивність названих властивостей систем.

Проблема спрощення складних систем у науці, техніці, економіці і т. д. стає дуже актуальною. Дедалі глибше усвідомлюється необхідність створення як загальної теорії спрощення, так і спеціальних теорій, що обслуговують окремі галузі науки, виробництва²⁷.

Тлумачення простоти як функції системних параметрів виявилось дуже продуктивним у розв'язанні деяких практичних завдань, пов'язаних з вимірюванням простоти й складності систем, а також з їх спрощенням. Так, І. В. Дмитревська досліджує можливості вимірювання структурної складності текстів, що аналізуються як система²⁸. Структуру тексту загалом вона зиставляє з матрицею, елементи якої є результатом розкладання системоутворюючого відношення, і показує, що вибір критеріїв складності, спрощуючих перетворень тексту має

²⁶ Б. В. Плесский, Г. Я. Портнов, Л. Н. Терентьева, А. И. Уемов. Параметрическая оценка оптимальности систем. У зб.: Проблемы формального анализа систем, стор. 126—136.

²⁷ Див. У. Р. Эшби. Системы и информация. «Вопросы философии», 1964, № 3. А. И. Уемов. Проблема построения общей теории упрощения научного знания. У кн.: Логика и методология науки. М., 1967; А. И. Уемов, Л. Н. Сумарокова, И. В. Дмитревская. К вопросу об измерении простоты. У зб.: Методологические проблемы теории измерений. К., 1966.

²⁸ И. В. Дмитревская. Структурная сложность текстов. Автореферат канд. дисс. Одесса, 1967.

визначатися властивостями системоутворюючого відношення, параметричними характеристиками тексту, що, звернувшись до формальних критеріїв розрізнення простого і складного, можна усунути багато труднощів, які виникають при інтуїтивному тлумаченні простоти, зокрема, ті, що заважають послідовно проводити в шкільному навчанні дидактичний принцип «від простого до складного»²⁹.

Системний підхід до мови загалом дає можливість порівнювати за простотою, складністю різні мови і тому відкриває шляхи до наукового розв'язання питання про перевагу тої чи іншої мови, що може мати важливе практичне значення, наприклад, для обрання тієї чи тієї мови як міжнародної³⁰.

Критерії вимірювання простоти як властивості відношень другого порядку можуть бути використані, коли вирішуються деякі проблеми інженерної психології. Як відомо, при сприйманні та запам'ятовуванні інформації оператором у системі керування велике значення має спосіб групування матеріалу. Він є не чим іншим, як побудовою певної системи і водночас спрощувальною процедурою. З величезної кількості способів, якими може бути систематизована та сама сукупність сигналів, варто обрати той, за допомогою якого знайдено системоутворююче відношення, що найбільш відповідає поставленій меті і структурно найбільш просте (і те й інше може бути виражено на мові системних параметрів)³¹.

На основі теоретико-системного підходу проведено узагальнення існуючих логічних теорій вимірювання простоти, а також методів спрощення, які інтуїтивно застосовуються до різних галузей науки. У результаті експериментальних досліджень установлено, що ефективність окремих методів спрощення залежить від типу спрощуваної системи знання. Виявилось, наприклад, що спрощення тексту шляхом елімінації елементів (m), а також шляхом структурної реорганізації (R) є менш ефективним для систем дескриптивного типу, ніж для дискурсивних систем. На підставі цих та інших закономірностей можна дати низку практичних рекомендацій, які мають значення для організації процесів навчання, реферативної служби тощо.

* * *

Теорію систем неправомірно протипоставляють марксистській діалектике. По суті дела, если такая теория будет создана, она может конкретизировать диалектическое учение о всеобщих связях. Системный подход в принципе пригоден для описания развития и генезиса объектов и представляет собой лишь один из возможных подходов к изучению объективной действительности. Специфика системного подхода, на наш взгляд, связана с реализацией некоторого интерпретационного отношения, направленного от свойства и отношений к вещам. Один из возможных вариантов общей теории систем — параметрическая теория систем. Общесистемные закономерности в этом случае выражаются через наиболее устойчивые связи между системными параметрами и представляют определенную информационную ценность при исследовании и описании систем. Выявление системных закономерностей — специфическая проблема теории систем. Ее решение имеет существенное практическое и теоретическое значение для дальнейшего развития системных исследований.

²⁹ И. В. Дмитриевская. Обучение сочинениям в средней школе и структурная сложность текстов. Ученые записки Ивановского госпединститута, т. 49, Иваново, 1967.

³⁰ Е. А. Уёмов а. К вопросу об оценке простоты — сложности языков. Тезисы докладов IV конференции по классической филологии. Тбилиси, 1969.

³¹ Л. Н. Сумарова. Об упрощении информационной деятельности оператора в системах управления. Материалы IV Республиканской научной конференции молодых исследователей по системотехнике. Том II. К., 1969.

Історична доля метафізичного матеріалізму

Здійснюючи велетенську роботу по керівництву революційним пролетарським рухом, В. І. Ленін водночас уважно стежив за найменшими змінами ситуацій, що склалися в ідейному (зокрема філософському) житті суспільства. У його творах ми знаходимо розгорнутий аналіз, а також окремі оцінки, зауваження стосовно складних, часом надзвичайно заплутаних обставин ідейно-філософської боротьби. Ці ленінські думки мають неоціненне значення не тільки для розуміння минулого, але й сучасного стану речей.

Філософія, зазначав В. І. Ленін ще на початку нашого століття, партійна, як і дві тисячі років тому. Партіями, що борються, є матеріалізм і ідеалізм («лінія Демокріта» і «лінія Платона»). Підкреслюючи значення цієї принципової обставини, В. І. Ленін вимагав свідомо ставати на матеріалістичну точку зору. Ця вимога, проте, не є абстрактною формулою, що не враховує конкретних історичних умов. Насамперед вона не може не зважати на докорінні зміни, що сталися після революційного перевороту у філософії — виникнення діалектичного та історичного матеріалізму. Відтоді єдино правильною партійною позицією у філософії стає вже не просто матеріалізм, а лише науковий — марксистський — матеріалізм.

Що ж до різних форм немарксистського матеріалізму, то В. І. Ленін недвозначно показує хибність його ідейних і методологічних засад. Більше того, він пише: «Розумний ідеалізм ближчий до розумного матеріалізму, ніж дурний матеріалізм». І тут же роз'яснює: «Діалектичний ідеалізм замість розумний; метафізичний, нерозвинутий, мертвий, грубий, застиглий замість дурний»¹. Висвітлюючи шляхи подолання кризи природознавства, В. І. Ленін підкреслює необхідність подолання «старого, метафізичного» матеріалізму, а слабкість і неефективність критики, якій піддавали деякі марксистичні напрями на початку ХХ ст., ставив у пряму залежність від залишків метафізично-матеріалістичних уявлень у поглядах цих марксистів: вони критикували «кантіанців і юмістів більше по-фейербахівському (і по-бюхнерівському), ніж по-гегелівському»².

Така різко негативна характеристика метафізичного матеріалізму впливає з глибокого ленінського аналізу тих конкретних історичних обставин, що склалися у філософії наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.

Історичний досвід розвитку філософської думки незаперечно свідчить про те, що саме матеріалізм уособлював найпрогресивніші тенденції свого часу, що саме він був тим життєдайним джерелом, яким живилися і з якого черпали творчу наснагу передові вчені, митці, політичні діячі. Щодо ідеалізму, то його історична роль була прямо протилежною. Але такий висновок є справедливим лише у найзагальні-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 260.

² Там же, стор. 165.

шому плані, лише у кінцевому підсумку. Історія філософії знає чимало фактів, які, взяті окремо, суперечать цьому загальному висновкові. Адже відомо, що видатні наукові відкриття Піфагора, Лейбніца та інших мислителів поєднувалися з ідеалістичною філософською позицією, а діалектика (це чи не найцінніше надбання філософії) великою мірою була розвинута у працях представників ідеалістичної філософії — Платона, Фіхте, Шеллінга, Гегеля. Ці факти, як і багато інших, подібних до них, загальновідомі. До них надзвичайно полюбляють звертатися філософи-ідеалісти, що прагнуть довести «наукову цінність» і «плідність» обстоюваного ними напряму, який, на їхню думку, аж ніяк не поступається щодо цього перед матеріалізмом. Такі міркування, якщо й мають сенс, то зовсім в іншому плані, аніж здається їхнім авторам.

Справа в тому (і цього не можна ніколи забувати), що матеріалізм, хоча й був завжди (на протилежність ідеалізові) втіленням єдиного наукового напряму розвитку філософії, тривалий час лишався, як відзначав К. Маркс, «незавершеним», тобто нерозвинутим матеріалізмом, який ще не досяг своєї зрілості, справді наукової стадії. Плідний розвиток певних філософських, так само як і наукових, мистецьких, політичних та ін., ідей на ідеалістичному ґрунті ставав можливим у кожному конкретному випадку тоді, коли матеріалізм внаслідок своєї метафізичної обмеженості не міг дати творчого поштовху цим ідеям. Саме при цьому ідеалізм і дістав змогу розквітати пишним «пустоцвітом» на «живому дереві, живого, плодотворного, істинного, могутнього, всесильного, об'єктивного, абсолютного, людського пізнання»³.

«Компенсуючи» у такий спосіб обмеженість метафізичного матеріалізму, ідеалізм тим самим був немовби «негативним доповненням» останнього. Зрозуміло, що за таких умов рішення подолання ідеалізму виявлялося для метафізичних матеріалістів занадто складною справою. Тому в процесі створення вихідних принципів наукової філософії К. Маркс і Ф. Енгельс висувають як одне з першочергових своїх завдань виявити і критично подолати істотні хиби попереднього матеріалізму. «Головна хиба всього дотеперішнього матеріалізму.., — відзначав К. Маркс, — полягає в тому, що предмет, дійсність, чуттєвість береться тільки у формі *об'єкта*, або у формі *споглядання*, а не як *людська чуттєва діяльність, практика*, не суб'єктивно. Тому й сталося так, що *діяльна* сторона, на протилежність матеріалізові, розвивалась ідеалізмом, але тільки абстрактно, бо ідеалізм, звичайно, не знає дійсної, чуттєвої діяльності як такої»⁴.

Споглядальність і була головною обмеженістю попереднього (метафізичного, одностороннього) матеріалізму, якою зрештою визначалися і всі інші його хиби і яка, внаслідок цього, стала вихідним пунктом для тих або інших ідеалістичних спекуляцій (адже не слід забувати, що споглядальність є істотною рисою і ідеалізму, принаймні об'єктивного). Така споглядальність виявилася, зокрема, у відомому вченні Д. Локка про «первинні» і «вторинні» якості. Намагаючись якось пояснити наявність у людському знанні суб'єктивних елементів, що суперечать вимозі споглядального матеріалізму, «брати» предмет «тільки у формі об'єкта», Локк механічно «поділяє» увесь зміст знання на «первинні якості», які нібито належать самим речам (фігура, об'єм, число, рух), і на «вторинні якості» (колір, смак, запах тощо), які є суб'єктивними. Проте цей поділ є штучним, оскільки принципової відмінності між

³ В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 349.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 1.

«первинними» і «вторинними» якостями не існує: всі вони однаковою мірою мають як об'єктивні, так і суб'єктивні моменти. За цю слабкість локківської позиції і ухопився ідеалізм. Єпископ Д. Берклі, виходячи з проголошеного Локком суб'єктивного характеру «вторинних якостей» (які по суті є тотожними відчуттям), цілком логічно показує безпідставність їхнього принципового протиставлення «первинним якостям». А це і приводить до проголошення всього багатства дійсного світу лише «комплексом відчуттів». Так з обмеженості споглядальної позиції Локка виростає суб'єктивно-ідеалістична філософія Берклі.

Основоположники марксизму-ленінізму неодноразово підкреслювали, що попередні матеріалісти були матеріалістами лише «внизу», «вгорі» ж (тобто в розумінні суспільних явищ) вони завжди посідали ідеалістичні позиції. І цей «горішній» ідеалізм цілком логічно впливав із споглядально-об'єктивістської специфіки їхнього матеріалізму. Адже при поясненні суспільних явищ «ніяк не уникнути тієї обставини, — роз'яснює Ф. Енгельс, — що все, що спонукає людину до діяльності, повинно проходити через її голову: навіть їсть і п'є людина тому, що в її голові відбиваються відчуття голоду і спраги, а перестає їсти й пити тому, що в її голові відбивається відчуття ситості»⁵.

Інакше кажучи, суспільні потреби реалізуються в діях людей, опосередковуючись бажаннями, намірами, цілями, ідеалами, які і виступають безпосередніми причинами суспільних явищ. Зрозуміло, що споглядальний (який орієнтує на «безпосередньо дане») матеріалізм фіксує відповідно до своєї споглядальної «логіки» саме ці (ідеальні) причини як «кінцеві» і тим зраджує матеріалістичній суті.

Отже, сама логіка споглядально-матеріалістичного мислення зумовлює ідеалістичне пояснення історичних явищ. Тільки долаючи споглядальність, твердячи, що відображення дійсності не є безпосереднім («суто» об'єктивним) «зліпком» з дійсності, а завжди опосередковується діяльністю суб'єкта, тобто людською практикою, К. Маркс і Ф. Енгельс змогли надати матеріалізмові «завершеної», справді наукової форми. Це й спричинилося до революційного перевороту у усій системі філософського мислення.

Споглядально-матеріалістична традиція орієнтувала філософію на вивчення найзагальніших законів дійсного світу як такого у, так би мовити, їхній «безпосередній даності». З виникненням марксизму предмет філософії набуває чіткої визначеності й конкретності. Дійсний світ (природа, суспільство, мислення) у своїх найзагальніших рисах віднині стає предметом філософського дослідження не «взагалі» («безпосередньо»), а через опосередкування практикою. Саме на цьому й наголошує К. Маркс у своїх знаменитих «Тезах про Фейєрбаха» — не лише пояснювати («споглядати») світ, а й змінювати його є справжнім завданням філософії.

Застосування практики, як однієї з визначальних категорій, до філософського матеріалізму докорінно змінило співвідношення сил у філософії на користь матеріалізму.

Було завдано нищівного удару по самій суті ідеалізму, який позбавився єдиної переваги перед «класичним» матеріалізмом — розуміння (хоча й надзвичайно звуженого) «діяльної сторони». Даючи наукове (всебічне) пояснення цієї діяльної сторони як чуттєво-предметної людської діяльності, практики, марксистський матеріалізм уражає ідеалізм у саме серце. Віднині жоден філософ, який наважувався відверто проголосити себе ідеалістом, не міг розраховувати на серйозне ставлення до

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 277.

себе як у філософських, так і у позафілософських колах. Напрями відвертого (класичного типу) ідеалізму, хоча існують і досі, становлять лише невливові, замкнуті в собі секти. Навіть неотомісти — представники однієї з найпоширеніших релігійно-філософських течій у сучасному капіталістичному світі — всіляко уникають називати себе ідеалістами, віддаючи перевагу термінові «реалізм». Так, американський неотоміст Вернон Бурк зазначає: «Томізм є реалізмом у своїй відповіді на критичні проблеми Канта. Реальності, що містяться поза розумом, визнаються існуючими незалежно від того, пізнані вони чи ні»⁶.

Звичайно, від того, що неотомізм (як, до речі, і багато інших напрямів сучасної буржуазної філософії) став називати себе реалізмом, не змінилася його ідеалістична суть. Це просто заміна однієї «вивіски», якій перестали довіряти, іншою — більш «респектабельною». І все ж самі буржуазні філософи намагаються надати цій «зміні вивісок» характеру докорінного перевороту, «реалістичної революції проти (!) ідеалізму», як вони самі висловлюються.

На початку ХХ ст. «реалізм» стає наймоднішим терміном в усій світоглядній системі буржуазного суспільства. «Слово «реалізм», — як писав про це німецький філософ В. Вундт, — стало тепер панівною етикеткою в багатьох сферах життя. Політичні діячі прагнуть бути «реальними» політиками, економісти хочуть мати справу з реальними історичними і соціальними чинниками економічного життя, замість того, щоб віддаватися абстрактним міркуванням... Ця властива нашому часові тенденція виявляється і у природознавстві... Само собою зрозуміло, що філософія не може уникнути цього загального духу часу. І справді, нинішня філософія такою мірою наскрізь просякнута реалізмом, що тепер, очевидно, зовсім зникли справжні ідеалісти на зразок тих, які виступали в епоху умоглядної філософії на початку ХІХ ст.»⁷.

Справжня суть «реалістичної трансформації» ідеалізму — зміна форми з метою збереження основного змісту ідеалістичного вчення — не є, звичайно, таємницею для самих буржуазних філософів. На сторінках буржуазних філософських видань можна знайти визнання того факту, що «реалістична революція» лише примусила певний «тип» об'єктивного ідеалізму змінити характер свого розвитку, щоб зберегти саме своє існування»⁸, що «реалізм є гра, в яку всі можуть грати»⁹ і т. д.

І все ж «реалістична переорієнтація ідеалізму» стимулювалася не одними лише прагненнями змінити збанкрутілу філософську вивіску. Вона водночас відображала й інші досить знаменні зрушення, що відбулися у світовому «філософському кліматі» після виникнення марксизму. Справа в тому, що з погляду відповіді на основне питання філософії термін «реалізм» є настільки невизначеним і невиразним, що дозволяє — з зовнішнього, суто формального боку — створити ілюзію про «подолання» докорінної відмінності між матеріалізмом і ідеалізмом. «Цей термін, — як визнає один з «реалістів» А. К. Роджерс, — є настільки двозначним, що сам по собі не може передати якоїсь певної ідеї»¹⁰.

Саме тому за цей термін і захопилися буржуазні філософи, прагнучи «зблизити матеріалізм і ідеалізм» з метою створення «третьої лінії у філософії». На цьому особливо наголошує В. І. Ленін, твердячи, що

⁶ V. Bourke. Thomism. 36. «American Philosophy», N. Y., 1955, p. 148.

⁷ В. Вундт. О наивном и критическом реализме. М., 1910, стор. 1—2.

⁸ J. Blau. Men and Movements in American Philosophy. N. Y., 1952, p. 283.

⁹ H. G. Townsend. Idealism in America. 36.: Philosophical Thought in France and the United States. Buffalo, 1950, p. 408.

¹⁰ A. K. Rogers. English and American Philosophy Since, 1800, N. Y. p. 264.

слово «реалізм» затаскане позитивістами й іншими плутаниками, які вагаються між матеріалізмом і ідеалізмом¹¹. І далі: «Той «позитивізм» і той «реалізм», який знаджував і знаджує безконечне число плутаників, Енгельс оголошував *в кращому разі філістерським прийомом потай протаскувати матеріалізм, прилюдно громлячи його і відрікаючись від нього!*»¹². У праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм» В. І. Ленін переконливо довів, що спроби створити «третю лінію» у філософії «не містять у собі нічого, крім «примиренського шарлатанства»¹³. І все ж спокуса «вискочити з двох корінних напрямів у філософії» була не просто фантазією — вона корінилася у певних рисах тієї ситуації, що склалася в буржуазній філософії на початку ХХ ст.

До цих рис передусім належить те, що поряд з марксистським матеріалізмом, який «завершує» багатовікову матеріалістичну традицію, успадковуючи все цінне і життєздатне у ній, продовжували існувати й інші, немарксистські матеріалістичні напрями. Ці напрями істотно відрізнялися не тільки від марксистського, але й від домарксистського матеріалізму. Вони були своєрідними «акумуляторами» елементів матеріалістичної традиції, відкинутих у процесі створення і розвитку діалектичного та історичного матеріалізму.

І одна з перших спроб систематизації філософських «покидьків», усунутих з наукового вжитку процесом історичного розвитку матеріалізму, належить «рознощикам дешевого матеріалізму» — Л. Бюхнеру, К. Фогту, Я. Молешотту. Філософська концепція, створена ними, дістала влучну назву «вulьгарного матеріалізму». Наукова значимість цієї філософії була настільки малою, що, за свідченням Ф. Енгельса, навіть «ідеалізм... смертельно поранений революцією 1848 р., дістав, таким чином, задоволення в тому, що матеріалізм у цей час упав ще нижче»¹⁴.

Якщо споглядальність була лише головною хвибою домарксистського матеріалізму, то у вulьгарному матеріалізмі вона стає головним змістом вчення. І справа зовсім не в тому, що вulьгарні матеріалісти ототожнювали свідомість з матерією; тим більше, що цей факт є випадковим і нетиповим для їхньої концепції загалом¹⁵.

Вулгарний характер матеріалізму Бюхнера, Молешотта і Фогта полягає насамперед у втраті специфіки філософського дослідження. Адже споглядальність, піднесена до рангу визначального принципу системи вulьгарного матеріалізму, орієнтує виключно на безпосередню фіксацію даних природничонаукового дослідження. Так, матерією Бюхнер вважає те, що підпорядковане законам природничих наук, а «безсмертя матерії, вічність і непорушність атомів», на його думку, «підтверджується самими лише (!) результатами зважування». У підсумку філософія по суті позбавляється власного предмета, розчиняючись у природознавстві.

Підміна філософського плану дослідження природничонауковим має своє продовження в цілому ряді буржуазних напрямів ХХ століття, зокрема в біхевіоризмі. Біхевіористи, аналізуючи фізіологічні механізми свідомості і одержуючи певні, справді цінні результати в цій сфері, водночас роблять неправомірний висновок про

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 46.

¹² Там же, стор. 311.

¹³ Там же, стор. 313.

¹⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 275.

¹⁵ Див. К. С. Бакрадзе. Очерки по истории новейшей и современной буржуазной философии. Тбилиси, 1960, стор. 28—31.

те, що свідомість є лише «фантом», оскільки, мовляв, у фізіологічному експерименті вона «безпосередньо» не дана.

Результати біхевіористського «наукового» дослідження психіки і свідомості досить влучно охарактеризував Б. Рассел — «свідомість випарувалася!». Це і був той пункт, досягши якого, буржуазні філософи відкривають «заманливу перспективу» — «піднятися над однобічністю матеріалізму і ідеалізму». Адже «сама наука», мовляв, показує фіктивність категорії свідомості і матерії (згадаймо, що в цей час дані фізики «спростували» існування матерії), зі змісту яких і випливала докорінна протилежність матеріалізму і ідеалізму.

Так споглядально-об'єктивістська концепція, за відомим діалектичним правилом, сформульованим у свій час ще Ф. Енгельсом, приводить до висновків, прямо протилежних її вихідному пунктові, — до суб'єктивізму і навіть до ірраціоналізму. І це природно. Адже послідовно проведена вимога «безпосередності пізнання» (яка виражає споглядальність) неодмінно приводить до висновку, що «абсолютно безпосереднім» є не об'єктивна дійсність, як це спершу уявляється споглядальному філософові, а та суб'єктивна форма, якої набуває об'єктивна дійсність у процесі її пізнавального освоєння — відчуття.

Було б, проте, неправильним зводити процеси, що відбуваються в немарксистському матеріалізмі, лише до деградації, яка неминуче спричиняє розчинення його в ідеалістичних та ірраціоналістичних напрямках. Немарксистський матеріалізм, хоча далеко і не тією мірою, якою його попередник XVII—XVIII ст., і нині зберігає певні елементи прогресивності і науковості. Спираючись на ці елементи, окремі природодослідники мають змогу долати численні непослідовності і хиби, притаманні природничонауковому (стихійному) матеріалізмові, як це бачимо на прикладі відомих фізиків П. Ланжевена, Ф. Жоліо-Кюрі та ін., що перейшли кінець кінцем на позиції наукового, діалектичного матеріалізму. Те саме можна сказати про окремих буржуазних філософів, які, увпевнившись у теоретичній неспроможності ідеалізму і водночас не наважуючись (оскільки залишаються ще буржуазними філософами) прийняти марксизм, створюють різні варіанти немарксистського матеріалізму, як, наприклад, «еволюційний натуралізм» Р. В. Селларса, «натуралістична феноменологія» М. Фарбера і В. Дж. Мак-Гілла та ін.

Але всі ці варіанти немарксистського матеріалізму мають несамостійний, «проміжний» характер. Адже на його позиціях не можна твердо стояти. Від нього можна тільки йти — або до послідовно наукового (марксистського) матеріалізму, або ж до ідеалізму. Останнє, на жаль, траплялось досить часто, як це свідчить приклад відомих природодослідників Т. Гекслі, Д. Тіндала, П. Тета та ін. Будучи стихійними, природничонауковими матеріалістами, вони разом з тим шукали шляхів аналізу матерії, духу тощо як «безпосередньо даних» об'єктів природничонаукового дослідження і, не знаходячи таких шляхів, робили агностичні висновки. «Що ми в кінцевому підсумку знаємо про цю жахливу «матерію», — запитує Гекслі, — крім того, що це — назва невідомої і гіпотетичної причини станів нашої свідомості? І що ми знаємо про той «дух», загроза знищення якого викликає ламентациї...?»¹⁶. Недаремно основоположники марксистсько-ленінської філософії давали різкі оцінки немарксистському матеріалізмові, хоча й бачили окремі його позитивні елементи.

¹⁶ T. Huxley. Collected Essays, vol I, N. Y., 1898, p. 160.

Споглядальна орієнтація на «безпосередньо дане» як на єдину реальність спрямовувала немарксистський матеріалізм по лінії переростання його в ідеалізм, хоча цій лінії і протистояли окремі наукові моменти.

«Механізм» такого переростання найвиразніше виявився в еволюції позитивістської філософії, яка починається від О. Конта, Д. С. Мілля і Г. Спенсера. Народжується позитивізм з вимоги орієнтуватися на «факти» і «самі лише факти», як на єдиний справді науковий об'єкт філософського дослідження. Цією вимогою фундатори позитивізму сподівалися покласти край суб'єктивістсько-спекулятивній тенденції, як певному «класичному стилю» філософського мислення. Претендуючи на роль «філософа науки», Конт визнає існування закономірностей природи, але відразу ототожнює їх з безпосередньою («спостережуваною») формою їхнього прояву, з «фактичною» (насправді феноменальною) стороною. «Ми не прагнемо,— підкреслював Конт,— називати причини, що викликають явище..., але ми обмежуємося тим, що аналізуємо умови, за яких явища відбуваються і зв'язують їх одне з одним природним відношенням послідовності і подібності»¹⁷.

Одним з перших результатів «націлювання» філософії на вивчення безпосередньо «самих лише фактів» («позитивних» фактів, як висловлювався Конт) була втрата філософією свого предмета (цілком аналогічно до вульгарного матеріалізму). «Позитивна філософія» (позитивізм) замість того, щоб, за задумом своїх творців, перетворитися на «строгу науку», потрапляє у «ситуацію короля Ліра» (як влучно зауважив якимсь неокантіанець В. Віндельбанд). Адже «філософських фактів», аналогічних «історичним», «фізичним» та ін., не існує. Що ж тоді залишається на долю філософії? Або зовсім відмовитись від будь-яких претензій на лізнання фактів, або ж іти з жебрацькою торбою попри конкретні науки, «випрошуючи» у них «фактів для узагальнення».

Втрата предмета дослідження, свого власного філософського обличчя відразу ставить вульгарний матеріалізм і позитивізм у драматичну (а згодом і у трагічну) ситуацію. Втрачають чіткість, стають примарними, невизначеними насамперед найфундаментальніші філософські категорії — матерія і свідомість, відношення між якими становить головний зміст основного питання філософії. Підміна ж їхнього філософського змісту «фізичним», «фізіологічним» і т. д. позбавляє їх будь-якого смислу взагалі. Позитивістське гасло «матерія зникла!» має цілком природний відгомін у біхевіористському висновку — «свідомість випарувалася!».

А що ж залишилося?

Залишилася хаотична і безформна, але зате «однорідна» «реальність». Вона не «матеріальна» і не «ідеальна», а просто... безпосередня (!?). Отут і народжується той «реалізм», який уявляється його послідовникам «нейтральним» щодо матеріалізму і ідеалізму, а насправді є зведеним до своїх хибних сторін метафізичним матеріалізмом, що переростає у суб'єктивний ідеалізм. Втрачаючи свій предмет, філософія втрачає і чіткі критерії орієнтації, стає тією гідною презирства *partією середини*, «яка плутає в кожному окремому питанні матеріалістичний і ідеалістичний напрям»¹⁸. А ставши на цей шлях, буржуазна філософія вступає в смугу глибокої кризи, починається її занепад.

¹⁷ О. Конт. Курс позитивної філософії. «Родоначальники позитивізма», вып. 4, СПб, 1912, стор. 6.

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 313—314.

Головна хиба попереднього матеріалізму — споглядальність — виявляла себе як гіпертрофована вимога «об'єктивності». Хоча така вимога імпонувала традиційним уявленням про науковість, у дійсності вона означала не що інше, як відрив знання від його суб'єктивно-діяльної (людської), практичної основи. В результаті з філософії і усувається власне філософська проблематика, а натомість залишається дзеркально-мертва догма, абстрактна схема «світу самого по собі». Про небезпечність такого «об'єктивістського» відсічення власних коренів (практично-людського фундаменту природознавства і філософії) попереджав К. Маркс ще 1844 р.: «...*Природа* взята абстрактно, ізольовано, фіксована у відірваності від людини, є для людини ніщо»¹⁹.

Уперто продовжуючи «брати» дійсність «тільки у формі об'єкта» (або, що те саме, «у формі споглядання»), філософія, як, до речі, і природознавство, приходять зрештою до позбавлених реального змісту висновків. «Зникнення матерії», що його зафіксувала на межі ХІХ—ХХ ст. позитивістська філософія емпіріокритицизму, і було не чим іншим, як «реальним» (висловлюючись позитивістською мовою, «безпосередньо даним») фактом того перетворення природи у ніщо, про яке попереджав споглядально-об'єктивістськи настроєних філософів і природодослідників К. Маркс. «Фактом» такого ж типу було і «випаровування свідомості» у споглядально-об'єктивістських експериментах біхевіористів.

Насправді ж як «зникнення матерії», так і «випаровування свідомості» було, зокрема, й наслідком неправильного прикладання до філософських категорій матерії і свідомості природничонаукових (фізичних, фізіологічних) характеристик. Матерія, як підкреслює В. І. Ленін, є «об'єктивна реальність, дана нам у відчутті...»²⁰. Інакше кажучи, об'єктивність завжди суттєво пов'язана з суб'єктивністю (фактом даності у відчуттях). Адже бути об'єктивною реальністю (матерією) — означає бути не взагалі реальністю будь-якого роду (скажімо, того, про який говорять учасники так званої «реалістичної революції»). Об'єктивна реальність відмінна від суб'єктивної реальності (свідомості). Усяка спроба визначити матерію, не протиставляючи її свідомості (суб'єктивній реальності), неодмінно позбавляє смислу («перетворює в ніщо») будь-яке уявлення про неї.

Втрата активно-людського чинника позитивістським (і вульгарно-матеріалістичним) напрямом буржуазної філософії, поступове перетворення її на формальне мистецтво оперування чистими символами (філософія не відкриває ніяких істин, вона лише вчить, як правильно їх виражати, — твердять сучасні позитивісти) — все це породжує специфічну реакцію у самому таборі буржуазних філософів. Уже з кінця ХІХ ст., всупереч позитивістській байдужості до гуманістичної проблематики, представники так званої «філософії життя» і «філософії культури» (В. Дільтей, Ф. Ніцше та ін.) починають виступати за «реабілітацію» суб'єктивно-людського чинника у філософії. Ця суб'єктивістська реакція на споглядально-об'єктивістську тенденцію не була, проте, просто «зовнішньою», так би мовити, «механічною противагою» останній. Ні, зв'язок обох цих провідних тенденцій сучасної буржуазної філософії є внутрішнім, органічним. Адже зміст основних аргументів суб'єктивізму багато в чому є прямим висновком з того специфічного значення «об'єктивності», якого набуває цей термін у

¹⁹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Из ранних произведений. М., 1956, стор. 640.

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 128.

споглядално-спекулятивній традиції. І логіка органічного зв'язку обох тенденцій найчіткіше простежується у тих представників суб'єктивістської лінії, які прийшли до неї, як наприклад Е. Гуссерль, від «об'єктивізму».

Гуссерль починає свою філософську діяльність як рішучий ворог будь-якого «психологізму» і «суб'єктивізму». Але сама «об'єктивність», з позицій якої він виступає, розуміється ним як «загальнозначимість», як віра в існування об'єктивного смислу речей і явищ часово-просторового світу, незалежно (об'єктивно) від самих цих речей і явищ. До таких висновків Гуссерль приходив внаслідок метафізичної абсолютизації відносної незалежності людського знання (уже здобутого і предметно оформленого у словах, поняттях і т. д.) щодо окремої людини. У кінцевому підсумку «світ знання», наука перетворюється, у тлумаченні Гуссерля, у «незалежний» від «світу людини» і навіть «ворожий» люднін світ.

«Людський світ», за Гуссерлем, — це «світ повсякденного досвіду»: Речі й предмети його унікально-неповторні, серед них немає і двох абсолютно тотожних. Але повсякденна практика настійно вимагає оперувати цими речами і предметами як «порівнюваними», отже, шукати тотожність. Це вдається досягти тільки в «ідеальній практиці мислення», оскільки лише тут (в абстракції) можна позбавити речі індивідуальних рис і відтінків. Так, на думку Гуссерля, виникає одна з перших наук — геометрія, що формалізує просторові відношення, знищуючи всілякі індивідуально-випадкові відхилення від ідеальних («досконалих») форм. Згодом (за часів Галілея) формалізуються і такі якісні характеристики «людського світу», як кольори, запахи, звуки тощо. Цей ефект є наслідком зведення якісних характеристик до «чистих процесів просторово-часового геометричного світу» — світлових, звукових та ін. коливань. Так протягом історії виникає «замкнутий у собі світ ідеальних предметностей»²¹.

Це і є, міркує Гуссерль, «штучний», «синтетичний» «світ науки», який «непроникливою завісою» закриває від людини справжній (реальний світ, її «справжнє (неповторно-специфічне) буття і зрештою призводить до «кризи європейського людства». Гуссерлівська феноменологія разом з «екзистенціальною» філософією С. Кіркегора дає початок екзистенціалізму — одному з найпоширеніших у сучасній буржуазній філософії напрямів, спрямованих проти позитивістського «розпредмечування» філософії, претендуючи на відродження гуманізму.

Засновник екзистенціалізму німецький філософ М. Хайдеггер твердить услід за Кіркегором, що саме об'єктивна орієнтація філософії і науки призвела до «втрати смислу буття» сучасним людством. Адже, на думку Хайдеггера, об'єктивна позиція вже з самого початку припускає буття «розколотим» на суб'єкт і об'єкт (без цього позиція об'єктивності взагалі втрачає будь-який смисл). У результаті буття як предмет пізнання постає чимось «одвічно зовнішнім» (об'єктивним) щодо людини-суб'єкта. А це спричиняється до того, що внутрішня цілісність буття, його найпотаємніший смисл виявляється в принципі недоступним пізнанню. Об'єктивно орієнтоване пізнання лише «ковзає по поверхні буття», схоплюючи лише «сущє», — тобто виявляється здатним відповісти на питання, чим є буття («А є Б»), а не щоб'єчно є («щоб є саме А»). Пізнання «сущого» розкриває тільки абстрактно-зовнішній («онтичний», як висловлюється Хайдеггер) вимір буття. Так створюється уявлення про буття як щось

²¹ Див. «Husserliana». Bd. IV, Haag, 1954, S. 21—23.

виключно «речове», сталє, «сутність» («есенція»), а не «існування» («екзистенція»).

Об'єктивне тлумачення буття як чогось «речового» нібито заважає розкрити його справжній смисл, «оскільки основною визначеністю буття стає субстанціональність... Саме це і закриває шлях до загальної екзистенціальної аналітики існування... Воно зрештою і штовхає проблематику буття у неправильному напрямку»²².

Втрата смислу буття (фіксація в ньому лише «речового», «повторюваного») має трагічні наслідки і для самої людини. Адже не тільки «позалюдське», але й своє власне буття людина починає розглядати «ззовні» (об'єктивно), внаслідок чого вона опиняється в полоні «іншого». Але панування «іншого» є анонімним, це влада «безособового», «усереднюючого» — *Ман*, як називає її Хайдеггер.

Ман «регулює будь-які інтерпретації світу і існування», вирівнює, нівелює відмінності, усуває справжнє, вихідне. Люди під владою *Ман* «губляться в натовпі», знеособлюються, перетворюються на безликі істоти. В цій картині загального конформізму і взаємоуподібнення, що її малює Хайдеггер, виразно проступають риси капіталістичного відчуження — стандартизації життя, моралі, руйнування особистості. Але ці реальні риси капіталістичного суспільства, що мають своїм справжнім джерелом панування приватної власності, Хайдеггер безпідставно намагається видати за наслідки панування... об'єктивних методів у пізнавальній і життєвій практиці людства.

Єдиний шлях, що дозволяє, за Хайдеггером, вирватися з-під влади *Ман*, є шлях до... смерті. Смерть і є тим «реальним ніщо», не буттям, яке нібито становить «найглибшу суть людського існування». В цьому пункті чи не з найбільшою силою виказує себе той соціальний ґрунт, на якому зростає сучасний екзистенціалізм, почуття втрати історичної перспективи і неминучості своєї загибелі, притаманні сучасній буржуазії. Цю обставину, хоча й дещо абстрактно, відзначає ірландський філософ А. Асшер. «Якщо екзистенціалісти говорять про прірву, стрибок у невідомість, кризу, жах та інше — то це тому, що всі ці речі є реальностями в нашій сучасній ситуації... Ніщо втілюєся у плоть і кров і покляло свою холодну руку на наш серця»²³.

Гуссерль, екзистенціалісти, інші філософи і цілі філософські напрями, які виступають проти «знелюднення» філософської проблематики позитивістською і вульгарно-матеріалістичною тенденцією, зуміли показати хибність «дегуманізації» філософії, висловили чимало справедливих зауважень на адресу філософських спадкоємців принципів споглядальності. Але критика ця здійснювалася під прапором абсолютного заперечення об'єктивності і раціоналізму, а тому мала своїм наслідком виникнення і утвердження в сучасній буржуазній філософії вкрай суб'єктивістського, ірраціоналістичного напрямку, не менш одностороннього, ніж позитивізм і вульгарний матеріалізм. Тому вона зрештою не тільки не послабила, але значною мірою посилила і поглибила кризу сучасної буржуазної філософії.

Колись, у XVII—XVIII ст., саме лише визнання принципу розвитку означало прийняття діалектики. У XX ст., пише В. І. Ленін, з «принципом розвитку» «згодні всі». Але нині «ця поверхова, непродумана, випадкова, філістерська «згода» є того роду згода, якою душать і опошляють істину»²⁴.

²² М. Heidegger. Sein und Zeit. Tübingen, 1960, S. 201.

²³ А. Ussher. Journey through Dread. N. Y., 1955, p. 14.

²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 241.

Подібну ситуацію спостерігаємо ми і тепер у питанні про розрізнення партій у філософії. Щоб бути справжнім — науковим, войовничим — матеріалістом, нині вже не досить просто «згоди» з тезою про первинність матерії і вторинність свідомості. З цієї тези безперечно виходять і вульгарні матеріалісти і деякі «реалісти» («критичний реаліст» Д. Сантаяна прямо називав себе «матеріалістом», та ще й до того «єдиним у світі»). Але, як вже було показано, ця «згода» є таким самим опошленням і приниженням істини, як і «згода» з «принципом розвитку», про яку писав В. І. Ленін.

Справді науковим, войовничим сьогодні є лише марксистський (діалектичний) матеріалізм. Що ж до немарксистських форм матеріалізму, то вони так чи інакше кінець кінцем еволюціонують (за деякими винятками) у бік ідеалізму.

Будь-який відступ від діалектичного та історичного матеріалізму в бік попередніх (метафізично-споглядальних) його форм призводить до теоретичної неспроможності у розв'язанні тих важливих практичних завдань, що стоять перед сучасною філософською наукою. І навпаки, подолання (хай навіть і не повною мірою) «об'єктивізму», орієнтації на «безпосередньо дане» — цієї спадщини споглядального матеріалізму — допомагає наблизитися до наукового матеріалізму деяким представникам сучасного немарксистського матеріалізму (американці Р. В. Селларс, М. Фарбер та ін.), а в разі остаточного їх подолання — цілком стати на позиції наукової філософії (японський філософ К. Янагіда).

Отже, специфікою філософського розвитку ХХ ст. є поляризація не взагалі на матеріалізм і ідеалізм, а на марксистський (діалектичний та історичний) матеріалізм і на ідеалізм.

* * *

В роботах К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна наряду з критикою різних напрямів філософського ідеалізму содержится критика (порой весьма резкая) немарксистского материализма. Это объясняется тем, что диалектический и исторический материализм в качестве научного материализма является единственным последовательным представителем «линии Демокрита» в ее борьбе против «линии Платона». Немарксистский материализм (за исключением некоторых концепций естественнонаучного материализма) уже со второй половины XIX в. быстро деградирует, либо растворяясь в естествознании («вульгарный» материализм), либо сближаясь с субъективным идеализмом и иррационализмом (бихевиоризм, фрейдизм и др.). Основная причина этой деградации — становящееся главным содержанием немарксистского материализма недостатки его «классической» (метафизической) формы (созерцательность, объективизм, ориентация на «непосредственное данное» и др.). Иррационалистически-субъективистская тенденция в современной буржуазной философии тесно связана — в порядке «негативного дополнения» — с указанной созерцательно-объективистской тенденцией, является вместе с последней убедительнейшим свидетельством тягелого кризиса, переживаемого современной буржуазной философией.

Проблема кількісної оцінки трудності та складності завдань

У логіко-філософських працях з проблеми простоти і складності останнім часом відзначається, що бажано було б здійснити експериментально-психологічну перевірку адекватності різних методів, що розробляються у рамках логіки для кількісної оцінки складності суджень та побудованих з них систем. У зв'язку з цим, пише А. І. Уйомов, треба було б, наприклад, «експериментально визначити, наскільки трудніше розглядати відношення властивості до предмета, ніж предмета до властивості, наскільки трудніше розглядати в ролі предмета відношення, ніж властивість»¹. Але тут постає питання, як вимірювати трудність, що взяти за її показники, коли слід використати термін «трудність», а коли «складність». Адже навіть у наукових працях ці терміни вживають часто як синоніми, хоч це навряд чи доцільно.

Розробка методів кількісної оцінки трудності й складності завдань є актуальною проблемою наук, що вивчають людську діяльність, зокрема, психології, педагогіки, соціології, економічної науки. Значну увагу приділяють в останні роки оцінці складності задач, розв'язуваних автоматами та автоматизованими системами, тобто системами, до яких входять люди і машини. У цій статті, віддаючи перевагу психолого-педагогічній проблематиці, підкреслимо особливе значення вимірювання трудності та складності завдань для розробки методик оцінки рівня знань, умінь та здібностей. Такі методики мають задовольняти, з одного боку, вимогам стандартності та об'єктивності (в гносеологічному розумінні²) і, з другого — вимогам врахування не тільки результату, а й процесу виконання завдання. Кожна з названих вимог цілком обгрунтована, хоч одночасно дотримуватися їх нелегко: для цього потрібно розробити досконалі формалізовані способи оцінки процесу виконання завдань, зокрема оцінки трудності та складності завдань.

Іноді замість вислову «завдання та його виконання» ми вживаємо «задача та її розв'язання». У чому полягає відмінність між ними? Завдання — це вказівка (як правило словесна) про дії, що їх повинен виконати суб'єкт з якимисьь об'єктами, або про результат, який він має одержати. Задачами у практиці, зокрема навчальній, звичайно називають деякі види завдань, виконання яких потребує певної мислительної діяльності. Поширене й інше тлумачення терміна «задача», а саме як «ситуації, що визначає дії суб'єкта, який задовольняє потребу шляхом зміни ситуації»³. При цьому залежно від того, які психічні процеси забезпечують в основному виконання потрібних дій, розрізняють перцептивні, мнемічні, мислительні задачі тощо. Коли так тлумачити термін

¹ А. І. Уйомов. Проблема построения общей теории упрощения научного знания. У зб.: Логика и методология науки. М., 1967, стор. 84. (розрядка моя.— Г. Б.).

² В науках про людину людина (суб'єкт) виступає не тільки як дослідник, але й як предмет дослідження. Тому тут треба обов'язково розрізнити суб'єктивність у гносеологічному розумінні (залежність від суб'єкта, який пізнає) і в онтологічному розумінні (залежність від суб'єкта як елемента буття). Відповідно розрізняють і два види об'єктивності. (Див. ст. В. Костеловського «Объективное» — Философская энциклопедия, т. IV, М., 1967).

³ Я. А. Пономарев. Психология творческого мышления. М., 1960, стор. 111.

«задача», то завдання виступає як вказівка, що має поставити суб'єкта у ситуацію задачі.

Спинимось на понятті «трудність». Трудність завдання доречно визначити як міру труда, праці, що витрачається на його виконання. При цьому працю розуміємо, згідно з К. Марксом, як «продуктивне витрачання людського мозку, мускулів, нервів, рук і т. д.»⁴. Звичайно, коли її розглядати у психологічному аспекті, термін «продуктивний» слід тлумачити не в соціально-економічному розумінні, а як спрямованість на здобуття потрібного суб'єктові (вказаного у завданні) продукту.

Кількісними характеристиками праці можуть бути насамперед її обсяг та інтенсивність. Відповідно до цього варто розрізнити, з одного боку, інтегральну трудність (трудомісткість) завдання і, з другого — диференціальну трудність, яка може мати значення миттєве та середнє для відтинку часу, протягом якого виконується завдання (порівняймо фізичні поняття роботи, миттєвого значення потужності та середньої потужності).

Для кількісної оцінки трудності завдань використовують різні показники. Їх можна поділити на два класи: клас суб'єктивних і клас об'єктивних показників (обидва терміни вжито тут у гносеологічному розумінні).

До суб'єктивних належать, по-перше, показники, одержувані шляхом аналізу висловлювань досліджуваних суб'єктів про трудність тих чи інших завдань, про ступінь утомленості, до якого призводить виконання цих завдань, і, по-друге, показники, одержувані шляхом аналізу висловлювань інших суб'єктів (не тих, яких досліджують), тобто оцінки експертів. Вірогідність оцінок трудності, зроблених за допомогою суб'єктивних показників, багато в чому залежить від методики опитування досліджуваних чи експертів та від способів обробки зібраних даних.

До об'єктивних (у гносеологічному розумінні) належать показники фізіологічні (наприклад, енергетичні витрати організму, пов'язані з виконанням завдання, зміни електричного опору шкіри тощо) і ті, що характеризують ефективність діяльності суб'єктів. Можна відзначити дві основні категорії показників останньої групи: а) показники, що характеризують обсяг діяльності (незалежно від її успішності); до їх складу, поряд із часом виконання завдання, можуть входити також дискретні величини, наприклад, кількість спроб, що їх робить суб'єкт для виконання завдання; б) показники, що характеризують успішність діяльності суб'єкта або якість виконання завдання: імовірність правильного виконання, кількість помилок, кількість звертань за допомогою, кількість підказів, які довелося дати суб'єктові, щоб він виконав завдання тощо.

Іноді, оцінюючи трудність завдань, можна обмежитися якимось одним із показників, що характеризують успішність діяльності. Скажімо, у тестології прийнято оцінювати трудність включених в тести завдань для певного контингенту суб'єктів за ймовірністю їх правильного виконання, або, точніше, за відсотком суб'єктів, що правильно виконали завдання. Часто оцінюють трудність сукупністю двох або більшої кількості показників зазначеної групи. При такому підході трудність завдання математично описується як вектор, компонентами якого є окремі її показники. Водночас хотілося б мати спосіб оцінки інтегральної трудності завдань, який дозволив би без істотних втрат

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 54.

корисної інформації подати її як скалярну величину, тобто описати одним числом⁵. Він може полягати, зокрема, в тому, що інтегральна трудність завдання *A* для суб'єкта *C* визначається як обсяг діяльності, яку потрібно здійснити цьому суб'єктові для виконання завдання *A* на заздалегідь визначеному рівні (із заздалегідь визначеним значенням показника успішності).

Проблема співвідношення показників трудності, що входять до різних груп, потребує спеціального вивчення. Зазначимо лише, що експериментальні дослідження підтвердили наявність кореляції між показниками, що характеризують ефективність діяльності, з одного боку, і фізіологічними⁶ та суб'єктивними⁷ показниками — з другого. Підкреслимо також, що з'ясування співвідношень між показниками трудності, що належать до різних груп, потребує обов'язкового врахування мотиваційних характеристик діяльності.

Кількісна оцінка трудності завдань, безперечно, дуже потрібна (коли складати і аналізувати тести, описувати процес програмованого навчання і в інших випадках). Але слід пам'ятати, що всі показники, використовувані для оцінки трудності завдань (як об'єктивні, так і суб'єктивні у гносеологічному розумінні), описують лише зовнішні характеристики процесів виконання завдань. Звичайно, з зовнішнього опису треба починати дослідження, всіма шляхами вдосконалюючи способи цього опису. Проте принципово обмежуватись такими зовнішніми описами означало б у теоретичному плані стати на позиції крайнього позитивізму, а в практичному — набагато збіднити результати й перспективи досліджень. Адже метою дослідників є поступ від явищ до сутності, від опису поведінки систем до пізнання їх внутрішніх закономірностей. Ставлячи ж таку мету у вивченні процесів виконання завдань, важко обійтись без аналізу структури процесів і без поняття складності, як найзагальнішої кількісної характеристики структури⁸.

Складність будь-якої системи тим більша, чим більше елементів входить до неї і чим вони різноманітніші. При цьому поняття елемента може охоплювати відношення, зв'язки, властивості тощо. Набір елементів можна задавати по-різному, і залежно від того, як він заданий, системі можуть бути надані різні значення складності. Як зазначає В. Т. Кулик, поняття складності є відносним, «складність залежить від цілей дослідження, від можливостей дослідника і засобів переробки інформації» (наприклад, від того, чи застосовуються обчислювальні машини), від класу досліджуваних систем. Однак, продовжує той же автор, «якщо виділити клас систем, задати цілі, встановити найважливіші показники, що визначають складність, та умовитись щодо їх граничних значень, то можна строго й однозначно класифікувати системи за складністю»⁹.

⁵ Спроба знайти такий спосіб викладена автором у публікації: Г. А. Балл. К вопросу о количественной оценке трудности заданий. У зб.: Программированное обучение и обучающие машины, вып. 1, К., 1969.

⁶ Див. Б. Г. Ананьев. Человек как предмет познания. Л., 1968, стор. 307.

⁷ Ми маємо на увазі, зокрема, дослідження Познера, згадуване Берлайном (див. D. E. Berlyne. Structure and Direction in Thinking. New York, 1965, стор. 284).

⁸ Структуру ми розглядаємо як «інваріантний аспект системи» (див. Н. Ф. Овчинников. Категория структуры в науках о природе. У зб.: Структура и формы материи. М., 1967). Характеризуючи поняття складності, ми виходимо, зокрема, з таких праць: Б. В. Бирюков, В. С. Тюхтин. О понятии сложности. У зб.: Логика и методология науки. М., 1967; А. Д. Урсул. Сложность, организация, информация. «Философские науки», 1968, № 3.

⁹ В. Т. Кулик. Алгоритмизация объектов управления. К., 1968, стор. 26.

Ці загальні положення цілком справедливі і щодо визначення складності систем, дослідженням яких займаються психологія та суміжні з нею науки. В даному разі нас цікавить складність завдань. Але треба зважити на те, що завдання саме по собі не є системою, бо не становить цілісної єдності¹⁰. Завдання можна аналізувати, тільки маючи на увазі процес (хоч би уявний) його виконання. Такий процес є вже системою, і його складність можна оцінювати. Отже, термін «складність завдання» має умовний характер і є по суті скороченням терміна «складність процесу виконання завдання». До речі, ситуація тут така сама, як і при вживанні терміна «трудність»: під трудностю завдання ми розуміємо саме трудність процесу його виконання.

Звичайно, можна оцінити складність використаного у завданні тексту або сукупності математичних виразів. Але складність об'єктів лише частково визначає складність завдання, оскільки для виконання його потрібні якісь дії з цими об'єктами.

Відзначимо, що, розуміючи складність завдань як складність процесів їх виконання, можна розглядати, з одного боку, реальні процеси виконання завдань різними суб'єктами і, з другого — еталонні (нормативні) процеси їх виконання, або, інакше кажучи, процеси виконання завдань еталонними способами. Еталонним є спосіб виконання завдання даного типу, прийнятий у суспільній практиці або визнаний за найбільш придатний тим, хто складає завдання чи ставить його.

Виходячи з вищесказаного, ми вважаємо за необхідне розрізняти два види складності завдань: реальну, тобто складність реального процесу виконання завдання, і еталонну, тобто складність процесу його виконання еталонним способом.

Якщо існує кілька еталонних способів виконання завдання, то те саме завдання можна характеризувати різними значеннями еталонної складності. Наприклад, та сама математична задача може мати різну складність залежно від того, як її розв'язувати — арифметичним чи алгебраїчним способом.

Реальна складність завдання, як правило, вища або дорівнює еталонній складності, але іноді виявляється нижчою від неї, тобто фактичний процес розв'язання задачі виявляється простішим, ніж задуманий, еталонний. У таких випадках кажуть іноді про «красиве розв'язання».

Трудність і складність завдання визначаються як об'єктивними, так і суб'єктивними (в онтологічному розумінні) чинниками. До об'єктивних чинників належать зміст і форма завдання, а також умови, за яких воно виконується; до суб'єктивних — здібності й підготовка суб'єкта, який виконує завдання, його ставлення до завдання, фізичний та психічний стан.

Співвідношення об'єктивних і суб'єктивних чинників для труднощі та різних видів складності не однакове. Трудність завдання — це «най-суб'єктивніший» (в онтологічному розумінні) показник. Вона залежить, звичайно, і від об'єктивних чинників, але ця залежність цілком опосередковується характеристиками діяльності суб'єкта. Очевидний також значний вплив суб'єктивних чинників на реальну складність завдання. Еталонна складність завдання має об'єктивніший характер; вона, за визначенням, не залежить від особливостей окремих суб'єктів (учнів, піддослідних тощо). Водночас еталонна складність може істотно залежати від контингенту суб'єктів, оскільки для різних контингентів,

¹⁰ Див. В. Н. Садовский. Методологические проблемы исследования объектов, представляющих собой системы. У зб.: Социология в СССР, т. 1, М., 1965, стор. 173.

по-перше, часто планують різні еталонні процеси розв'язання тієї самої задачі і, по-друге, відмінними є набори елементів, використовуваних при цьому розв'язанні. Отже, той самий, по суті, процес розв'язання може мати для різних контингентів різні значення складності.

Як ми вже зазначали, набір елементів у будь-якому об'єкті залежить тією чи іншою мірою від суб'єктів, які працюють з цим об'єктом. Тому в складності будь-якого об'єкта завжди присутній, поряд з об'єктивним, суб'єктивний аспект¹¹. Це стосується, зокрема, лінгвістичних, математичних та інших об'єктів, використаних у завданні (тобто тих, з якими діє суб'єкт). Проте суб'єктивний аспект у складності цих об'єктів виявляється ще слабкіше, ніж в еталонній складності завдань.

Отже, різні характеристики завдань, про які йшлося, можна розмістити в порядку зменшення впливу суб'єктивних (в онтологічному розумінні) чинників, а саме: трудність завдання; реальна складність завдання; еталонна складність завдання; складність об'єктів, використаних у завданні.

Найчіткіше зміст понять «реальна складність завдання» і «еталонна складність завдання» виявляється при алгоритмічному підході до оцінки складності. Згідно з цим підходом, реальну складність завдання оцінюють за кількістю елементарних операцій в алгоритмічному чи квазіалгоритмічному описі процесу виконання цього завдання. Еталонну складність завдання природно визначити, як кількість елементарних операцій в алгоритмі чи квазіалгоритмі, згідно з яким треба виконувати завдання¹².

Алгоритмічний підхід застосував, наприклад, В. Н. Пушкін, вимірюючи еталонну складність задач гри «5» кількістю ходів у оптимальному варіанті розв'язання, а їх реальну складність — кількістю ходів, які фактично довелось зробити піддослідному, щоб розв'язати задачу¹³.

Підкреслимо, що в ролі елементарних операцій, кількість яких підраховують для оцінки складності, можуть виступити не тільки практичні, виконавчі, а й орієнтувальні операції. Так, О. К. Тихомиров і В. А. Терехов¹⁴, досліджуючи дотикову активність сліпих шахістів, реєстрували, зокрема, кількість фіксацій полів шахової дошки («викликів інформації») перед схваленням остаточного рішення про вибір ходу. Ця кількість є показником реальної складності завдання (про еталонну складність тут говорити не можна, оскільки ніхто ще не описав еталонний процес вибору чергового ходу). Взагалі це, досить поширена ситуація, коли можна дати алгоритмічні описи конкретних процесів виконання завдання, але алгоритмічний припис, згідно з яким треба виконувати завдання, не відомий не тільки піддослідному, а й дослідникові.

¹¹ Див. згадану статтю Б. В. Бірюкова і В. С. Тюхтіна.

¹² Термін «квазіалгоритм» запропонований Г. М. Александровим і має приблизно те саме значення, що й термін «алгоритмічний припис», який застосовує Л. Н. Ланда. Про особливості алгоритмічних приписів порівняно з алгоритмами, що розглядаються у математиці, про співвідношення понять «алгоритм» і «алгоритмічний опис», а також про поняття елементарної операції див.: Л. Н. Ланда. Алгоритмизация в обучении. М., 1966; Б. В. Бирюков, Л. Н. Ланда. Методологический анализ понятия алгоритма в психологии и педагогике в связи с задачами обучения. У зб.: Вопросы алгоритмизации и программирования обучения. М., 1969.

¹³ Див. В. Н. Пушкін. Оперативное мышление в больших системах. М.—Л., 1965, стор. 127—129.

¹⁴ О. К. Тихомиров, В. А. Терехов. Эвристики человека. «Вопросы психологии», 1967, № 2.

Можна навести чимало прикладів, які ілюстрували б використання алгоритмічного підходу до оцінки складності завдань. Проте слід відзначити, що застосування цього підходу має низку труднощів і обмежень. По-перше, для багатьох завдань, передусім творчого характеру, не можна вказати (принаймні на сучасному рівні наукових знань) ні алгоритмічних приписів, за якими треба їх виконувати, ні навіть алгоритмічних описів конкретних процесів їх виконання. По-друге, часто буває досить важко визначити, з яких елементарних операцій слід будувати алгоритмічні приписи та описи. Адекватність тієї чи іншої системи елементарних операцій, запропонованої для використання у психологічних чи педагогічних дослідженнях, потребує експериментальної перевірки¹⁵. По-третє, окремі види операцій, визначені як елементарні, можуть істотно відрізнятися один від одного за трудностю. При цьому оцінка складності завдання за кількістю операцій в алгоритмі виявляється неадекватною. Треба підкреслити, що окремі операції можуть значно відрізнятися одна від одної не тільки кількісно, а й якісно (наприклад, застосовувані при розв'язанні арифметичних задач операції по знаходженню способу розв'язання і обчислювальні).

Розглянемо коротко деякі шляхи подолання зазначених труднощів.

Негативний вплив розбіжностей між операціями різних видів на адекватність алгоритмічної міри складності намагаються зменшити в такий спосіб: кожному виду операцій ставлять у відповідність так звані коефіцієнти складності, пропорційний середньому часові виконання операцій цього виду¹⁶. Зрозуміло, що величина складності, одержана із застосуванням коефіцієнтів складності такого типу, займає проміжне положення між мірами складності у власному розумінні та мірами труднощі. З мірами труднощі цю величину споріднює те, що вона є сумою саме таких мір¹⁷, а з мірами складності — те, що спосіб підрахунку суми визначається структурою процесу, який аналізується.

Поряд із застосуванням такої мішаної міри, яка об'єднує риси труднощі і складності, слід, мабуть, виводячи сумарні оцінки складності завдань, враховувати також результати структурного аналізу окремих операцій. У цьому зв'язку заслуговують на увагу способи кількісної оцінки складності логічних функцій, запропоновані Н. Гудменом і Д. Кемені. Ці способи можна, у принципі, застосувати до оцінки складності знань, що підлягають засвоєнню. Цікаво, що встановлено позитивну кореляцію між оцінками складності деяких логічних структур, обчисленими за Гудменом і за Кемені і визначеними в експериментах Жана Піаже та його співробітників показниками труднощі завдань, для виконання яких потрібні ці структури¹⁸. Що ж до застосування способів Гудмена і Кемені для оцінки складності самих завдань, а не об'єктів, використаних у завданнях, то в цьому напрямі бажано було б здійснити спеціальні дослідження.

Можливості алгоритмічного підходу до оцінки складності завдань можна розширити, якщо, крім кількості операцій, використовувати

¹⁵ Див. Л. Н. Ланда. Алгоритмизация в обучении. М., 1966, стор. 60.

¹⁶ Див. Л. М. Фридман. Построение и оптимизация алгоритмов распознавания отношения принадлежности. У зб.: Программированное обучение и обучающие машины, вып. 1, К., 1966.

¹⁷ Оскільки можна вважати, що елементарні операції виконуються практично без помилок, то середній час виконання елементарної операції доцільно розглядати як її середню інтегральну труднощі.

¹⁸ Див. А. И. Уемов, Л. Н. Сумарокова, И. В. Дмитриевская. К вопросу об измерении простоты. У зб.: Методологические проблемы теории измерений. К., 1968.

також інші характеристики алгоритмічного припису чи опису. Вони могли б адекватніше, ніж кількість операцій, виразити істотні риси системи, якою є процес виконання завдання. Ми маємо на увазі, зокрема, таку характеристику, як кількість замкнутих контурів у графі, що зображає процес розв'язання тієї чи іншої задачі¹⁹.

Поряд з алгоритмічним досить поширений інформаційний підхід до оцінки складності завдань²⁰. Суть його можна визначити так: реальна складність завдання тим вища, чим більше інформації приймає та переробляє суб'єкт, виконуючи завдання. Що ж до еталонної складності завдання, то вона тим вища, чим більше інформації має (відповідно до задуму експериментатора, вчителя тощо) прийняти й переробити суб'єкт у процесі виконання завдання.

Застосовуючи інформаційний підхід, беруть за основу звичайно статистичну теорію інформації К. Шеннона і складність завдання оцінюють за ентропією ситуації, до якої потрапляє суб'єкт. Такі оцінки корисні насамперед у дослідженнях перцептивно-рухової діяльності²¹. Є спроби застосувати ентропійну міру складності до аналізу процесів мислення²², а також до характеристики навчальних завдань, зокрема пов'язаних із розпізнаванням відношень належності²³.

Ентропійна міра складності приваблює дослідників тим, що математичний апарат статистичної теорії інформації добре розроблений. Водночас численні автори підкреслюють серйозні обмеження, які треба мати на увазі, використовуючи цю міру. По-перше, «статистичний опис явищ, адекватний задачам теорії зв'язку, ніяк не враховує змісту повідомлення, а тому й його значення для людини, яка прийняла це повідомлення»²⁴. Ця обставина істотно обмежує діапазон використання статистичної теорії інформації в аналізі діяльності людини. По-друге, ентропійна міра адекватно описує тільки складність задач вибору чи розпізнавання або таких, що природно зводяться до задач такого роду. Але що означає «природно зводяться»? Скажімо, мислительні задачі, які можна описати за допомогою лабіринтної моделі, у принципі можуть бути подані як задачі вибору. Але таке подання, припустиме з математичного погляду і реалізоване у деяких кібернетичних системах, здебільшого не відповідає закономірностям розв'язування таких задач людиною.

Розглядаючи можливості використання інформаційного підходу для оцінки складності перцептивних дій, В. Е. Мільман зазначає, що цей підхід виявляється адекватним для задач впізнавання, але його важко застосувати до аналізу задач пошуку. Він не дає змоги з'ясувати вплив

¹⁹ Відповідні приклади див. у статті: Г. А. Балл. Сложность заданий и алгоритмический подход к ее оценке. У зб.: Программированное обучение и обучающие машины, вып. 2, К., 1969.

²⁰ Обидва підходи широко застосовуються також до оцінки складності задач, що розв'язуються чи мають бути розв'язані автоматичними або автоматизованими системами. Розрізнення алгоритмічного та інформаційного підходів є певною мірою умовним, оскільки можна говорити про алгоритмічний підхід до оцінки кількості інформації (див.: А. Н. Колмогоров. Три подхода к определению понятия «количество информации». «Проблемы передачи информации», 1965, № 1).

²¹ Див., наприклад, А. Н. Леонтьев, Е. П. Кричик. Переработка информации человеком в ситуации выбора. У кн.: Инженерная психология. М., 1964.

²² Див. О. К. Тихомиров и др. Опыт применения теории информации к анализу процесса решения мыслительных задач человеком. «Вопросы психологии», 1964, № 4.

²³ Див. згадану статтю Л. М. Фридмана.

²⁴ О. А. Конопкин. Произвольное регулирование деятельности по приему информации в условиях альтернативного выбора. У зб.: Проблемы инженерной психологии, вып. 4, Л., 1964, стор. 19.

на ефективність зорового пошуку таких чинників, як особливості групування сигналів, послідовність ідентифікації ознак, характер логічного зв'язку між ними тощо. При варіюванні цих чинників ентропія ситуації часто лишається незмінною. На відміну від інформаційного, алгоритмічний підхід, доводить Мільман, дозволяє врахувати перелічені чинники²⁵.

Особливо обережно треба застосовувати ентропійну міру до оцінки складності навчальних завдань: адже процес їх виконання може мати дуже різну психологічну природу. Спрощений підхід до впровадження зазначеної міри (дехто, наприклад, радив градувати вправи з іноземної мови за ступенем зростання кількості перероблюваної інформації, яка вимірюється в бітах) викликав цілком слушні заперечення методистів. Зазначимо, однак, що головною хвибою такого підходу є не саме по собі користування шеннонівською мірою, а те, що вона застосовується неадекватно. Адже, підраховуючи кількість інформації, яку приймає суб'єкт, зокрема, коли читає текст, аж ніяк не можна виходити з гіпотези про однакові ймовірності появи різних букв або навіть з врахування розподілу окремих букв чи груп у даній мові. Такий підхід був би правильний, коли б давалася інформаційна оцінка складності об'єктів, використаних у завданні (вона може бути потрібна, якщо аналізують, скажімо, процес передачі тексту завдання через технічну систему зв'язку). Але ж нас цікавить зовсім не це, а складність навчального завдання. І коли застосовується інформаційна оцінка такої складності, то треба обов'язково враховувати суб'єктивні ймовірності появи тих чи інших символів для суб'єкта, який свідомо сприймає текст²⁶. Зокрема, оцінюючи реальну складність завдання для певного суб'єкта, слід цікавитись суб'єктивними ймовірностями появи символів саме для цього суб'єкта, а оцінюючи еталонну складність завдання, — суб'єктивними ймовірностями їх появи для, так би мовити, ідеалізованого суб'єкта, якого мав на увазі той, хто складав завдання.

При такому підході, — а тільки він є в цьому разі правильним — ентропійна міра стає у пригоді і для оцінки складності навчальних завдань, пов'язаних із опрацюванням вербальних матеріалів, текстів. Щоправда, ентропійна міра характеризує складність навчальних завдань досить однобічно, відображаючи в основному лише міру звичності (або, навпаки, новизни) для суб'єкта використаного у завданні матеріалу.

Водночас деякі вчені провадять роботу в напрямі створення різних варіантів семантичної теорії інформації, яка на відміну від статистичної теорії дозволяла б так чи інакше врахувати змістові характеристики перероблюваної інформації. При цьому вони йдуть як шляхом узагальнення і нової інтерпретації понять статистичної теорії інформації²⁷, так і шляхом залучення нових понять, насамперед поняття тезаурусу (формалізованого опису «уявлення про зовнішній світ», яке існує в

²⁵ В. Э. Мильман. Алгоритмический анализ перцептивных действий. «Вопросы психологии», 1968, № 5.

²⁶ При цьому дуже корисним виявляється поняття суперзнака, тобто сукупності елементарних символів, яка сприймається суб'єктом як єдине ціле. У ролі суперзнаків можуть виступати складні, слова, словосполучення тощо (див. Вельтнер. Информационно-психологический подход в педагогике. «Зарубежная радиоэлектроника», 1968, № 12).

²⁷ Див., наприклад, Е. К. Войшвилло. Попытка семантической интерпретации статистических понятий информации и энтропии. У зб.: Кибернетику — на службу коммунизму, т. 3, М.—Л., 1966.

даного суб'єкта²⁸). Треба сподіватися, що застосування семантичної теорії інформації у різних її формах значно розширить можливості інформаційного підходу до оцінки складності завдань.

Завершуючи стислий огляд підходів до кількісної оцінки трудності й складності завдань, звернемо увагу на таке. Характеризуючи різні міри складності, ми так само, як і автори, яких цитували, мовили про більшу чи меншу адекватність цих мір для завдань різної психологічної природи. Але питається, що є критерієм адекватності? Мабуть, таким критерієм може бути ступінь відповідності (кореляція) між мірою складності, яка перевіряється, і обраною вже мірою трудності завдань. Справді, доцільно цікавитись насамперед тими кількісними характеристиками структури процесу виконання завдань, які найістотніше виявляються у свідомості суб'єкта і в ефективності його діяльності.

Згаданий критерій адекватності мір складності враховують у багатьох роботах, пов'язаних із відшуканням таких мір. Так, В. Е. Мільман²⁹ обґрунтовує адекватність запропонованих оцінок складності перцептивних дій високою кореляцією між цими оцінками і часом виконання дій. А. М. Сохор шукає об'єктивну кількісну характеристику систем внутрішніх зв'язків навчального матеріалу, яка б мала високу кореляцію з доступністю цього матеріалу для учнів, визначеною на підставі суджень учителів³⁰ (тут як міра складності застосовується оцінка експертів, а саме вчителів). Подібні прийоми досить широко застосовують й інші автори. Класичним прикладом встановлення відповідності між складністю й доступністю завдань може бути відомий закон Хіка, що констатує пряму пропорційну залежність середнього часу реакції вибору в серіях безпомилкових реакцій (цей час є мірою складності) від ентропії ситуації, на яку реагує суб'єкт, тобто від міри складності. Звичайно, не можна сподіватися, що такі ж прості співвідношення вдасться одержати для багатьох класів завдань³¹, але шукати співвідношення між мірами складності й доступності можна й треба.

Дослідження таких співвідношень допомагає з'ясувати структуру діяльності. Дійсно, значення складності певного процесу виконання завдання залежить не тільки від прийнятої міри складності, але й від прийнятої гіпотези про структуру досліджуваного процесу. Нехай є кілька таких гіпотез, з яких треба обрати найбільш адекватну. Тоді можна застосувати такий метод: для певного ряду реалізацій процесу, який розглядається, знаходять відповідний ряд значень складності і кілька рядів значень доступності, причому кожний із цих рядів відповідає якійсь гіпотезі про структуру процесу. За інших рівних умов найімовірнішою є та гіпотеза, для якої ряд значень складності дає найвищу кореляцію з рядом значень доступності.

Прикладом застосування цього методу може бути дослідження П. Саппеса і Г. Гроена³², які поставили собі за мету з'ясувати струк-

²⁸ Див. Ю. А. Шрейдер. Об одной модели семантической информации. У зб.: Проблемы кибернетики, вып. 13, М., 1965.

²⁹ Див. згадану статтю цього автора.

³⁰ Див. А. М. Сохор. Об анализе внутренних связей учебного материала. У зб.: Новые исследования в педагогических науках, вып. IV, М., 1965.

³¹ До речі, і закон Хіка, незважаючи на всю його важливість, підтверджують зовсім не всі експериментальні факти, що стосуються швидкості реакцій вибору (див. згадану статтю Леонтьєва і Криничик).

³² P. Suppes, G. Groen. Some counting models for first-grade performance data on simple addition facts, in «Research in Mathematics Education». Washington, 1967.

туру операції додавання однозначних чисел, виконуваної школярами першого класу. За допомогою спеціального приладу вони пропонували 30 учням послідовність з 21 завдання на додавання і реєстрували час виконання кожного завдання, а також помилки, які припускали діти. За міру складності завдань був прийнятий час, що витрачався на їх успішне виконання (відсоток помилок був малий, і дії, що завершувались помилковими відповідями, було виключено з розгляду). Автори запропонували п'ять гіпотетичних моделей, що відображали можливу структуру процесу додавання, і на підставі кожної з цих моделей було підраховано значення складності кожного завдання. Одержані п'ять рядів значень складності були за допомогою регресійного аналізу зіставлені з рядом середніх (для 30 учнів) значень часу виконання завдань. Завдяки такій процедурі була виділена модель, що забезпечувала найкращу відповідність між рядами значень складності й трудності. (Згідно з цією моделлю учень бере більший з доданків і до нього додає послідовно стільки одиниць, скільки їх є в меншому доданку.) Структура процесу додавання, описана названою моделлю, є найімовірнішою (хоч, як зазначають автори, наявність саме такої структури в реальному процесі виконання завдань не можна визнати достатньо доведеною, так само як не можна вважати виключеним, що різні учні користуються різними структурами).

Є підстави гадати, що поступ у розробці методів кількісної оцінки трудності і складності завдань сприятиме ясності в трактуванні проблеми співвідношення навчання і розумового розвитку. Справді, будь-яке навчання³³ суб'єкта веде до зменшення трудності, якою характеризуються для нього завдання певного виду. Та чи досить такого зменшення трудності, щоб можна було констатувати розумовий розвиток індивіда? Мабуть, ні. Як зауважує Г. С. Костюк, психічний розвиток не зводиться «до простого нагромадження навчальних придбань», він «характеризується якісними змінами особистості дитини загалом, які знаменують собою її прогресуючий рух від нижчих до вищих рівнів, структур психічної діяльності»³⁴. Один із конкретних виявів розвитку полягає в тому, що, кажучи словами Л. Н. Ланди, «операція, яка була неелементарною на одному рівні розвитку, стає елементарною на іншому»³⁵. Отже, розумовий розвиток, якщо оцінювати його рівень за особливостями виконання завдань певного типу, виявляється не тільки й не стільки у зменшенні їх трудності для суб'єкта, скільки в зміні структури процесу їх виконання, пов'язаній зі зменшенням складності цього процесу.

Сказане аж ніяк не суперечить відомій тезі про те, що розумовий розвиток учнів у процесі навчання виявляється в їх послідовному переході до розв'язання дедалі складніших, раніше не доступних їм задач³⁶. Вживаючи наші терміни, треба уточнити, що в цій тезі йдеться про еталонну складність задачі, а не про її реальну складність, тобто не про складність процесу її розв'язання певним суб'єктом. При цьому мається на увазі, що система елементів, на яку орієнтується дослідник,

³³ Термін «навчання» вжито тут у значенні англійського «learning» або російського «научение».

³⁴ Г. С. Костюк. Проблема развития ребенка в советской психологии. «Вопросы психологии», 1967, № 6, стор. 37.

³⁵ Л. Н. Ланда. Алгоритмизация в обучении. М., 1966, стор. 60.

³⁶ Див. Н. В. Гродская. О развитии мышления учащихся в процессе усвоения понятий. У зб.: XVIII Международный психологический конгресс. Симпозиум 32, М., 1966, стор. 160.

визначаючи еталонну складність, лишається фіксованою (тобто він абстрагується від змін у системі елементів, якою фактично користується суб'єкт).

Отже, розумовий розвиток суб'єкта можна кількісно охарактеризувати, по-перше, за збільшенням еталонної складності доступних для нього завдань і, по-друге, за зменшенням реальної складності, яку мають для нього завдання певного типу. Ці два аспекти розвитку становлять діалектичну єдність. Як каже Г. С. Костюк, «ускладнення форми психічної діяльності включає і процеси спрощення, згортання, стереотипізації. Згорнуті, стереотипізовані способи внутрішніх і зовнішніх дій входять як компоненти у нові структури, будучи однією з умов їх економічного функціонування»³⁷.

На закінчення скажемо, що кількісні підходи, про які тут ішлося, відображають, звичайно, лише деякі аспекти того багатогранного змісту, який вкладається в інтуїтивні, традиційні поняття труднощі та складності. Не можна не зазначити також, що пошуки досить загальних методів кількісної оцінки, придатних для опису різноманітних актів людської діяльності, — це важка робота, яка до того ж часто буває малоуспішною. Проте, на наш погляд, її неодмінно слід виконувати, докладаючи зусиль, спрямованих на піднесення рівня досліджень, що провадяться у психології та суміжних з нею науках.

* * *

Проблема количественной оценки трудности и сложности заданий имеет важное значение для различных наук, изучающих человеческую деятельность. В статье дается обзор и анализ методов такой оценки. Трудность задания определяется как мера труда, затрачиваемого на его выполнение. Выделяются понятия интегральной и дифференциальной трудности, а также различные субъективные и объективные (в гносеологическом смысле) показатели трудности. Сложность задания трактуется как наиболее общая количественная характеристика структуры процесса его выполнения. Вводятся понятия реальной и эталонной сложности задания. Анализируются особенности и возможности алгоритмического и информационного подходов к оценке сложности заданий. Рассматривается метод исследования структуры деятельности, основанный на выяснении соотношений между оценками трудности и сложности выполняемых заданий. Уточняются способы использования категории сложности заданий для описания процессов умственного развития.

³⁷ Г. С. Костюк. Принцип развития в психологии. У зб.: Методологические и теоретические проблемы психологии. М., 1969, стор. 141—142.

Філософія в Києво-Могилянській академії. Теофан Прокопович.

Історичні погляди Т. Прокоповича, висловлені в опублікованій нижче лекції, що становить частину курсу риторики, прочитаного ним у Київській академії в 1708—1709 рр.,— це винятково цінне джерело пізнання не лише вітчизняної історичної думки, а й суспільно-філософських поглядів тієї доби в цілому. Міркування вченого проіняті гуманістичними ідеями, вірою в силу науки та людського розуму, притаманною діячам епохи просвітництва. Водночас вони виявляють генетичний зв'язок з ренесансним гуманістичним світоглядом.

Епоха просвітництва—XVII і головним чином XVIII ст.—новий період все-світньої історії. Боротьба старого й нового світів точилася не лише на полях битв, а й у сфері ідейного життя. Найбільшими форпостами європейського просвітництва були в XVII ст. Англія, а у XVIII ст. Франція. Проте просвітництво так чи інакше захопило більшість європейських країн. У цьому світлі історія новочасної суспільної думки на Україні становить значний науковий інтерес. Про незадовільний стан її дослідження говорить зокрема те, що в Українській Радянській Енциклопедії українське просвітництво як важливий етап в розвитку наукової думки взагалі не згадується. Лише у загальній статті про європейське просвітництво названо кілька українських діячів науки кінця XVIII ст., що зазначили впливу його ідей. Через недослідженість питання складається враження, що на Україні, як і, до речі, в Білорусії та Росії, просвітництво у кращому разі було тільки відлунням західноєвропейської суспільної думки XVII—XVIII ст.

Тому важко переоцінити відомості, що їх містять нові публікації зі спадщини Т. Прокоповича. Завдяки їм Т. Прокопович постає не одинокою постаттю на тлі тогочасних української і російської культур, а як найавторитетніший репрезентант вітчизняної інтелігенції епохи раннього просвітництва. Його ідеї були певним внеском у гігантську інтелектуальну працю просвітників, що розчищала шлях прогресивній думці у боротьбі з схоластикою та догматизмом.

Одним з найважливіших завдань істориків-гуманістів тієї доби було спростування теологічної концепції суспільного розвитку як божого промислу. Робилися спроби перекинути місток від природознавства до суспільствознавства. Про істотні досягнення української наукової думки саме в цьому плані красномовно свідчать лекції з фізики та історії Т. Прокоповича, а також його попередників, зокрема І. Гізеля та Й. Галатовського. Їх дальший розвиток знаходимо в поглядах Г. Сковороди та Я. Козельського.

Гуманісти-історики різних країн у боротьбі з середньовічною схоластикою, фальсифікаціями та спотворенням текстів, особливо античних, розгорнули наукову критику, збагатили історичні знання новими фактами та джерелами й започаткували нові наукові дисципліни, в їх числі палеографію, текстологію, археологію. Якою мірою наукова думка України відбивала рівень епохи, на це дослідники ще дадуть докладну відповідь. Але цілком очевидно, що таке явище, як Прокопович, не могло з'явитися на ціліні, його підготував попередній розвиток науково-філософської вітчизняної й світової думки.

Прибічник учення Галілея, Прокопович у своїх наукових пошуках спирався передусім не на святе письмо, а на факти та їх раціональне тлумачення. Становлять інтерес міркування Прокоповича про загальне й одиначне в історичному творі, а також про місце особи в історії. Знавець античності, він, без сумніву, знав думку По-

лібія¹ про те, що «історія частинами дає дуже мало для розуміння цілого» і що необхідні «зчеплення та зіставлення частин». Власні думки про це він висловив стисло й чітко: деталі мають служити цілому; не слід забувати про ті події та особи, навколо яких історія, «як на завісах, обертається». Вимоги ці вже несуть в собі усвідомлення історичного дослідження як цілісної системи знань, що є результатом аналізу та узагальнень фактичного матеріалу.

Твердження Т. Прокоповича, що людина «є знаменітша від самого неба, хоч і з тієї ж, що і все інше, матерії складається», належить до вершин просвітницької думки XVIII ст. Такий погляд на людину характерний для найвизначніших мислителів цієї доби.

Противник догматизму, Прокопович не рекомендує при написанні історичної праці в будь-який спосіб домагатися прихильності читача, аби викликати сліпу довіру. Необхідно лише завоювати його увагу й викликати допитливість, яка будитиме думку. Щоб історична розповідь була зрозумілою й корисною, слід уникати пишномовності, «вишуканого та надмірного стилю». Згадаймо, що саме такий стиль був характерний для творів середньовічних схоластиків, яких критикували історики-гуманісти.

Т. Прокоповича ріднить з епохою також глибока шана до античності. У стінах Київської академії панувала атмосфера схиляння перед античною культурою. Було б хибно пояснювати це модою або зовнішніми впливами. Посилання на авторитет давнини становило закономірне явище, об'єктивно зумовлене наявністю в історичному процесі певної циклічності, повторюваності минулого на вищих щаблях розвитку людського суспільства. Науково обгрутовуючи факт історичної повторюваності, К. Маркс і Ф. Енгельс наводили, як один з прикладів, і популярність античних учених серед гуманістів XVIII ст., які спрямували свій погляд назад, за межі середньовіччя, і несподівано побачили там те, що шукали, «найновіше, аж до поборників рівності» (К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 32, стор. 41—42). У лекції про історію Т. Прокопович особливо часто посиляється на Лукіана, що, як відомо, належав до найпопулярніших серед гуманістів Відродження і просвітництва учених стародавнього світу.

У поглядах Т. Прокоповича на історію окремої уваги заслуговує їх патріотична спрямованість. Подібно до всіх гуманістів він вважав, що історія має виховувати любов до Батьківщини. Таку думку поділяло чимало українських письменників-полемістів. Один з кращих їх представників Захарій Копистенський уперше в українській історіографії використав написи на давніх іконах та іконописний живопис як історичне джерело. Він мріяв про блискучий розвиток наук, вбачаючи у цьому щастя своєї країни. «Минають часи грубої простоти,— писав він,— і світло науки сходить на Україні». Історія, на думку київського поета Філона Ілковського, мала показати всім, що не лише «старі часи множили героїв», але й новий, сучасний йому «не сталий вік». Просвітником за своїми переконаннями був і М. Лосицький, який 1670 року в передмові до Густинського літопису зазначав, що історія вчить любити рідну землю, і що це почуття притаманне кожній нормальній людині, бо ж іще Гомер згадував «солодкий дим Вітчизни». На думку Прокоповича, праці історика повинні показати світові, що історія його Батьківщини «не позбавлена доблесті». Патріотична настроєність поглядів Т. Прокоповича на історію актуальна й сьогодні. Вона нагадує, зокрема, про необхідність наукового спростування буржуазних концепцій культурної винятковості Заходу, в тому числі й поглядів на зразок того, що «історичне осмислення — це квітка виключно західної цивілізації».

Теофан Прокопович полишив глибокий слід не лише в історії наукової думки українського, але й братніх російського та білоруського народів. Уважне вивчення його спадщини, й особливо в галузі історичної думки, допоможе ще тісніше поєднати всі ланки в історії цих народів.

О. С. КОМΠΑН

¹ Полібій (близько 201 — близько 120 рр. до н. е.) — відомий грецький історик, державний діяч, автор «Загальної», або «Всесвітньої історії» в 40 книжках.

ТЕОФАН ПРОКОПОВИЧ
ПРО РИТОРИЧНЕ МИСТЕЦТВО...

// КНИЖКА VI

Про метод писання історії та про листи

Розділ I

// Про історію і передусім про те, що вона собою являє,
яка її мета, і про похвалу історії

I. Історія — це виклад будь-якої події, тобто те, про що Цицерон говорить у II-й книжці «Про оратора», даючи визначення історії й одночасно прославляючи її: «Історія — це свідок часів, світло істини, життя пам'яті, вчителька життя, вісник старовини; чие ж слово, як не оратора, робить її безсмертною?»

Мета історії — приносити користь й, очевидно, таку, щоб ми з чужих прикладів, як з власного досвіду, знали, що слід робити, а чого слід уникати.

2. Дехто вказує на двояку мету історії, додаючи до користі ще й привабливість, певно, щоб в історії були ті самі завдання, що й у поезії; проте справедливо відкидає цю другу мету Лукіан² у книжці «До Філона». Він каже: «Одна справа в історії, одна мета в історії — користь, яка впливає з істини». Що ж до привабливості, то все-таки про неї слід говорити, як про супутницю й достоїнність історії, а не як про її мету, хоча вся розповідь, особливо тоді, коли вона має несподіваний і дивовижний кінець, показує її сама собою. В тому самому місці Лукіан повчає: «Візьми до уваги ще й таке призначення історії, як правильно передана нащадкам пам'ять про події, а так само слава якогось мужа, здобута його прекрасними вчинками».

3. Похвали історії майже незліченні у тих авторів, що звичайно перебільшують користь і переваги історії; але надто вже великою виглядає похвала історії, яку їй приписав Діодор Сіцилійський³ при оцінці життя Філіппа й Олександра. Послухаймо його слова: «Нічого кориснішого й приємнішого не можна собі уявити, ніж те, щоб у театрі людського життя, який історія законно забезпечує у всіх відношеннях, сидіти безпечно серед чужих небезпек, залишаючись розважним і кмітливим. Вибирай кожного разу приклади, використовуй їх для свого вжитку у будь-якій справі. Якщо ж ти братимеш участь у славних ділах і у великих радах видатних людей, — адже ми, люди, страшенно бажаємо бути причетними до їх долі, хоч це й неможливо з уваги на наш короткий вік, — все ж таки ти бажаєш охопити в пам'яті цілі сторіччя, бачити виникнення, розквіт та занепад великих імперій, докладно пізнати причини особистого й громадського лиха та мати певний досвід у всякій важливій і великій справі, що розгортається перед тобою або знаходиться на певній відстані від тебе, і ніколи не бути позбавленим його. З іншого боку, — це є вершиною мистецтва (і при таманне розумній людині), — слід розумно передбачувати майбутнє у всіх подіях і оцінювати сучасне». Так твердить Діодор.

² Лукіан Самосатський (125 — рік смерті невідомий) — грецький «Вольтер античності», оратор, сатирик, автор твору «Лукій або осел».

³ Діодор Сіцилійський (I ст. до н. е.) — грецький історик, автор «Βιβλιοθήκη», тобто історії всіх країн і народів у 40 книжках.

Розділ II

// Чого з огляду на правдоподібність треба уникати авторів,
який пише історію (за Лукіаном)

1. Недоліки та достоїнності писання історії ми визначили, коли говорили про розповідь. Хто їх добре зрозуміє, той вже нічого, мабуть, не схоче додати до цієї справи, хіба лише перед тим пильно розгляне різницю між історичною та ораторською розповідями. Через те ми говоритимемо про цю справу, за яку взялися, бо її найбільша частина залежить від згаданого розділу про розповідь. А тут залишилося коротко спинитися лише на тому, чого повинен уникати, а чого має дотримуватися історик. Коли я роздумував над якоюсь тезою, що стосується цього питання (а до цього часу мені доводилося читати тих авторів, які про це говорили лише з обов'язку, тому що про історію вони не писали нічого, або досить-таки коротко й поверхово, хоч і видали трактати про риторику), я не без щасливого випадку натрапив на книжку Лукіана Самосатського, яку він написав до Філона про те, як слід писати історію, причому з таким успіхом і талантом, що, здається, вже нічого не бракує його вченню. Цей твір надзвичайно розумний, науковий, старанно опрацьований, сповнений веселих дотепів, і [я] його тут цілком і повністю описав би, коли б не стислість, властивістю якої є короткої виклад. Отже, все, про що він каже й твердить дещо ширше, я подаю скорочено й поділяю на окремі розділи, не пропускаючи й того, що походить з інших джерел.

2. Отже, нараховують три достоїнності історії: стислість, чіткість і правдоподібність. Послухаймо, чого слід дотримуватися, а чого слід уникати.

По-перше, дуже важливо для того, щоб розповідь виглядала вірогідною, якомога успішніше уникнути трьох небезпек: незнання, захоплення або пристрасті історика й легковажності. Першій небезпеці уникнемо, якщо не будемо вірити кожному, навіть хоча б він особисто брав участь у подіях. Довір'я має бути до людей, які заслуговують його, і до тих багатьох, що погоджуються в одному: якщо ми збираємося описувати подію, яка відбувалася ще в допам'ятні часи, то слід відшукати найвизначніших авторів і наслідувати поважніших та більших з них. А коли свідчення їхні не збігаються, й кожен з них не говорить правдивіше, виявляється, що випадково кількість і авторитет обох сторін однакові; подія, як така, подається настільки сумнівно, що не треба буде вже їй додавати ймовірності.

Крім того, слід вивчити час і місце [подій] з [творів] географів, хронологів та інших авторів. А коли йдеться про недавню подію, корисно буде відвідати ті місця, де вона відбулася. Кажуть, що Салюстій⁴, коли збирався писати про Югуртинську війну⁵, обійшов усю Африку. Переповідаючи це, Лукіан висміяв багатьох сучасних йому псевдоісториків. Так, якийсь історик розташував місто Європ у Месопотамії, за два // переходи від Євфрату, і написав, що Самосата, рідне місто Лукіана, розташоване в тому самому місці. «Смішно було б, — пише Лукіан, — коли б я склав тепер захисну промову про те, що я не є ані парфянин, ані месопотамець».

⁴ Салюстій (близько 85—35 рр. до н. е.) — відомий римський історик, автор «*Historiarum libri quinque*», а також «*Bellum Catilinarium*» і «*Bellum Jugurthinum*».

⁵ Війна (111—104 рр. до н. е.) нумідійського царя Югурти проти експансії Риму в Африці, що закінчилася повною поразкою Нумідії та стратою Югурти (104 р. до н. е.).

На цю небезпеку наразився єзуїт Скарга⁶, який у додатку до «Життя святого Йоана Дамаскіна» намагається викласти історичну суть того, чому Дамаскін заперечує походження святого духа від сина, як він каже, і, здається, [Скарга] наполягає, що він [Дамаскін] жив у часи іконоборців, що навіть і правильно, але він [також] твердить, що в цей самий час писав і Теофілакт⁷. Це не шкодить нашій справі, якщо зробити його давнішим автором, ніж він є. Але ж Теофілакт, здається, не міг писати за двісті років до свого народження.

Сюди несправедливим вітром занесений ще й польський історик Мартін⁸, якого Белармін⁹ називає неуком, бо він [Мартін] заявляє, що один і той самий Юстин був істориком і водночас філософом і мучеником.

3. Найважливіше для історика — уникнути захоплення: нехай він не намагається здобути для себе прихильності, не запалюється любов'ю, не спалахує гнівом, не дозволяє засліпити себе ненавистю чи заздрістю, — взагалі, нехай не буде прихильником жодної групи. Якщо йде бій, він повинен стояти посередині, і якщо точиться дискусія чи суперечка, нехай поводитьсь він як слухач, а не як учасник дискусії, і нехай не дає переваги ні друзям, ні пристрасті своїй, а стоїть лише на боці правди. Лукіан говорить: «Більшість істориків, нехтуючи описом подій, вихваляють імператорів і полководців, підносячи своїх до небес, а чужих без міри принижуючи. При цьому вони забувають, що історію від похвального слова відділяє не вузька смуга, а величезна суцільна стіна, що стоїть між ними».

Відтак Лукіан згадує істориків, серед яких був такий, що порівнював римського імператора з Ахілом, а перського царя з Терситом, «...не знаючи, що Ахіл був куди славніший тим, що вбив Гектора, а не Терсита», глузує Лукіан.

На цю хворобу хворіють майже всі історики, їм небезпечно не розповідати всього на догоду папі, через що й книжку про життя Сікста П'ятого¹⁰, коли не могла бути знищеною, то, як переказують, читачі самі затаврували. І тому, що кожний стверджує, ніби його орден є кращим, то про багатьох своїх, хочуть вони того самі чи ні, розповідають, що вони творили чудеса. Багатьох стародавніх святих вони зараховують до свого ордену: Ілля, по-їхньому Єлисей, усі пророки, сам Христос та пресвята Матір божя, більше того, якщо богові подобається, то й Піфагор і багато хто з кініків та стоїків були кармелітами. Нащо багато говорити? При страшених зусиллях і праці, потіючи, мерзнучи, бліднучи, без спокою, не відчуваючи ні відрази, ні огиди, як ніч, так і день вони брешуть.

Щодо Баторія¹¹, то якщо ти добре // вивчиш історію, то довідаєшся, що цей муж був надзвичайно освіченим, але метою історії вважав те, щоб похвалити папу. Кажуть, що він [Баторій] так себе величезним

⁶ Скарга-Повенський Петро (XVI—XVII ст.) — польський єзуїт, поборник унії, автор твору «Про єдність церкви божої» (1577), засновник Віленської академії.

⁷ Теофілакт (рік нар. невідомий — 845 р.) — єпископ нікомідійський, противник іконоборства на Сході.

⁸ Мартін Тропауський (Опауський) чи Польський (XIII ст.) — польський середньовічний історик, автор керівництва до всесвітньої історії для теологів (до 1277 року).

⁹ Белармін Роберт (1542—1621 рр.) — католицький теолог-полеміст, ректор Римської колегії (1592 р.), автор багатьох теологічних творів.

¹⁰ Сікст V (рік нар. невідомий — 1560 р.) — папа римський, засновник низки учбових закладів, друкарень, противник релігійних суперечок.

¹¹ Баторій Стефан (1533—1586 рр.) — польський король (1576—1586), визнав владу виборних гетьманів над запорожцями, протектор Віленської академії (1578), прихильник просвіти та замирення між католиками та дисидентами.

трудом виснажував, що коли мав іти до столу, то скаржився, що його ведуть на страту. Але до чого ж це, якщо не присвятив себе істині, а піддався папській ласці?

Лукіан каже: «В історика єдина справа — зображувати все так, як воно діялося. А цього він не може зробити, якщо боїться Артаксеркса, залишаючись його лікарем, чи сподівається дістати в нагороду пурпурний камзол, золоте намисто та нісейського коня».

Сюди Лукіан справедливо додає ще й таке розумне нагадування:

4. «Не пиши для наших днів, розраховуючи на те, щоб ті люди, які живуть тепер, тебе хвалили й поважали, а охопивши думкою все століття, складай історію краще для прийдешніх поколінь, і від них домагайся нагороди за її написання, щоб і про тебе колись сказали: це справді була вільна людина, і її розповідь цілком заслуговує на довір'я. У неї не було нічого лицемірного й рабського, і у всьому вона йшла лише за правдою». Олександр, як він пише, сказав якомусь Онесікріту: «Я, Онесікріте, охоче воскрес би після смерті, щоб подивитися, як читатимуть твої писання люди, які тоді житимуть. Якщо тепер вони їх схвалюють, то це не дивина, адже вони вважають, що цією великою приманкою можуть заслужити собі мою прихильність».

5. Це сказано не тому, що історикові не можна ні хвалити когонебудь, ні ганити, а що у певний час слід і хвалити, але треба мати міру, тобто так [хвалити], немов ти пишеш не для того, кого хвалиш, а для нащадків. Одним словом, нехай слава чи осуд впливають із самого правдивого викладу подій.

6. Треба, чого тут, якщо можна остерегтися, треба остерігатися, ми назвали легковажністю. Вона виявляється тоді, коли оцінюємо самих себе, події, осіб, розмірковуємо над тим, що личить нам, а що іншим, або що не личить; і чи те, про що ведемо розповідь, пов'язане між собою, і чи не є воно невідповідним і суперечливим тощо. Маючи цей недолік, історики іноді зображують хоч і реальну подію, але роблять історію неймовірною і, що ганебніше, часто зухвало розповідають те, чого ніколи не було. Звичайно, такі історики гадають, що їм мусять усі вірити, і вони насміхаються над самою справою і над усім людським родом. Але коли вони хочуть інших ошукати, то ошукують самих себе: їх легко розгадують і освистують.

Якийсь корінфський історик, як свідчить Лукіан, писав, що парфяни під час війни піднімають вгору багато гадюк, прив'язавши до жердин, і цим вже здалека наганяють страх на ворогів, а під час самої битви відв'язують і пускають на ворога. До того ж він запевняв, що сам усе бачив і навіть це читав своїм країнам — корінфянам. «Проте сам він, — каже Лукіан, — ніколи ні на крок не виходив з Корінфу, // та й самі корінфяни знали його як такого, що не бачив війни, навіть намальованої на стіні».

Розділ III

Наводяться дві причини неправдивості з Йосифа Флавія
і чотири свідчення зловмисного опису з Плутарха

1. Наведемо, таким чином, й інше, чого слід уникати з того, що може бути причиною або ознакою неправдивості. Йосиф Флавій Юдей в I-й книзі «Проти Апіона» вказує на дві причини фальсифікацій історії греками, говорячи, що першою причиною було те, що греки надто пізно почали вживати письмо, і через те з запізненням взяли за писання [історії]. Друга ж причина — це те, що звичайні люди багато вигадують

ли в гонитві за славою, а не істиною, і цю другу причину можна віднести до почуття, про що вже йшла мова.

2. Відповідно до першої причини я наводжу ті речі, які в будь-якого народу є старішими, ніж писемність, і які не можуть нам стати відомими, хіба лише з волі божої, й особливо, коли їх не торкалися ніякі, навіть іноземні історики. То чи ж слід тут гадати?

Отже, Кохановський¹² вважає, що походження майже всіх народів ов'яне легендою, і пише в своїй праці про прабатька поляків Леха, існування якого він заперечує, оскільки ми цього не можемо перевірити: адже у поляків тоді не було писемності, та й іноземні історики ніколи Леха не згадували. Звістку про нього пізніші історики, як польські, так і інші, сприйняли за таку, що вийшла з достовірного джерела. Вони не вагалися писати не лише про те, що такий був, але навіть які війни вів, скільки років правив країною і що говорив,— про все це розповідаючи безпечно. Але що ж дійшло від нього до їхньої пам'яті? «Чутки,— говорить [Кохановський],— або, як кажуть, народна традиція».

Завдяки цьому польський народ добре пам'ятав своє походження і життя Леха. А коли Мартін вивів це на світло, а його наслідували Кромери¹³, Стрийковські¹⁴ та Ліпські¹⁵, то чи забули раптом усі поляки про все це?

Та немає сумніву, що джерелом майже всіх легенд є вже згадані чутки. Наші історики також щодо цього не заслуговують на довір'я, коли, наслідуючи деяких польських, намагаються звести московський народ до Мосоха. Таким чином, початки й інших народів сховані подібно до джерела Нілу. Замість того люди на догоду собі створюють справжнісінькі легенди. // Так, Арістід¹⁶ показує, як свідчить Йоан Бодін¹⁷ в «Методі історії», розділ 9-а, що праматір афінського народу походить не з чого іншого, як з самої землі. Те саме про британців сповіщають Полідор і Цезар, а про германців Тацит, те ж говориться і про інших, як свідчить згаданий автор.

3. Вказівки, прикмети, ознаки або риси зловмисного опису, коли хтось, ясна річ, у гніві, чи спонуканий заздрістю, спотворює історію. Плутарх наводить чотири із застережень Геродота: по-перше, коли щось можна сказати легшим стилем, а подається важчим, немов легкість Цицерона в промовах хтось вважає шалом та зухвальством. По-друге, коли хтось висміює недолік, що не мав місця в історії, і підсилює його фактами, хоча справа цього не вимагає. Так, відомо, що Фулідід не писав про беззаконня Філіппа щодо варварів, яке з греками не мало нічого спільного. По-третє, коли хтось так вихваляє, що до похвал приєднує ще й ганебні вчинки й вади, або дуже спритно обминає чийсь вчинок, а також, коли правильно показує вчинок з поганого боку і каже, що він [вчинок] задуманий і здійснений з недоб-

¹² Очевидно, мається на увазі Кохановський Ян (1530—1584 рр.) — польський поет епохи Відродження, перекладач.

¹³ Кромер Мартін (1512—1589 рр.) — польський письменник-полеміст, противник протестантів, автор багатьох історичних творів.

¹⁴ Стрийковський Матвій (близько 1547—1582 рр.) — польський історик і поет, автор «Хроніки польської, литовської, жмуцької і всієї Русі», одного з джерел історії України.

¹⁵ Ліпський Анджей — санецький підвоєвода XVII століття, якого вважали автором твору «Wojna Chocińska».

¹⁶ Арістід (540—467 рр. до н. е.) — афінський полководець і державний діяч.

¹⁷ Боден Жан (1530—1596 рр.) — французький публіцист, поборник свободи віровизнання, один з авторів праць з державного права («De la république», Париж, 1557).

рим наміром, про який, однак, не могло бути відомо. Цей недолік у Таціта дуже добре підмітив Фаміан Страда у своєму «Вступі до риторики». По-четверте, коли про одну й ту саму річ є дві чутки й жодна з них не є достовірною, то все-таки вибирають менш правдоподібну, навіть якщо б друга була кращою від неї й правдоподібнішою.

4. Тепер зверни увагу на ті ознаки, яких слід уникати, коли хочемо писати справжню історію: уникаємо, наскільки це можливо, важкого стилю; не чіпаймо того, що не стосується історії і що є ганебним; у розповіді не плямуймо чужої доблесті, приписавши їй вади. Саме це зробив Салюстій у творі «Проти Катіліни» й Лівій у 2-й книзі «Проти Ганнібала» та інші. А втім, це можна, а іноді й слід робити, коли або зображуємо особливості в характері якоїсь особи, або коли сама суть справи не дозволяє знехтувати деякими вадами. Тобто, якщо маємо будь-які протилежні чутки, однакові за своєю достовірністю, то або обидві вважаємо сумнівними, або приймаємо кращу.

Розділ IV

Викладається спосіб оформлення вигадки з історії святих, передусім у сучасних латинських авторів

150 Ще одне, крім сказаного вже, здатне бути вказівкою, на підставі якої ми можемо розібратися, // де вигадка, особливо в писаннях, що їх всюди й у значній кількості видали сучасні латинські автори, які писали про життя своїх [святих], а також про чудеса.

Духівництво зображує нечувані чудеса, здійснені у пізніші віки, завдяки яким воно або зміцнює віру, або прославляє чернечі ордени, або повертає на свій бік всяку нестійку чернь і тим накопичує собі багатство. Коли я бачив, що це здається гідним довір'я навіть багатьом православним і завдає чимало клопоту нашій святій релігії, а деяких цілком відвертає від неї, то легко міг переконатися, що це омана. Розвиваючи це всебічно й розглядаючи глибше, я переконався, що їх [чудеса] майже всі треба звести до таких чотирьох видів: по-перше, легкі та жіночі; по-друге, надто трагічні; по-третє, величні й беззмістовні або неясні; по-четверте, такі, про які, коли добре роздумати, стане очевидним, що вони не могли або не повинні були статися з божої волі.

1. Легкими та жіночими я називаю такі [чудеса], які здійснюються незначними людьми, наприклад, видіння й одкровення жінок, про що деякі жінки навіть уже книжки написали й видали, що їм тоді або тоді сказав Христос, і те, що з'явилося цієї ночі, й що іншої,— про це вони говорять протягом багатьох розділів. Чому ж тоді всі подібні автори захоплюються не так життям жінок, як їх видіннями?

Причина тут очевидна. Адже жінки насправді за [своєю] природою так створені, щоб згадувати й розповідати про свої сни, бо ця стать є легковажною й з великими претензіями.

Згодом сюди можна віднести все, що є або надто ніжне й тендітне, наприклад, те, що якусь дівчину спонукає ангел молитися, смикаючи легесенько за вухо; а також те, що незгідне й невідповідне божій величі, наприклад, те, що дівчині, яка купалася в лазні, найсвятіша Мати божа простягнула своє дитя, щоб його помити; або такі дрібниці; для виникнення яких немає жодної причини, наприклад, те, що якийсь юнак хотів побачити богородицю, й він домігся того, але при умові, що коли побачить, то втратить зір. Тому він одне око заплющив і дивився лише

одним, бо волів бути [краще] однооки́м, ніж сліпим. Сюди належить також і багато іншого. Хт́о його не помітить, якщо не є невігласом?

2. Дуже трагічним є те, прикладом чого, очевидно, може послужити сумна сцена з Фієстом (маю на увазі бенкет) і божевілля Геракла, а також все, що розповідається здебільшого про чистилище: приміром, те, що якийсь мандрівник потрапив у величезну ремісницьку майстерню, в якій циклопи великими молотками кували людські руки, язика, голови та інші частини окремо від тулуба. Там само, мабуть, витворювали й цю казку. Сюди можна відносити й розповідь про пірата та про сорбонського доктора в «Житті Брунона», де говориться, що в той час, коли священики співали похоронні гімни над померлим доктором, мертвий тричі підводився: сказав, що він був звинувачений, відтак відданий під суд, а опісля покараний. Народ же і священики були такі відважні, що не втекли від цього дива. //

Я припускаю те, що там наводиться окрема сцена суду, а що все це фальш — легко стане зрозумілим, якщо ти перед тим читав історію християнства, в якій нічого подібного не знайдеш: не те, чого бог не може зробити, а те, що незначне почуття збентеження викриває фальсифікацію. Саме видатні проповідники, коли вже нічого іншого не могли зробити, намагалися залякати народ вигаданими страхіттями.

3. Меншого довір'я заслуговують такі [події], які, принаймні, здаються великими й дивовижними, а також такі, що, якби сталися сьогодні в Києві, завтра поширилися б по всьому світу. І все-таки вони невідомі, бо їх замовчують усі письменники, крім хіба якого-небудь оповідача.

Ось що вигідав, наприклад, отой смішний оповідач чудес Гієроніма, що переховується беззвісно під ім'ям Кирила: коли Гієронім закінчив життєвий шлях, то всі дзвони, скільки їх не було на світі, задзвонили самі собою. Проте я переконаний, що ніхто зі смертних не чув того звуку, і лише навіжений Кирило мав кращий слух, ніж вепр, та й, крім того, у цей час дзвонів ще не було.

Та чи насправді це чудо, не засвідчене жодним істориком його часу, є таким дивовижним і рідкісним? Таких та інших є величезна кількість. Приміром, в одному селі багато чоловіків та жінок цілий рік безперестану танцювали, і не зупиняли їх навіть потреба в їжі й сні, хвороба чи дощ, і не могли вони відчувати снігу чи бурі з градом. За це, зрозуміла річ, бог наслав на них кару, бо вони, попереджені священиком, не перестали танцювати. Воістину приємне покарання: не терпіти ніякого свавілля і вічно веселитися!

Але не всі шанують належно звичаї: є дуже багато сміливців, які, всупереч загальновідомому, описують історичні події.

Кілька років тому, за папи римського Інокентія X, цьому папі були присвячені тези, які в Римі, у церкві єзуїтів захищав якийсь семирічний хлопчик з таким мистецтвом і умінням, що ніхто не міг надивуватися. Кажуть, що в дискусії брали участь видатні вчені, які виявилися слабшими за цього хлопця. Спочатку цю справу вважали небесним чудом. Але незабаром виявилось, що вчителем хлопця є маг, який, перш ніж був розшуканий для допиту, кинувся з високого вікна, і це ще й тепер відомо римським сліпцям і циркульникам.

Польський єзуїт Квяткевич¹⁸ у своєму додатку до книжок Баторія, майже в кінці твору, де саме розповідає про цей випадок, каже, що це

¹⁸ Очевидно, Мартин Квятковський (XVI ст.) — польський історик та географ часів Стефана Баторія, автор низки історичних праць, а також твору «De latissimo usu et maxima utilitate linquae Slavonicae» (Кенігсберг, 1569).

приписується святому духові і вважається чудом. Ось вам і історична достовірність!

4. У четвертому підпункті визначатимемо те, чого, здається, навіть бог не міг зробити. Ти це легко зрозумієш, коли розглянеш забобони або ознаки безбожності. Чи був, прошу я вас, бог, коли після вбивства знаменитого Йосафата¹⁹, немовля вигукнуло, що вбито бога? // Чи відніс би ти до божественної доблесті те, що говорять про Ігнатія Лойо-лу: що він нецензурним віршем Вергілія «Дідона і Троянський вождь ідуть в ту саму печеру» (кн. IV, 165) вигнав з якоїсь жінки біса?

Зрозуміла річ, у такій релігії Йосафат є бог, про якого сказані ці слова. Чи тепер тобі дійсно буде здаватися, що могло статися з божою волею те (хоча цього ніколи не сталося), що той відомий вихвалювач Гієроніма, між іншим, наплів, наче Гієронім затіяв з якимось еретиком Кирилом суперечку, а його ересь ґрунтувалася на твердженні, що в Христа було дві волі. За цю помилку Гієронім зняв йому голову з плечей на очах народу. Яка ж це грубість у святих догмах щодо безсмертного бога й яка зухвалість та пристрасть до брехні!

Це відзначити я вирішив з тих міркувань, щоб у майбутньому ми мали перевірені розповіді й щоб звертати увагу на те, що слід писати в історії, а чого слід уникати, щоб служити правді.

Розділ V

Що слід пропускати й чого не слід замовчувати історикові (з Ціцерона та Лукіана)

Про це вже також сказано, наскільки воно стосується історичної правди. Вказівки про стислість і чіткість шукай у 3-й книзі, де йдеться про розповідь, і в 4-й книзі, де є виклад про повну й скорочену промову, а також буде користь з цього розділу, якщо знатимеш, що слід пропускати.

1. Стосовно цього Ціцерон подає історикові два правила: щоб він не посмів говорити неправди; щоб він мав сміливість говорити правду. Перше правило випливає із сказаного вже, друге — стосується не тих речей, які можуть бути знехтувані, а тих, яких не слід замовчувати. Також і не про все правдиве треба говорити, бо коли, наприклад, полководець веде військо, то неодмінною правдою є те, що він зупинявся в тому чи іншому селі, що він пив вино і що з'їв курку чи гуску. Зрештою й те, що коли він крокує, то змінює по черзі ноги; але хто ж думає, що історикові треба це зображувати?

Таким чином, думки Ціцерона нехай вивчають з тверджень Лукіана.

2. А що про це каже Лукіан, ти зможеш дізнатися з тих його глузувань, де він картає невдалих істориків за допомогою дошкульних порівнянь. Лукіан зазначає: «Кожного разу, коли вони натрапляють на великі й славні події, стають подібними до раба, який щойно розбагатів за рахунок спадщини свого господаря й який не знає, як треба одягати плащ, як слід їсти: сідаючи часто до столу, хоча на ньому накладено багато курятини, свинини чи зайчатини, він так набиває черево ласощами, що мало не тріскає під час їжі».

З цих слів зроби висновок, що в історії не слід обминати того, що є й правдивим і серйозним і на чому подія обертається, немов на завісах, тобто йдеться про особи полководців, вождів, senatorів тощо. Та не всі дії згадуваних осіб слід врахувати, а лише ті, які стосуються війни (коли дається опис війни) і без яких не можна добре зрозуміти хід війни. Також дії і незначних осіб, якщо вони мали місце й від яких

¹⁹ Йосафат Кунцевич (1580—1623 рр.) — український церковний діяч, поборник унії, за що був убитий православними у Вітебську.

багато залежало в тій чи іншій справі, обов'язково не повинні замовчуватися, а все, що є незначним і непотрібним для зображення справи, автор вважає зайвим показувати. Перша подія з огляду на багаті страви вважається головною, а друга — з огляду на дешеву страву — другорядною. Але зверни увагу, що тут можна двічі помилитися: по-перше, коли розповідаєш навіть і про те, що необхідно, // то не пропускай подробиць; по-друге, щό є гірше, це коли те, чого не слід зображувати, зображується, і навпаки, те, що треба зображувати, замовчується.

133в.

3. На підставі Лукіана я визнаю два види мало важливих справ, якими можна знехтувати: непотрібні та довгі описи й розповіді про події, що не мають жодного стосунку до суті справи. Розглянемо деякі приклади.

4. «Один історик, — каже Лукіан, — який славився в усіх державах своїм красномовством, зобразив усі гори, поля та річки, як йому здавалося, найповніше й найгідніше. Але (хай краще Геркулес, що відвертає лихо, скрутить голови ворогам) у його описі було більше холоду, ніж у каспійському снігу чи в галльській кризі. Навіть щит полководця був намалюваний так, що ледве вміщався в цій книзі, — бо тут і Горгона посередині щита, і її трикольорові очі: білі, чорні і голубі, і пояс, подібний до веселки, і змії, що в'ються кільцями, як кучері...».

На цьому спинятися було б по-дитячому і всупереч історичній стислості, бо якщо полководець вів війну так, як писав цей історик, то ніколи, напевне, не дочекалися б кінця війни.

5. Про іншого історика Лукіан вказує, що він битву біля Європа навіть у семи книгах не описав, а розповідь, яка до цього не мала стосунку, розтягнув надзвичайно довго, а саме: якийсь вершник, мавр по імені Мавсак, який, відчуваючи спрагу, блукав горами, натрапив на якихось сірійських хліборобів, які, довідавшись, що він з дружньої країни, підгодували його, давши поїсти та випити. Опісля йдеться про те, що він бачив слонів, які пасуться в тому самому місті, й у Цезарей купував велику рибу.

«І цей незвичайний історик, — пише Лукіан, — залишивши таку жахливу різню біля Європа, атаки ворогів, сторожові пости, встановлені під час перемир'я, до пізнього вечора стояв, спостерігаючи, як сірієць Мальхійон купував у Цезарей велику рибу...». І трохи нижче: «Якби він усього не описав з подробицями у своїй історії, ми б не знали про великі справи, й для римлян було б непоправною шкодою, коли б згаданий Мавсак, страждаючи від спраги, не знайшовши води і не поївши, повернувся до табору...». Поза сумнівом, що цей історик, ведучи мову про спрагу Мавсака, сам начинився стравою Лукіана.

6. З цього всього ти легко зрозумієш думку Цицерона, що він, звичайно, не пропонує нехтувати всім правдивим. Ми ж у пориві почуттів обминаймо не те, що має велике значення, а те, що пов'язане чи то з чиєюсь ганьбою, чи зі славою ворогів.

Розділ VI

Про те, що повинен історик зберігати й виконувати
(за Лукіаном, Цицероном, Діонісієм Галікарнаським²⁰ та Квінтіліаном²¹)

1. Лукіан, відкинувши недоліки, приступає до того, що слід історикові робити, попередньо нагадуючи, яким повинен бути той, хто міг би оволодіти мистецтвом писання історії. «Він, — каже Лукіан, — повинен

²⁰ Діонісій Галікарнаський (I ст. до н. е.) — грецький історик, автор «Римських старожитностей» у 20-ти книжках.

²¹ Квінтіліан Марк Фабій (35 р. — рік смерті невідомий) — римський педагог та літературознавець, автор твору «Institutio oratoria» в 12-ти книжках та ін.

152 бути // розумним, красномовним і за змогою досвідченим у військових справах: хай він піде в табір і подивиться, як вправляються воїни, як шикується бойова лава, пізнає види зброї і бойових машин, вивчить військові слова й фрази, і що це означає — вишикувати військо з розімкнутими флангами, а також широким фронтом» і т. д. — ось такі його настанови.

2. Згодом усе чи більшу частину з того, що зроблено й зібрано до купи, нехай історик спочатку занесе на чернетку, впорядкує те, що було до цього часу неопрацьованим і розкиданим. Це, очевидно, і є добір матеріалу для історії. Після того нехай він займеться розміщенням частин та їх оформленням. Тепер погляньмо, яким повинно бути розміщення й яким — спосіб викладу.

3. Історія ділиться на три частини: вступну, виклад і епілог. Вступ і епілог — короткі. З викладу пізнається вся історія, що містить в собі багато розповідей.

4. У вступі не слід домагатися прихильності [читачів], щоб не здавалося, що історик працює в стані захоплення. Лукіан вимагає уваги й допитливості. Очевидно, досить збудити увагу, бо вже сам заголовок історичного твору збудить допитливість. Увага буде, якщо вкажеш, якою великою й важкою була війна, яка мінлива її доля, які й скільки битв було тощо.

Проте, звичайно, вся вступна частина історичного твору будується приблизно так: по-перше, слід з'ясувати мотиви, які спонукали тебе до розповіді; по-друге, треба зобразити велич подій, труднощі тощо. За приклад може правити прекрасний вступ Тита Лівія до книги про Другу Пунічну війну (кн. 20), оскільки вступи Салюстія декому не подобаються, бо надто розтягнуті й довгі.

5. Розміщення тих подій, про які йдеться, треба здійснювати з природною послідовністю, бо тут метод відрізняється від розташування матеріалу в художніх творах поетів. Але коли в той самий час в різних місцях відбувається багато подій, то ти покажи спочатку найважливішу частину подій, а тоді перейди до всього іншого, що відбулося перед тим. Наприклад, розкажи, як Олександр, а тоді як Дарій шикували бойові лави. «Нехай історик, — пише Лукіан, — уподібниться до того гомерівського Юпітера, який оглядає то землю фракійських вершників, то землю мізіяців. Отже, нехай він таким самим чином окремо розгляне становище римлян і персів, нехай їх покаже нам такими, якими він їх бачить з висоти, а потім, коли розпочали вони битву, нехай спостерігає за одними й другими».

6. Тут також годиться нагадати те, про що ми вчили у поетичці, де сказано про різницю між поетичною та історичною розповідями. Поети, зрозуміла річ, зображуючи конфлікт, довше зупиняються, тому що вони не говорять про військо взагалі, а рельєфно й поіменно показують багатьох учасників битв. Так, в «Енеїді» (XII, 458—60) читаємо:

1523н. «Тембрей вбиває мечем грізного Озіріса, Мнестей — Архетія, Ахат — Епулона, //, а Гіас — Уфента, гине й сам авгур Толумній». А історик має показати в цілому, який загін й як боровся, як довго хоробро чинив опір. «У розпалі самої битви, — пише Лукіан, — він повинен дивитися не на один якийсь загін, і не на одного вершника чи піхотинця, — хіба якщо він Брасид, який стрібає з корабля, або Демосфен, що не допускає висадки на берег». Тобто, якщо якийсь воїн вчинив щось негідне та незвичне, то його треба показати під своїм іменем.

7. Цього стосується й дуже корисне застереження Діонісія Галікарнаського, де він повчає, яку треба мати міру щодо різноманітності, щоб, очевидно, справи одного роду змішувалися зі справами іншого

роду, щоб після однієї битви ми не відразу перейшли до другої, а після неї і до третьої. Але, якщо можна, то справи будь-якого іншого характеру треба уводити всередину. Згаданий автор докоряє Фулідідові за те, що той, накопичуючи безперестанку битви за битвами, підготовку війни за підготовкою, промови за промовами, доходить до того, що розум і мислення слухачів змушені працювати вельми напружено.

У заключній частині історики, звичайно, подають додаток, якщо описують будь-чье життя або коротко змальовують характер якогось мужа, як, наприклад, зробив це Курцій²² у «Додатку» до I-ої книжки в кінці, а Плутарх у «Паралельних життєписах». Якщо вони показують загибель держави чи імперії, то висловлюють щось жалібне, кажучи або про мінливість долі взагалі, або порівнюючи, зокрема, минуле щастя царів з сучасним становищем, або роблять те й інше. Коли ж закінчують опис війни, то або трохи оплакують поразку переможених, або стримуються взагалі від епілогів.

У кінці цілого твору історик може відверто заявити, що він дбає скрізь більше про правду, ніж про високохудожність, а де трапляться огріхи, він просить прощення.

9. А тепер слід коротко сказати про те, який повинен бути спосіб викладу в історика, і, передусім, як він має уникати вишуканого, надмірного та пишномовного поетичного стилю. Саме за це Лукіан докоряв історикам свого часу, один з яких розпочав писати історію від звернення до муз, а інші вели розповідь фразами, властивими лише поемі. І хоч мова істориків не повинна бути кострубатою й вульгарною, тим більше треба уникати плекання її та витонченості так, щоб читач вважав, що вона [історія] народжена самою справою, а не походить від мистецтва. Адже всяке захоплення зменшує достовірність розповіді.

Переклад з латинської І. В. ПАСЛАВСЬКОГО.

Спеціальна редакція В. П. МАСЛЮКА та І. І. АНДРІЙЧУКА.

Примітки М. Д. РОГОВИЧА.

²² Квінт Курцій Руф (I ст.) — римський історик, автор «Історії Олександра Великого Македонського» в десяти книжках.

Українські філософські рукописи XVII—XVIII ст. у Литві

У відділах рукописів Наукової бібліотеки Вільнюського державного університету ім. В. Капсукаса та Центральної бібліотеки Академії наук Литовської РСР зберігається близько 500 рукописних філософських курсів, що їх викладали протягом XVI—XVIII ст., а також і на початку XIX ст. Це — студентські записи лекцій (тоді викладачі свої лекції диктували), які дають цілком точне уявлення про стан викладання філософських наук того часу. Рукописи належали слухачам учбових закладів Литви, Білорусії, України, Латвії, Польщі, зокрема таких міст, як Гродно, Несвіж, Полоцьк, Пінськ, Мінськ, Орша, Львів, Станіслав, Варшава, Краків та ін. Деякі рукописи є курсами філософії, прочитаними у Братіславі, Неаполі, Падуї, Парижі, Лувені, Монпельє та інших містах Центральної і Західної Європи. Серед імен викладачів подибуємо й ім'я видатного філософа італійського Відродження Чезаре КрEMONІНІ.

У Вільнюському університеті є 13 рукописних курсів філософії, прочитаних у католицьких учбових закладах України. Один такий курс зберігається в Центральній бібліотеці Академії наук Литовської РСР. Подамо їх список у хронологічному порядку, назвавши бібліотечну сигнатуру, зміст, ім'я автора, місце й рік викладання, кількість сторінок.

F3—2108. Логіка. Краєвський (Kraiewsky) Ієроним, Сокаль. (Львівська область), учбовий заклад францісканів, 1663, стор. 416.

F3—2002. Логіка. Обринський (Obryński) Францішек, Львів, 1656, стор. 264.

F3—2083. Фізика, логіка, метафізика. Міхаловський (Michałowski). Марціан Казимир, Львів, 1669—1670, стор. 326.

F3—1209. Логіка, фізика. Іоаннес а S. Francisco, Львівська колегія тринітаріїв, 1702—1703, стор. 970.

F3—22—48. Вх.—VII. Логіка, фізика, метафізика. Трембецький (Trembecki) Станіслав, Львівська колегія єзуїтів, 1772—1724, стор. 646.

F3—1706. Логіка. (Автор невідомий). Володимирська колегія василіанів, 1732, стор. 56.

F3—1246. Логіка, фізика, метафізика. (Автор невідомий). Учбовий заклад бернардинів у Самборі, 1735—1736, стор. 528.

F3—1021. Логіка. Marіanus а S. Stanislaо, Станіславська колегія тринітаріїв, 1742—1743, стор. 776.

F3—1373. Логіка. Hieronymus а S. Francisco, Станіславська колегія тринітаріїв, 1748, стор. 465.

F3—1214. Фізика, метафізика. Hieronymus а S. Francisco, Станіславська колегія тринітаріїв, 1749—1750, стор. 462.

F3—1100. Логіка, фізика, метафізика. (Автор невідомий). Львів, перша половина XVIII ст., стор. 758.

F3—1216. Логіка, фізика. (Автор невідомий). Львівський учбовий заклад домініканів, 1751, стор. 646.

F3—1217. Фізика, метафізика, етика. Гілінський (Gilinski) Альвар, Львівський учбовий заклад домініканів, 1754—1756, стор. 288.

F3—1276. Метафізика, фізика. Carolus а Maria, Станіславська колегія тринітаріїв, 1761—1762, стор. 654.

Відзначимо, що справжні прізвища професорів філософії ордену тринітаріїв також ще не з'ясовані, а в записах лекцій подані лише ті їх імена, які вони діставали в духовному сані.

У відділах рукописів наукових бібліотек Литви є близько 100 курсів філософії, щодо яких ще не вдалося довести, коли, де і ким вони

були прочитані. Однак я розробив метод встановлення таких даних. Їх можна виявити під час ознайомлення з самим текстом курсів. Так, у викладі теорій, термінів і висловлювань, що містяться в першій частині курсу логіки (так званої діалектики), часто як приклади наводяться назви місцевості, власні іменники. Назви місцевостей наводяться також при аналізі категорії відношення, при витлумаченні умов істинності висловлювань, висловлювань про майбутнє. У курсі фізики, розглядаючи поняття місця, викладачі як приклад наводять назву тієї місцевості, в якій вони викладали даний курс філософії. Нерідко трапляється: «тут, у Вільнюсі», «тут, у Львові» тощо. Рік викладання часто можна встановити, читаючи трактат «Про світ і небо», в якому писалося, скільки років налічував світ до того часу, коли читався даний курс. Цілком можливо, що деякі з ще не досліджених курсів філософії були прочитані в учбових закладах України. Наприклад, у курсі F3—1100, аналізуючи поняття місця, автор кілька разів згадує Львів, наводить як приклади висловлювання, у яких вживається ця назва. Зокрема: «Якщо перебуваємо у Львові, то чи можемо одночасно перебувати і в Кам'янці». Зміст цього курсу показує, що його викладали не в єзуїтській колегії, бо в ньому заперечуються погляди єзуїтських теоретиків. В курсі F3—1246 на стор. 214 кілька разів згадується Самбор, а в назві трактату, присвяченого психології, прямо зазначається, що цей курс був прочитаний у Самборському учбовому заклад бернардинів. Автора курсу F22—47 Vx—VII вдалося встановити на підставі сторінки 175 г., на якій сказано: «Sub Reverendo Patre Stanislao Trembecki». Прізвище Трембецького згадується також на стор. 352 v.

Учбові заклади, де викладали академічний курс філософії, були неоднорідними. Одні — колегії (наприклад, Львівська колегія єзуїтів, Станіславська колегія тринітаріїв), у яких навчалась значна частина світської молоді. Інші — монастирські учбові заклади, так звані студії філософії (*studium generale, studium formale*), призначені головним чином для філософської освіти самих ченців і кандидатів до ордена, а також частково і для світської молоді. Існували й колегії нижчого типу (*humaniora*), у котрих поряд з риторикою викладалась і перша частина логіки — так звана діалектика, що мала на меті сприяти розвиткові правильного мислення учнів. Такий курс діалектики був прочитаний у Володимирській колегії василіянів.

До середини XVIII ст. в учбових закладах Литовсько-польської держави, до складу якої входили й великі українські території, панувала схоластична філософія. Після Тридентського собору середньовічна схоластична філософія була модифікована в так звану другу схоластику і в такому вигляді викладалась і в католицьких учбових закладах України. Вона служила феодальній знаті і католицькій церкві як ідеологія, що виправдувала феодальну експлуатацію.

Курс філософії складався з чотирьох частин: першого навчального року читали логіку, другого — фізику або філософію природи, третього — метафізику і етику. Як свідчать записи, що збереглися, етику читали рідко. Для цього викладачеві, очевидно, просто не вистачало часу, тому що значно збільшився курс фізики, яку студенти слухали в зв'язку з досягненнями науки нового часу. Адже схоластика для захисту своєї натурфілософії потребувала широкої аргументації. Тому фізику викладали і третього учбового року. З цих же міркувань іноді викладали дворічний курс філософії (*cursus biennalis*).

Як і в середньовічній, так і в так званій другій схоластиці найбільшим авторитетом вважали Арістотеля. Його твори викладалися не ли-

ше в інтерпретації найвизначніших авторитетів (Фоми Аквінського — в учбових закладах домініканів, Дунса Скотта та У. Оккама — у францісканів і т. д.), але й таких теоретиків єзуїтського ордена, як Толет, Арріага, Сонцін, Фонсека, Каетан, Суарез, Моліна та інших представників схоластики XV—XVII ст. Це дістало відображення і в назвах самих курсів філософії або їх окремих частин: «Тлумачні питання до загальної логіки або ж Органону Арістотеля за вченням Іоанна Дунса Скотта»¹, «Трактат з загальної філософії за вченням англійського доктора, наставника Святого Томи Аквіната»².

Авторитаризм схоластичного методу призвів до того, що сфера досліджуваних проблем була обмеженою — розбирались одні й ті ж питання, не ставилось завдання знайти щось нове, а ставилася вимога лише обґрунтувати вже наявний матеріал.

Ордени монахів, яким належали католицькі учбові заклади на Україні, були ворогами поступу в науці. Так, професор філософії, підвладний керівництву ордена, до якого він входив, не мав права викладати погляди представників філософії нового часу. Йому дозволяли лише критикувати ці погляди, тобто доводити їх хибність. Проте і така критика мала певне позитивне значення: завдяки їй, хоч і недостатньо, студенти знайомилися з системами, протилежними схоластиці.

Щодо форми, то схоластичні курси філософії були громіздкими трактатами, сповненими всіляких дискусій, питань, сумнівів, висновків, тез, антитез, аргументів «за» і «проти» і т. д. Однак ця так звана схоластична строгість міркувань була позірною, зовнішньою, вони зводились до суперечок з приводу дрібних, незначних, а іноді навіть і цілком з'ясованих питань, хоча, зрозуміло, сперечались і щодо принципів питань.

Курс логіки мав дві частини. У першій — так званій діалектиці — досліджувались питання, пов'язані з логічними численнями, викладались суто логічні проблеми в їх сучасному розумінні. Друга частина, що називалась логікою, або філософією мислення, розглядала гносеологічні питання і становила немовби схоластичну теорію пізнання.

Курс діалектики складався із вчення про три дії мислення — поняття (вчення про терміни), висловлювання та умовивід (доведення, силогістика) — і вчення про метод. Під методом науки розуміли способи визначення і поділу понять (термінів).

Як відомо, у середньовічній логіці є зачатки деяких галузей сучасної математичної логіки. Ідеї, близькі до математичної логіки, викладались і в учбових закладах України. Вони стосуються логіки висловлювань, теорії логічного виведення, логіки класів, модальної логіки. В деяких курсах є також зародки семіотики і логічної семантики.

Схоластична теорія висловлювань була досить розвинутою. Усі висловлювання в ній поділялись на прості й складні, головним елементом яких вважались логічні сполучники. Точно визначались умови істинності кон'юнкції, строгої і слабкої диз'юнкції, імплікації. Основним засобом числення тут був логічний квадрат, у якому кон'юнктивні і диз'юнктивні висловлювання розміщувались таким чином:³

$$p \cdot q (A); \bar{p} \cdot \bar{q} (E); p \vee q (I); \bar{p} \vee \bar{q} (O)$$

¹ F3 — 2108, р. 41 ч.

² F3 — 1209.

³ F3 — 1021, р. 89v.

За правилами логічного квадрата можна одержати ряд завжди істинних виразів:

$$\begin{aligned} \overline{p \cdot q} &\sim (\overline{p} \vee \overline{q}); \\ \overline{p \vee q} &\sim (\overline{p} \cdot \overline{q}); \\ \overline{p \cdot \overline{q}} &\sim (p \vee q); \\ (p \cdot q) &\rightarrow (p \vee q) \text{ і т. д.} \end{aligned}$$

Професор логіки Ф. Обринський так аналізує логічне виведення: «У правильному виведенні з істинного антецедента завжди впливає істинний консеквент, із можливого — можливий, із необхідного — необхідний. Це правило обґрунтовується у вигляді аксіоми діалектики: у правильному виведенні не може бути антецедент істинним, а консеквент хибним... У правильному виведенні з хибного антецедента впливає також хибний консеквент, однак може випливати й істинний [консеквент] із-за своєї матерії. Перший приклад: «Людина є ослом. Отже, людина є твариною (animal)». Так само з неможливого (антецедента) впливає неможливий [консеквент], проте може випливати можливий і необхідний... Так само з випадкового впливає випадковий... У правильному виведенні при ствердженні антецедента стверджується й консеквент, але не навпаки»⁵.

Легко помітити, що тут сформульовані деякі основні положення логічного виведення і модальної логіки, які виражаються формулами:

$$\begin{aligned} (p \cdot \overline{q}) &\rightarrow \overline{(p \rightarrow q)}; \\ p &\rightarrow (\overline{p} \rightarrow q); \\ [(p \rightarrow q) \cdot p] &\rightarrow q; \\ [(p \rightarrow q) \cdot \overline{q}] &\rightarrow \overline{p} \text{ та ін.} \end{aligned}$$

Далі Обринський пише: «У правильному виведенні те, що впливає з консеквента, по суті і в безумовному підпорядкуванні впливає також і з його антецедента. Інакше кажучи, має силу виведення від першого до останнього... Що суперечить консеквенту, те саме по суті і в безумовному підпорядкуванні суперечить антецеденту. Інакше кажучи, якщо з антецедента впливає консеквент, то з заперечення консеквента впливає заперечення антецедента»⁶.

$$\begin{aligned} (p \rightarrow q) &\rightarrow [(q \rightarrow r) \rightarrow (p \rightarrow r)]; \\ (p \rightarrow q) &\rightarrow (\overline{q} \rightarrow \overline{p}). \end{aligned}$$

Досить докладно аналізуються проблеми логіки у великому курсі F3—1021. Його автор формулює 26 правил логічного виведення, які належали до логіки класів, логіки висловлювань і модальної логіки. Наприклад: «Що можна прикласти до антецедента, те саме прикладається і до консеквента»⁷.

$$(p \rightarrow q) \rightarrow [(p \cdot r) \rightarrow (q \cdot r)].$$

⁴ Вживається сучасна символіка: —, ·, ∨, →, ~ відповідно позначають заперечення, кон'юнкцію, диз'юнкцію, імплікацію та еквівалентність висловлювань.

⁵ F3 — 2002, р. 33г.

⁶ F3 — 2002, р. 33г.

⁷ F3 — 1021, р. 107г.

Детально він розбирає вираз, який у середньовічній логіці називався «дивним висновком» (*consequentia mirabilis*) і поряд з такими його варіантами, як $(p \rightarrow \bar{p}) \rightarrow \bar{p}$; $(\bar{p} \rightarrow p) \rightarrow p$, подає ще три⁸. У цьому курсі розглядаються і семантичні антиномії. Висловлювання, з яких складалася антиномія, називалися нерозв'язними, чи такими, що себе перетворюють у хибні: якщо припустити, що таке висловлювання істинне, то з нього випливало, що воно хибне. Автор аналізує таку антиномію: «Петро каже: «Павло говорить зараз правду». Павло каже: «Петро говорить зараз неправду»⁹.

І. Краєвський у своєму курсі розвивав модальну логіку. Основним засобом виведення одних модальних висловлювань з інших для нього був логічний квадрат. Зауважимо, що хоча логічний квадрат — обмежений засіб числення, все ж на той час, коли ще не був відомий метод формалізування, він мав позитивне значення. Якщо позначити модальності «необхідно» і «можливо» відповідними буквами *N* і *M*, то вийде, що у І. Краєвського вони у логічному квадраті розміщені так¹⁰:

$$Np (A); \bar{M}p (E); Mp (I); M\bar{p} (O).$$

За правилами логічного квадрата матимемо ряд законів модальної логіки:

$$\bar{N}p \sim M\bar{p}$$

$$\bar{M}p \sim Np$$

$$\bar{\bar{M}}p \sim Mp$$

$$Np \rightarrow Mp$$

$$\bar{M}p \rightarrow \bar{N}p \text{ та ін.}$$

У другій частині курсу логіки І. Краєвського найістотнішою є суперечка про універсалії, що викладається у двох частинах. У першій аналізуються загальні питання (природа універсалій, їх відношення до мислення та ін.), у другій — «Ізагогіка» Порфирія. У вченні про універсалії найчіткіше розкривалося розв'язання основного питання філософії, хоча останнє розглядалося в різних аспектах. Заперечуючи думку своїх супротивників — томістів, прибічники поглядів Дунса Скотта стверджували номіналізм у поміркованій формі — формі концептуалізму. Інколи вони висловлювали навіть аверроїстські твердження, обмежуючи цим всемогутність бога. Так, І. Краєвський підкреслював: «Коли б навіть бог абсолютно бажав, неможливо, щоб універсалії могли існувати реально відлученими і відокремленими від одиничних предметів»¹¹. Розбіжність між томістами і концептуалістами виявилася і в поясненні інших питань другої частини курсу логіки — категорій Арістотеля, у вченні про науку.

Курс логіки вартий найретельнішого вивчення. Висловлені в ньому ідеї, близькі до математичної логіки, ілюструють й історію виникнення цієї науки на Україні, а показана боротьба номіналістів і реалістів є аналогією боротьби матеріалізму з ідеалізмом.

Курс фізики складається з п'яти окремих частин. У першій — «Про начала природного тіла» — викладалася «фізика» Арістотеля, у другій

⁸ F3 — 1021 p. 108r.

⁹ F3 — 1021, p. 258r.

¹⁰ F3 — 2108, p. 14r.v.

¹¹ F3 — 2108, p. 103r.

(«Про світ і небо»), третій («Про виникнення і зникнення»), четвертій («Про метеори») і п'ятій («Про душу») розкривався зміст творів Арістотеля, що мали ті ж назви. Остання («Про душу») становила схоластичну психологію, яка не була самостійною філософською дисципліною і викладалася як частина курсу фізики. Порядок викладу зазначених п'яти частин фізики залежав від викладача.

Як правило, розрізняли три начала природних тіл: матерію, форму і відсутність форми (*privatio*). Останнє начало повинно було пояснити, яким чином матерія набуває форми, як зникає одна форма і виникає інша. Складнішим було питання про взаємовідношення матерії і форми. Деякі викладачі філософії учбових закладів України не погоджувалися з томістським розв'язанням цього питання. Якщо томісти акцентували увагу на ідеалістичному боці концепції матерії і форми, твердячи, що матерії не властиве самостійне існування, що вона є чистою можливістю, то прибічники Дунса Скотта обстоювали самостійність матерії. «Чи існує первинна матерія завдяки власному існуванню? — питав один із авторів курсу і відповідав: — Томістська школа вчить, що матерія існує через існування форми, інші ж твердили, що вона існує через існування цілого. А існування у предметі є формальна основа, у вигляді якої предмет існує. Стверджую: первинна матерія існує завдяки власному існуванню, а не через існування форми або чогось складного — так потверджують сучасні автори і скоттисти проти томістів»¹².

Як відомо, Дунс Скотт, розвиваючи ідею самостійності матерії, припускав існування матерії і зовсім без форми, — що можливо, на його думку, внаслідок божого втручання. Таких поглядів дотримувалися і послідовники Дунса Скотта на Україні: «Первинна матерія не може природно існувати поза всякою субстанціальною формою, а лише завдяки божому втручанням»¹³. Викладачі схоластики номіналістичного напрямку не наслідувалися твердити, що матерія без форми може існувати природно. Така радикальна теза зруйнувала б саму концепцію матерії і форми — основу схоластичної фізики.

У трактаті «Про начала природного тіла» викладались концепції причинності, руху, простору і часу, безконечності і континууму.

Трактат «Про світ і небо» присвячений космологічним ідеям. Здебільшого це був виклад арістотелівсько-птоломеївського світорозуміння. Особливий інтерес становить курс фізики, прочитаний у Самборі 1735—1736 рр. Його невідомий автор, критикуючи томістську філософію природи, часто висловлюється у номіналістичному дусі. Так, коли він розглядає питання про безконечність світу, обережно користуючись аргументами теологічного змісту, розвиває ідею про множинність світів: мовляв, бог міг створити й інші світи, ще досконаліші від цього, що існує¹⁴. Цікаві його міркування і про вічність світу, в яких він намагається заперечувати тезу про створення богом світу в часі і довести іншу тезу: так, світ був створений богом, але не в часі, а від вічності (*an mundus potuerit esse ab aeterno productus*)¹⁵.

У курсі метафізики, що була найспекулятивнішою частиною схоластичної філософії, розбирались питання про суть буття та його форми.

У середині XVIII ст. схоластична філософія вже не могла задовольнити інтереси пануючих кіл Литовсько-польської держави. У змі-

¹² F3 — 1214, р. 17г.

¹³ F3 — 1214, р. 24г.

¹⁴ F3 — 1246, р. 258v.

¹⁵ F3 — 1246, р. 259г.

нених історичних умовах ці кола намагались спинити загальний економічний і політичний розклад держави за допомогою іншого засобу— освіти. Оборонці схоластики, природно, чинили опір новим віянням часу. Наприклад, А. Гілінський у Львівському учбовому закладі домініканів 1754—1756 рр. виклав суто схоластичний курс, цілком нехтуючи новою філософією. Але надалі, в другій половині XVIII ст., робити це було неможливо. В учбових закладах Литви, Польщі, України викладачі змушені були шукати компромісу між старими схоластичними вченнями і філософськими теоріями нового часу. Ця компромісна тенденція виявилася в курсі філософії, прочитаному в Станіславській колегії тринітаріїв 1761—1762 рр. Хоча окремі його частини зберегли ще старі назви—метафізика, фізика, однак загалом їх зміст істотно змінився. У метафізиці викладаються такі філософські дисципліни нового часу, як онтологія, психологія, аналізуються погляди Декарта, Гассенді, Лейбніца, Вольфа та інших авторів, а у фізиці— погляди Ньютона, Мушенбрука та ін. Разом з тим у ньому є ще багато старих схоластичних поглядів, які автор намагається поєднати з новими філософськими системами.

Безперечно, що детальніший аналіз розгляданих курсів відкриє ще не відомі досі аспекти боротьби між прогресивними і віджилими концепціями.

Р. М. ПЛЕЧКАЙТІС

* * *

В отделах рукописей научных библиотек Литвы имеется 14 рукописных курсов философии, прочитанных в католических учебных заведениях Украины в XVII—XVIII вв. Они являются студенческими записями лекций по философии. В 13 из них излагается схоластическая философия— философские концепции так называемой второй схоластики. Курс философии состоял из логики, физики и метафизики, иногда очень сжато излагали этику. В курсах логики выражены некоторые идеи, близкие к математической логике: логики высказываний, теории логического следования, логики классов, модальной логики, семиотики и логической семантики. По вопросу об универсалиях шла полемика между томистами и умеренными номиналистами (концептуалистами). В курсе физики комментировали натурфилософские сочинения Аристотеля. Последователи Дунса Скотта отстаивали самостоятельность материи и формы. В середине XVIII в. начался распад схоластической философии и она постепенно уступала место философии нового времени.

VIII Міжнародний гегелівський конгрес

З 23 по 29 серпня 1970 р. у столиці Німецької Демократичної Республіки відбувся VIII Міжнародний гегелівський конгрес, організований Міжнародним гегелівським товариством, Берлінським університетом ім. Гумбольдта і Академією наук НДР на честь 200-річчя від дня народження великого німецького філософа Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля. У ньому взяли участь близько 300 вчених з 25 країн, у тому числі велика група філософів з Радянського Союзу: члени-кореспонденти АН СРСР М. Т. Іовчук, Т. І. Ойзерман, М. Е. Омеляновський, П. В. Копнін, член-кореспондент АН УРСР В. І. Шинкарук, професори І. С. Нарський, Е. В. Льєнков, В. С. Готт, Є. П. Ситковський та інші.

Відбулося пленарне засідання конгресу, працювали чотири секції.

На пленарному засіданні були заслухані доповіді професорів Х. Перельмана (Бельгія) «Діалектика і діалог», К. Гюнтера (США) «Історична категорія нового», директора Центрального інституту філософії АН НДР професора М. Бура «Діалектична структура історії» і директора Інституту філософії АН СРСР члена-кореспондента АН СРСР П. В. Копніна «Гегелівська ідея про збіг діалектики, логіки і теорії пізнання і її значення для розвитку філософії».

Перельман дав подвійне тлумачення гегелівської діалектики. З одного боку, він вважає її (в дусі філософії Сократа і Платона) діалогом, зіткненням різних, в тому числі і протилежних думок, з другого — порушує питання про осмисленість її діалектично протилежних думок, тверджень. Перша тенденція практично веде до недооцінки вкладу Гегеля у розробку об'єктивної діалектики, діалектики як методу пізнання. Ідучи таким шляхом, Перельман суб'єктивізує діалектику. Разом з тим постановка ним питання про необхідність правильно оцінювати своєрідність по-філософському осмислених положень, про правомірність як тези, так і антитези у діалектиці, про позитивне їх розуміння становить, безперечно, певний інтерес. Але ця ідея не дістала належного розвитку через суб'єктивну обмеженість поглядів її автора.

На противагу Перельману, Копнін підкреслив, що діалектика — основна цінність гегелівської спадщини, один із найважли-

віших підсумків розвитку філософської думки до Маркса і Енгельса; вона перевершує будь-яку форму сучасного буржуазного світогляду, яка претендує на зв'язок з науковим пізнанням. Однак вона має значення не сама по собі, а як перероблена марксизмом і застосована ним до аналізу розвитку природи і суспільства. Доповідач відзначив те важливе положення Гегеля, що логіка вивчає не думку як таку, а визначення думки, які є по суті визначеннями самого предмета. Це багате за своєю об'єктивною тенденцією розкриття специфіки діалектичного методу дістало втілення в гегелівській ідеї збігу логіки, діалектики і історії пізнання; що ідею високо цінував В. І. Ленін¹.

Професор К. Гюнтер (США) поставив своїм завданням з'ясувати значення діалектики Гегеля для кібернетичного моделювання мислительних процесів людини, а також використати категорії і поняття деяких конкретних наук («відкриті динамічні системи», співвідношення двозначної і багатозначної логіки і т. д.) для встановлення особливостей пізнання якісно нових явищ. Однак, виявляючи інтерес до ідеалістичної діалектики, цей учений лише з чуток знає про діалектику матеріалістичну. За його визнанням, він був здивований, коли довідався про визначення Леніним відображення як фундаментальної властивості усїєї матерії. Гюнтер підкреслив методологічне значення ленінського принципу для розв'язання фундаментальних проблем кібернетики. Але поверхове, уривчасте знання матеріалістичної діалектики є причиною того, що, як показав професор І. С. Нарський, для поглядів Гюнтера характерна тенденція підмінювати діалектику ідеями структурно-функціонального аналізу.

У доповіді М. Бура (НДР) було розкрито гідне подиву «історичне чуття» Гегеля, глибина розроблених ним ідей, що дають ключ до розуміння історичного розвитку не тільки як суперечливого, а й як закономірного, прогресивного процесу. Значну увагу приділено полеміці з поглядами західнонімецьких філософів, вислов-

¹ Див: П. В. Копнін. Гегелевская идея о совпадении диалектики, логики и теории познания и ее значение для развития философии. «Вестник АН СССР», 1970, № 8.

ленини на сепаратному гегелівському конгресі, що відбувся 12—15 липня 1970 р. у Штутгарті².

Бур показав, що саме в соціалістичних країнах філософи-марксисти домоглися органічного синтезу розробки наукових проблем історичного матеріалізму, творчого засвоєння кращих традицій гегелівської філософської спадщини і глибокого аналізу повітряних явищ і процесів історичного розвитку людства.

На секції «Ленінська критика філософії Гегеля» однією з центральних була доповідь Т. І. Ойзермана. Радянський вчений розкрив соціальну суть гегелівської системи, підкреслюючи значення принципу партійності для її ленінської оцінки, аналізуючи деякі суперечливі положення як самого Гегеля, так і його критиків. Якою мірою прихильність філософа до прусської монархії виражала його дійсні переконання? Відповідаючи на це питання, Ойзерман показав, що, поперше, Гегель далеко не завжди відверто висловлював свої переконання в підцензурних творах, по-друге, справа не тільки в його нещирості, протаємності, «пристосованості», але також і в тому, що йому, як ідеологу буржуазної революції, не властиво було чітко усвідомлення своєї класової належності. Якщо в період Великої французької революції Гегель вважав, що вже настав час, коли можна вільно користуватись словом, то згодом, розчарувавшись у своїх надіях, він став езотерично висловлювати свої соціальні, політичні симпатії, посиляючись на «хитрість світового розуму»: мовляв, розум такий же могутній, як і хитрий; істина не повинна виступати в оголеному вигляді. Суперечливість поглядів видатного німецького філософа була глибоко розкрита В. І. Леніним, який писав: «Хоч сам Гегель був поклонником самодержавної прусської держави, на службі у якої він перебував як професор Берлінського університету, — *вчення Гегеля було революційним*»³.

Отже, робить висновок доповідач, все найцінніше в спадщині Гегеля є надбанням прогресивних сил сучасності.

Доводи Т. І. Ойзермана заперечували неогегельянець І. Л. Дьодерлейн (ФРН) і екзистенціаліст Кауфман (США). Перший твердив, що вчення Гегеля стало одним із ідейних джерел німецького фашизму. Поділяючи цей погляд, Кауфман наполягав на тому, що філософія Гегеля ближча до ідей фашизму, ніж філософія Ніцше.

² Цей конгрес був скликаний Міжнародним гегелівським об'єднанням, створеним 1962 року в Західній Німеччині, на противагу Міжнародному гегелівському товариству, очолюваному професором В. Р. Бакером.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 7.

Західнонімецькі філософи-марксисти професори І. Шлайфштайн і Р. Штайггервальд, а також філософи НДР професори М. Клейн, Г. Ірліц піддали різкій критиці спроби спотворити соціальну суть філософії Гегеля і дійсну роль діалектичного методу мислення в становленні наукового пояснення історичного процесу. Зокрема, І. Шлайфштайн у доповіді «Діалектика і відображення» показав неспроможність обстоюваної деякими західнонімецькими філософами «негативної діалектики» (її проголошують автори так званої «критичної теорії» Хоркхаймер і Адорно), нібито більш радикальної і революційної порівняно з діалектикою Гегеля. Він відзначив її близькість з теоретичною орієнтацією філософських ревізіоністів, що об'єдналися навколо загребського журналу «Праксис». В. Йопке (НДР) розкрив псевдореволюційний смисл «абсолютного заперечення» у «негативній діалектиці».

Доповідь А. Гуйє (Франція) була присвячена аналізу використання В. І. Леніним діалектичного методу в боротьбі проти опортунізму.

С. Мерсьє-Жоза (Франція) розглянув категорію «потреби людини» у філософії Руссо, Гегеля і Маркса, розкритикував нігілістичне заперечення «новими лівими» революційних можливостей робітничого класу в капіталістичних країнах. М. Бичваров (Болгарія) виклав ленінську інтерпретацію ідей Гегеля про саморозвиток понять і категорій у ході історико-філософського процесу.

Гостра дискусія виникла у зв'язку з виступом М. Т. Іовчука (СРСР) про традиції матеріалістичної і критичної переробки гегелівської філософії, які склалися в Росії XIX ст., і про їх продовження радянською філософією. Дехто намагався довести, нібито ідеалісти Соловйов, Лосський та інші зробили більший вклад у засвоєння гегелівської діалектики, аніж Белінський, Герцен, Чернишевський.

У роботі секції конгресу «Мова і пізнання» обговорювалось широке коло проблем: діалектико-матеріалістична оцінка поглядів Гегеля на мову, взаємодію діалектики і формальної логіки у філософії Гегеля і у філософії діалектичного матеріалізму та ін.

У доповіді І. С. Нарського «Гегель і сучасна логіка» поставлене питання про позицію Гегеля щодо формальної логіки і про те, що було б не історично переносити його ставлення на сучасну формальну (математичну) логіку. Діалектика, як зазначав Нарський, не відкидає, а наполягає на необхідності використання формальної логіки в процесі мислення. У XX ст. діалектичні ідеї дедалі ширше вторгаються в логіко-символічні дослідження.

Великий інтерес викликала доповідь В. І. Шинкарука (СРСР) «Гегелів-

ське поняття «спекулятивне мислення» і принцип тотожності протилежностей». У ній поставлено і висвітлено низку важливих не лише для філософії Гегеля, а й для діалектичного матеріалізму проблем: про співвідношення формальнологічного і діалектичного принципів тотожності, про природу логічного в людському знанні, про філософське і конкретна наукове знання.

Своєрідність кожного з моментів логічного (розсудкового, діалектичного і спекулятивного), а також їх взаємозв'язок у філософії Гегеля, підкреслив доповідач, можна зрозуміти лише за умови чіткого розмежування міркування і розміркування. Під міркуванням треба розуміти процес логічного виведення одних суджень з інших, узятих як вихідні посилки. Це особливий вид розміркування про будь-який предмет, узятий в строго визначеному відношенні. Розміркування відрізняється від міркування тим, що предмет його обов'язково змінюється, оскільки діалектика процесу пізнання потребує, щоб предмет пізнання був схоплений в думці в різних, найбільш істотних аспектах. Тут Шинкарук висловлює своє розуміння співвідношення формальнологічного і діалектичного принципів тотожності: тоді як перший забезпечує зв'язок суджень у процесі міркування, другий є принципом діалектичного зв'язку між міркуваннями в процесі розміркування.

Шинкарук показує суперечності в характеристиці взаємовідношень філософського і конкретна наукового знання у філософії Гегеля. З одного боку, Гегелеві властива тенденція метафізичного відриву філософського пізнання від конкретна наукового (філософія — абсолютна наука), а з другого — спроба діалектично розв'язати проблему взаємовідношень цих видів знання.

Грунтовний аналіз діалектики взаємовідношення мови і мислення у філософії Гегеля дав професор Е. Альбрехт (НДР). Він простежив як прямі, так і опосередковані взаємовідношення між трудовою діяльністю, мисленням і мовою у процесі розвитку суспільства, становлення раних соціально-економічних форм зв'язку людей.

А. Бенков (Болгарія) у доповіді «Гегелівська теорія про відношення між мисленням і мовою» висунув ідею, нібито Гегель, розвиваючи погляди, згідно з якими немає мислення без мови, звільняється від ідеалізму і розкриває матеріальну основу думки.

Г. С. Сеїдов (СРСР), розглядаючи питання про роль мови в процесі абстрагування, показав ідеалістичні хибні гегелівської концепції взаємовідношення мови й мислення, які виявилися у розв'язанні проблеми одиничного і загального.

У доповіді Г. А. Заїченка (СРСР) «До питання про розв'язання суперечностей» зауважується, що дійсно вирішити

проблему суперечностей означає не тільки з'ясувати їх природу як універсального діалектичного принципу розвитку, але й установити специфіку і зв'язки суперечностей дійсності і процесу пізнання. Заслуга Гегеля полягає у висуненні принципу суперечності як універсального діалектичного принципу розвитку, а також у спробі виявити особливості розв'язання суперечностей. Слабкість позиції Гегеля у цьому питанні бачимо і тоді, коли він отожднює суперечності дійсності і суперечності пізнання, і тоді, коли силкується примирити соціальні суперечності.

Доповідач вважає нісенітним розуміти марксистсько-ленінське положення про те, що боротьба протилежностей при розв'язанні суперечностей абсолютна, як виправдання розпалювання, штучного нагромадження суперечностей. Таке анархістсько-лівацьке твердження має як свою теоретичну причину нехтування якісною специфікою об'єктивних суперечностей і суперечностей пізнання. З погляду матеріалістичної діалектики, специфічність об'єктивних суперечностей не допускає при їх оцінці теоретичної сваволі — їх не можна ні «множити», ні «скорочувати». Специфічність об'єктивних суперечностей полягає також у тому, що вони не є точними аналогами суперечностей пізнання. Знання об'єктивно-суперечливих сторін дійсності повинно фіксуватися у вигляді логічно несуперечливих наукових теорій.

Г. Коленбергер (ФРН) у доповіді «Мова і політична свідомість», виходячи з гегелівського положення, що мова «є справою мислення», побудував суб'єктивістську концепцію походження політичних конфліктів. В абсолютизації політичної мови він бачить у кінцевому підсумку головну основу політичних конфліктів, а також існування ідеологій, які борються. Тут він сипле компліменти Хайдеггеру як філософу, який ніби розв'язав «антиномії мови». Ідеї, багато в чому співзвучні з суб'єктивістською концепцією мови Г. Коленбергера, були висловлені у доповіді І. Рейтера (ФРН) «Про історичну дійсність мови».

Професор П. Говен (Франція) повідомив про укладений ним термінологічний словник до «Феноменології духу» Гегеля. Професор Шибата (Японія) виступив з питання інтенціональності мови у філософській концепції Гегеля. Смысл інтенціональності реалізується у «вимозі» мови мати відповідні об'єкти. Цікаві повідомлення на цій секції зробили радянські філософи Г. О. Чарнев, Ф. Ф. Касимзаде, А. А. Брудний, а також філософи з інших країн.

Дуже активно працювала секція «Діалектика природи і діалектика історії». Тільки з проблем діалектики природи заслухано близько 30 доповідей. М. Е. Омеляновський (СРСР), австрійський марксист професор В. Хол-

лічер і німецькі філософи-марксисти розкрили величезне методологічне значення діалектичного методу для розробки і розв'язання філософських проблем сучасного природознавства. Омеляновський показав значення гегелівських діалектичних ідей для розвитку природничих наук, звернув увагу на необґрунтованість оцінки їх автора як натурфілософа. Він відзначив, що Енгельс дуже високо цінував гегелівське групування (класифікацію) природничих наук, ставлячи її значно вище, ніж класифікації деяких матеріалістів. Особливо детально Омеляновський розглянув проблему діалектики у квантовій механіці.

У роботі секції конгресу «Гегель і проблеми буржуазного суспільства» найгарячішими були дискусії філософів-марксистів із західнонімецьким філософом Ш. Майгофером. Філософська, політична позиція Майгофера своєрідна: будучи прибічником екзистенціалістської різновидності теорії «природного права», він різко виступає проти формалістичних теорій права (з цим він пов'язує свою критику гітлеризму і реакційного «надзвичайного законодавства» у ФРН); але, як виразник прогресивної і ліберальної буржуазної інтелігенції, недостатньо глибоко знайомої з марксизмом, часто нападає на комуністичну ідеологію і політику комуністичних партій.

Майгофер вважає обмеженою не тільки гегелівську філософію права, але і марксистську теорію права і держави. Йому видається, що твердження про вторинність права стосовно економічного базису знецінює право, яке історичний матеріалізм ніби розглядає лише як інструмент у політиці, і він бажає доповнити право ідеєю екзистенціального судді, зробити його свого роду підмогою для совісті. Але

Майгофер не розуміє, що марксизм не применшує значення права, а показує його справжнє історичне місце в складному механізмі соціально-економічної структури суспільства.

Ці обмежені погляди буржуазного теоретика зумовили його висновок про можливість побудови у майбутньому суспільства, яке не буде ні капіталістичним, ні соціалістичним. Філософи-марксисты НДР Ірліц, Ейхгорн та інші у своїх виступах переконливо довели ілюзійність майгоферівського варіанта теорії конвергенції і «третього шляху».

Викладені нами думки філософів різних напрямів, висловлені на VIII Міжнародному гегелівському конгресі, засвідчують, що гідними спадкоємцями гегелівського діалектичного методу є саме марксисты, які творчо переробили його, збагатили і розвивають далі, застосовуючи до перетворення суспільного життя.

У дні, коли відбувався конгрес, ювілейний комітет провів урочисте засідання громадських організацій НДР, на яке були запрошені учасники конгресу. З доповіддю про значення гегелівської теоретичної спадщини виступив голова ювілейного комітету, заступник голови Ради Міністрів НДР А. Абуш, який підкреслив, що, як теоретичне джерело марксистсько-ленінського вчення, гегелівська філософія є предметом законної гордості німецьких марксистів.

27 серпня 1970 року, в день ювілею Г. В. Ф. Гегеля, представники громадських організацій НДР і учасники Міжнародного гегелівського конгресу поклали вінок на могилу великого німецького філософа.

Г. А. ЗАІЧЕНКО

На другому міжнародному колоквиумі з соціальної психології

Другий міжнародний колоквиум з соціальної психології (Тбілісі, 21 червня—5 липня 1970 року), було організовано Радянською соціологічною асоціацією та Тбіліським державним університетом.

Понад 120 доповідей та повідомлень з методологічних і теоретичних проблем соціальної психології, а також з питань конкретних соціально-психологічних досліджень виголосили вчені з Радянського Союзу, Польщі, Болгарії, НДР, Чехословаччини та Угорщини.

На колоквиумі були порушені актуальні питання розвитку соціальної психології як інтегральної галузі знання в системі марксистського суспільствознавства. Зокрема, йшлося про з'ясування співвідношення категоріального апарату загальносоціологічної теорії і соціальної психології, про

уточнення концептуальних схем, про методологічну роль марксистської концепції людини та її психології у з'ясуванні соціально-психологічних феноменів.

У ході дискусій наголошувалося на необхідності глибшого оволодіння методикою та технікою конкретних соціально-психологічних досліджень, в тому числі методами математичної обробки даних, підвищення обґрунтованості висновків тощо. Говорилося про нагальну потребу ліквідувати певний розрив між теоретичними та емпіричними дослідженнями, що виникає внаслідок недостатніх контактів між психологами-емпіриками та теоретиками. Було звернуто увагу на необхідність упорядкування термінології, особливо запозиченої з праць зарубіжних психологів.

Колоквіум засвідчив, що за останні роки в Радянському Союзі та інших соціалістичних країнах значно розширився фронт соціально-психологічних досліджень, підвищився їх професійний рівень, здобуто цікаві результати.

Коло питань, які обговорювались на цьому представницькому форумі соціальних психологів, можна згрупувати за кількома основними темами.

I. Актуальні теоретичні проблеми соціальної психології.

В. Б. Ольшанський (Москва) визначив три основні функції соціальної психології — ідеологічну, інженерну та теоретико-пізнавальну. У стадії становлення соціальна психологія виконувала переважно ідеологічну функцію. На наступному етапі, який характеризується появою соціальної інженерії, вона починає виконувати і функцію інженерну, тобто прикладну. Сучасний етап розвитку соціальної психології, на думку доповідача, висуває як головну — теоретико-пізнавальну функцію. В. Б. Ольшанський підкреслив також складність дотримання зв'язку між теоретичним та емпіричним у конкретному соціально-психологічному дослідженні (фіксація фактів, їх класифікація, перехід від фактів до узагальнення, побудова теорії, адекватної спостереженим фактам).

Б. Д. Паригін (Ленінград) застеріг свід протиставлення теорії й емпірії. Емпіричні дослідження лише тоді результативні, коли вони проводяться в рамках певної теорії (концепції).

У виступі В. О. Ядова (Ленінград) йшлося про з'ясування ступенів відповідності між ціннісними орієнтаціями та наявною поведінкою особи. Надійне прогнозування поведінки передбачає відповідь на питання — які чинники детермінують відповідність або невідповідність у системі «ціннісні орієнтації — наявна (спостережена) поведінка», якою мірою поведінка особи зумовлена зовнішніми та внутрішніми факторами. Враховуючи складність, що виникають при вивченні цієї проблеми, В. О. Ядов наголосив на необхідності міждисциплінарних досліджень. Це дає можливість вивчити, по-перше, чинники, що регулюють поведінку особи з боку суспільної структури (соціальні відносини, соціальна позиція, сфера діяльності тощо); по-друге, соціально-психологічні чинники, які функціонують у групі членства та преферентній групі, з'ясувати спрямованість та соціальну орієнтацію особи, зв'язок між спрямованістю та установками особи і, по-третє, дослідити групу психологічних чинників, що включає індивідуально-психологічні якості особи (рівень самооцінки, конформності, толерантності тощо).

М. Форверг (НДР) присвятив свою доповідь проблемі зміни соціальної поведінки. Зміна поведінки, на його думку,

виникає в ситуаціях, коли дії однієї людини суперечать діям іншої. В соціалістичному суспільстві виключено класові зіткнення. Але існують міжособові конфлікти, що виникають з динаміки соціально-психологічних процесів. Як засіб діагностики та запобігання таких конфліктів пропонується метод рольової гри. Спираючись на досвід психологічного тренування керівних працівників підприємства, М. Форверг робить висновок, що використання методу рольової гри забезпечує успішне подолання конфліктів.

II. Масові процеси.

У доповіді К. Н. Хабібуліна (Уфа) проаналізовано національну самосвідомість як соціально-психологічне явище, що включає: свідомість етнічної належності, прихильність до національних цінностей, свідомість державної спільності, свідомість спільності завдань, що постають перед нацією. К. Н. Хабібулін відрізняє самосвідомість нації від національної психології, як явища, що належить до психології великих груп. Самосвідомість нації як пізнання образу нації і сукупність соціальних установок стосовно нації, на думку доповідача, виникає на двох рівнях — понятійному та емоційно-афективному.

Про предмет психології релігії як галузевої соціально-психологічної дисципліни йшлося у повідомленні Д. М. Угриновича (Москва). Предметом психології релігії, на його думку, виступають ті психологічні особливості віруючих людей, які відрізняють їх від атеїстів та реалізуються у їхній поведінці. Особливість релігійної свідомості полягає в тому, що в уяві віруючих існують особливі ілюзорно-практичні відносини з надчуттєвим; надчуттєве виступає в ролі особливого об'єкта, на який спрямовано основні психічні процеси: пізнавальні, емоційні, вольові. Але оскільки релігійна свідомість — продукт соціального середовища, їй властиві соціальні характеристики. Цей методологічний принцип допомагає визначити місце психології релігії в системі психологічних наук.

І. Істомін та В. Чеснокова (Новосибірськ) запропонували метод аналізу соціальної поведінки через з'ясування ролі соціального престижу. Вони визначають соціальний престиж як відображення у свідомості членів групи значення функцій, що їх виконує оцінюваний індивід. Запропоновано поняття «престижна верства» як група осіб, що користується адекватним соціальним престижем. З поняттям «соціальний престиж» тісно пов'язане поняття «спосіб життя», тобто сукупність стандартів поведінки, за реалізацію яких індивід наділяється соціальним престижем.

Єжі Кубін (Польща) присвятив вступ термінологічному аналізу праць американських соціальних психологів, яким притаманна термінологічна невизначеність. Так, наприклад, терміни «думка» і «установка» часто вживаються в них як синоніми, не проводяться різниці між зміною думки про одиничну подію та зміною ставлення до певного соціального процесу. Є. Кубін відзначив, що в американській літературі часто не визначають порівняної цінності об'єктів ставлення. Методи вивчення механізму формування установок щодо продуктів споживання і щодо політичних партій одні й ті самі. На думку автора, треба визначити місце даного предмета ставлення у всій сукупності запропонованих об'єктів чи явищ.

Серед матеріалів колоквиуму¹, присвячених соціально-психологічним проблемам трудової діяльності, відзначимо повідомлення А. Л. Свінцицького (Ленінград). Автор з'ясовує різницю в розумінні ролі майстра робітниками та адміністрацією підприємства. Для адміністрації основними є ділові якості майстра, тоді як робітники сприймають його головним чином через призму моральних оцінок.

Б. І. Максимов та А. Н. Ющенко (Ленінград) у системі стимулювання трудової діяльності виділяють дві сторони: об'єктивну (самі стимули) та суб'єктивну (сприйняття стимулів, мотивація діяльності). Наявність суб'єктивного моменту виключає можливість автоматичної дії стимулів, однозначність реакцій робітників. У зв'язку з цим автори виділяють чинники, що впливають на формування мотивів. Насамперед це характеристики самого стимулу — його природа, часові та просторові параметри, інтенсивність. Сприйняття стимулів опосередковується також характеристиками самого суб'єкта і насамперед його основними орієнтаціями. На формування мотивів впливають також особливості трудової діяльності, серед яких виділяються зміст праці, її умови, соціальна значущість.

III. Малі групи.

У повідомленні І. І. Ляхова (Москва) відзначалося, що вивчення міжособових неформальних контактів у групі не обмежується дослідженням їх емоційної природи (симпатії та антипатії). І. І. Ляхов проангував соціально значущі види спілкування і визначив ієрархію рівнів спілкування, в якій найвищий за рангом рівень включає властивості усіх нижчих рівнів: а) інтимно-екстраверсивний (інтимність, стосунки дружби); б) конгеніальний (спільність особистих інтересів, товаришування); в) емоційний (взаємна симпатія,

приятелювання); г) вербальний (знайомство); д) пізнавальний.

Г. Є. Залеський (Москва) виділяє в малих групах міжособові стосунки, що ґрунтуються на почуттях, а також стосунки, що виникають на основі колективної поведінки (співробітництво), інколи навіть всупереч почуттям. Г. Чаганова (Тбілісі) також виділяє два види взаємнн, що складаються в малих групах: переважання та підкорення (серед людей з установкою на переважання або на підкорення) та відносини рівноправності (серед людей з установкою на взаємодопомогу, що різко протистоїть підкоренню).

Усвідомленню статусу індивіда в малій групі було присвячено виступ Я. Л. Коломинського (Мінськ). Автор дослідив кілька вікових категорій: від дошкільнят до студентів вузів. З аналізу конкретних даних виявилось, що обстежені здебільшого мають нахил до переоцінки свого статусу в групі. Менш за все усвідомлюється психологічна ізоляція. Залежність між статусом особи та ціннісними орієнтаціями групи показано у виступі Є. С. Махлак (Москва). За результатами дослідження, популярні в своїй групі студенти більше часу приділяють тим видам діяльності, які найвище ціняться у групі. «Середні» ж та «ізольовані» студенти займаються цими видами діяльності значно менше. Таким чином, соціометричний статус члена групи прямо залежний від того, наскільки член групи відповідає її ціннісним орієнтаціям.

Л. В. Артёмова (Київ) відзначила, що у взаєминах, які спонтанно виникають серед дітей, є певна ступінчатість. Вона зумовлюється диференційованим ставленням дітей до свого місця у групі. Наявна в групі ієрархія позначається на взаєминах її членів.

Повідомлення О. І. Антонова (Москва) було присвячене визначенню ролі неформальних стосунків між членами бригади у підвищенні продуктивності праці. Автор виділяє три головних параметри відносин у групі, що впливають на виробничі показники: а) популярність формального лідера та ступінь відповідності формальних та неформальних відносин; б) згуртованість груп; в) емоційна активність.

IV. Проблеми особи.

На проблемі соціалізації особи на початку трудової діяльності спинилась Н. В. Андреевкова (Москва). Доповідачка розуміє соціалізацію як активний процес, що триває протягом певного періоду, необхідного для засвоєння колективних норм та ролей, для виникнення системи соціальних орієнтацій, установок тощо. Тобто це час, необхідний для становлення індивіда як особи. Н. В. Андреевкова повідомила про результати досліджень серед випускників шкіл, проведених

¹ Тези доповідей і повідомлень опубліковані в збірнику «II Міжнародний колоквиум по соціальній психології. Тезиси». Тбілісі, 1970.

з метою вимірювання ступеня соціальної зрілості.

Б. Д. Паригін (Ленінград) говорив про необхідність інтегрального підходу до характеристики соціально-психологічної структури особи, який дає можливість розглядати структуру особи в динаміці, у процесі діяльності. Одним з найширших понять, що дозволяє охопити різні параметри динамічної структури особи, є поняття установки, окремим видом якої виступають ціннісні орієнтації особи. Б. Д. Паригін висловив незгоду з тлумаченням установки в працях А. С. Прангішвілі, де вона розглядається як своєрідний модус стану особи в конкретний момент її діяльності. На думку доповідача, слід розробляти інші, відмінні від установки, поняття, які були б еквівалентом динамічної структури особи. У зв'язку з цим пропонується ввести поняття психічного настрою, в якому розрізняються три шари: 1) ситуативний, 2) актуальний, 3) константний.

Доповідь В. Л. Райкова (Москва) присвячена вивченню психічних резервів особи у стані гіпнозу. При експериментальному дослідженні стану глибокого гіпнозу з навіюванням людині образу талановитого художника або музиканта зафіксовано незвичну для неї психічну активність. Значно поліпшувалось уміння малювати, грати на фортепіано тощо. Доповідач робить висновок, що стан гіпнозу підвищує ступінь психічної активності особи і дає можливість максимально мобілізувати її психічні резерви. В. Л. Леві (Москва) розповів про вивчення впливу неусвідомлених установок на мотиви соціальної поведінки.

Зацікавленість присутніх викликала доповідь Ф. Б. Березіна (Москва) про результати дослідження за допомогою тестів процесу адаптації студентів в умовах вузу. Мета дослідження, яке було проведене серед студентів Першого Московського медичного інституту (740 осіб), полягала у вивченні типологічних особливостей студентів, виділенні так званих акцентованих осіб з метою дальшого вивчення особливостей їхньої адаптації. Про використання факторного аналізу при вивченні стану задоволеності особи йшлося у виступі А. А. Муратар (Тарту).

Е. О. Орлова (Москва) спинилася на з'ясуванні психічного стану тривожності.

Про результати соціально-психологічного дослідження практики висування лідерів у студентських групах повідомила Н. С. Жеребова (Ленінград).

V. Соціальні установки.

У доповіді Ш. Надірашвілі (Тбілісі) «Особливості закономірностей діяння установок на різних рівнях психічної активності» йшлося, зокрема, про формування та особливості соціальних установок. Вони формуються під впливом соціального

середовища на основі єдності не менш як трьох основних чинників — потреби, ситуації та соціального очікування. На відміну від поняття «ставлення», або «атітюд», під поняттям соціальної установки слід розуміти динамічний та організуючий стан, що зумовлює поведінку особи, у формуванні якого в ролі одного з чинників може виступати фіксований атітюд.

М. Л. Гомелаурі (Тбілісі) повідомила про зв'язок соціальної фіксованої установки та ролі. Соціальна фіксована установка — це особисте ставлення до соціальних явищ, в якому виражено оцінку цих явищ (їх прийняття або неприйняття). Наявністю соціальної фіксованої установки значною мірою зумовлено прийняття чи неприйняття ролі. Характер ролі, як правило, спричинює також виникнення відповідних установок. Наявність такого зв'язку доведено експериментально — зміна ролі дійсно є одним з чинників формування та зміни соціальної фіксованої установки.

В основі розходження між професійними нахилами та бажанням працювати в даній галузі лежать неправильні соціальні установки майбутніх спеціалістів, такого висновку дійшов Н. І. Криль (Москва). Однією з таких соціальних установок може бути установка тільки на операційний бік професії та ігнорування її організаційної та моральної сторін.

Деяким соціально-психологічним тенденціям формування та зміни професійних установок присвятила свій виступ Е. С. Чугунова (Ленінград). На її думку, у професійній установці не завжди чітко визначено ставлення до обраної професії. На формування професійних установок істотно впливає суспільний престиж професії, найближче оточення; характер зміни професійних установок специфічний щодо певних спеціальностей; професійна установка та психологічний клімат в учбовому колективі тісно пов'язані між собою. Тобто підвищений інтерес до тієї професії, яку вивчають, зумовлює нормальне соціальне самопочуття у групі. При переважанні «середнього», індиферентного або навіть негативного ставлення до професії, що вивчається, мають місце невизначені або конфліктні стосунки.

Підсумовуючи роботу тбіліського колоквіуму, слід підкреслити, що позитивно його рисою є широкий обмін думками з багатьох принципів питань, який відбувався у формі невимушеної дискусії, критичного зіставлення різних точок зору. Незважаючи на те, що не в усьому було досягнуто єдності поглядів, колоквіум, безперечно, відіграє позитивну роль на шляху досягнення цієї єдності, сприятиме розширенню і поглибленню соціально-психологічних досліджень.

Р. А. АНУФРІЄВА, С. Г. МОСКВИЧОВ.

В. Ф. ЦУБІНЬ

В. І. Ленін про діалектику якісних змін у суспільному розвитку

Матеріалістична діалектика як вчення про розвиток дає ключ до розуміння суті вирішальних якісних змін, що відбуваються в суспільному житті. В. І. Ленін, розвиваючи вчення Маркса, дав блискучий зразок застосування марксистської концепції розвитку в нову епоху — епоху імперіалізму і пролетарських революцій, в умовах соціалістичного будівництва.

Ленінські ідеї про суть якісних соціальних перетворень знайшли своє підтвердження в наш час в практиці країн народної демократії, які дали багато різноманітних форм, методів революційного перетворення капіталістичного суспільства в соціалістичне.

Дослідження того нового, що вніс В. І. Ленін в теорію стрибкоподібного розвитку, має великий теоретичний і практичний інтерес, адже йдеться про шляхи здійснення переходу від старого до нового в суспільному житті, про практичне перетворення соціалістичного суспільства в комуністичне. Це має значення і для боротьби проти буржуазних та реформістських фальсифікацій теорії стрибкоподібного розвитку, проти ревізіоністських, догматичних і лівосектантських поглядів на процес переростання соціалізму в комунізм.

У нашій філософській літературі цій темі присвячені дослідження Б. М. Кедрова, М. М. Розенталя, А. С. Ковальчука, В. О. Босенка та інших авторів. Нещодавно у видавництві Київського університету вийшла книга В. О. Буслинського¹, в якій на основі ідей В. І. Леніна розглядаються проблеми якісних змін у суспільному розвитку.

Автор зосереджує увагу головним чином на тих проблемах якісних перетворень, які недостатньо розроблені в нашій літературі. Це насамперед питання про співвідношення стрибкоподібної і еволюційної форм розвитку, про проміжні ланки як етапи становлення нової якості, їх суть і роль у процесі здійснення стрибка, про співвідношення стрибка при переході до комунізму з тими частковими якісними змінами, які до нього ведуть, про роль суб'єктивних чинників у виборі об'єктивно необхідних форм переходу до нового, про діалектику основ сучасного і елементів майбутнього

в умовах переростання соціалізму в комунізм тощо.

Книга написана на великому фактичному матеріалі. Вона добре продумана структурно, чітко сформульовані проблеми, які досліджуються.

Основна увага в монографії приділяється філософському аналізу проблем стрибкоподібного розвитку в умовах соціалістичного будівництва в СРСР і країнах народної демократії, а також своєрідних якісних змін при переході до комунізму в Радянському Союзі. Розробці цих проблем присвячені третій і четвертий розділи дослідження — «Ленін про своєрідність форм якісних змін, стрибків при соціалізмі» і «Діалектика якісних змін в процесі переростання соціалізму в комунізм». Тут на матеріалах з практики соціалістичного і комуністичного будівництва в СРСР, НДР, Угорщині, Болгарії розкривається суть поступовості якісних змін, властивих соціалізму і комунізму, питання діалектики поступового переростання соціалістичного суспільства в комуністичне в нашій країні. При цьому автор висуває нові ідеї, які мають теоретичний інтерес. Скажімо, про діалектику основ сучасного і елементів майбутнього в умовах переростання соціалізму в комунізм, про відмінність між запереченням і відмиранням, про діалектику частин і цілого в процесі поступових якісних змін і т. п.

Своєрідність форм стрибків виводиться з аналізу суспільних умов, які його породжують. Аналіз соціальних змін в період будівництва комунізму в СРСР, соціалістичного будівництва в країнах народної демократії, а також тих зрушень, що відбуваються в економічному і політичному житті капіталістичного світу і країнах, що йдуть по шляху некапіталістичного розвитку, приводить автора до висновку про необхідність уточнення поняття «стрибок» як якісної зміни. Стрибок може мати поступовий характер. Критерієм відрізнення цього виду стрибка від «одноактного», «разового» стрибка виступає не час його протікання (в цьому В. О. Буслинський полемізує з тими авторами, які зводять поступовість до довготривалості). Сутність поступового стрибка полягає в тому, що становлення нового у цьому випадку здійснюється як поява послідовного ряду проміжних форм, у той час як при разовому стрибку такі проміжні форми відсутні. Відбувається процес

¹ В. А. Буслинский. В. И. Ленин о диалектике качественных изменений в общественном развитии. К., 1970, 203 стор.

поступової зміни співвідношення між новою і старою якістю. І хоч цей процес здійснюється не одразу, а охоплює певний час, він є якісною зміною, стрибком у формі поступовості. Чим вища перехідна форма на шляху становлення нової якості, тим більш зрілими стають елементи нового, тим менше місця залишається для елементів старого. При цьому йдеться не про кількісне нагромадження нового в межах старої якості: міру порушено, явище перестало бути тим, чим воно було раніше, але процес його перетворення в нове є поступовим, він здійснюється через ряд проміжних ступенів.

Автор наголошує на тому, що в наш час при переході від соціалізму до комунізму, а також при використанні можливостей мирного шляху розвитку соціалістичної революції поступовий стрибок стає переважачим. Це положення книги відстоюється в полемічній формі. На його захист наводяться історичні і сучасні приклади. Дослідник показує, що в процесі поступових якісних змін, оскільки вони здійснюються через перехідні форми, неминуче поєднується дещо від старого з чимось новим. Про це свідчить практика соціалістичного будівництва.

Проміжними ланками між приватною і соціалістичною власністю в НДР виступали напівдержавні підприємства. В Болгарії, Угорщині, НДР для колишніх власників землі тимчасово встановлювалась рента і проводились інші проміжні заходи, що були поступовим кроком на шляху кооперування.

Перехідні форми, в яких поєднується щось від старого і дещо від нового, є формами становлення нової якості. Вони поєднують в собі те, що відмирає, і те, чому належить майбутнє, оскільки ще не визріли умови для корінної зміни якості в цілому, і є певними стадіями, які наближають таке якісне перетворення.

Процес поступового переходу, як відзначається в монографії, включає в себе і дуже важливий момент кількісного росту елементів нової якості, без якого неможливий перехід від часткової зміни старої якості до її повної зміни. При цьому елементи нової якості в процесі переходу удосконалюються, вони змінюються структурно.

У двох видах стрибка по-різному відбуваються процеси відмирання, знищення, заперечення. При разовому стрибку переважає така форма заперечення, де старе знищується, а натомість виникає нове, при поступовому стрибку старе відмирає. В процесі поступових змін—у виборі об'єктивно необхідних форм переходу, в нагромадженні елементів нової якості, їх розвиткові й удосконаленні, як зазначає автор, велике значення має суб'єктивний фактор, який стає важливою особливістю якісних змін в умовах завоювання пролетаріатом політичної влади. Науково

усвідомлене обрання шляху соціального розвитку дає можливість знаходити оптимальні, найбільш вигідні для суспільства форми поєднання елементів старої і нової якості.

Теоретичний аналіз проблеми супроводжується переконливою критикою сучасних буржуазних філософів—Веттера, Ланге, Каріша, Фалька, Левенталя, Поппера та інших, які перекичують положення марксистсько-ленінського вчення про розвиток, ототожнюють будь-які якісні зміни в суспільному житті з соціальними революціями і вимагають, начебто в ім'я «захисту» діалектичного матеріалізму, визнання необхідності соціальної революції і в умовах соціалізму і переходу до комунізму. В дослідженні показано безпідставність «критики» буржуазними філософами марксистського вчення про розвиток. Автор використовує джерела, які вперше критично оцінюються в нашій філософській літературі.

На основі обгрунтованих теоретичних положень автор досліджує сучасний революційний процес. В останньому розділі монографії «Ленінські ідеї про розвиток і світовий революційний процес» розглядаються важливі проблеми мирного і немирного переходу до соціалізму, некапіталістичного шляху розвитку, становлення революційно-демократичної диктатури, співвідношення реформ і революцій і т. п. Ці проблеми розглядаються автором на основі праць В. І. Леніна, Програми КПРС, документів Народних комітетів і робітничих партій, програмних документів комуністичних та робітничих партій капіталістичних країн, а також узагальнення досвіду тих країн, які обрали соціалістичну орієнтацію. В монографії показано, як в умовах існування світової соціалістичної системи розвивається марксистське вчення про корінні якісні перетворення в суспільному житті. В праці розкривається величезне значення ленінських ідей для сучасності.

Позитивно оцінюючи дослідження В. О. Буслинського в цілому, слід разом з тим зробити кілька критичних зауважень. У книзі не досить глибоко простежується взаємозв'язок між філософським поняттям стрибок і соціологічним—революція. Автор обмежується зауваженням, що «питання це досить ясне» (стор 63), а тим часом проблема ще потребує всебічного наукового аналізу. Перехід від однієї суспільно-економічної формації до іншої є стрибок, але чи завжди це революція? Чи може соціальна революція здійснитися за допомогою самих тільки поступових якісних змін? Чи тотожний поступовий перехід до нової формації тому, що ми називаємо мирною формою революції? Ось деякі теоретичні питання, органічно притаманні темі подібного дослідження, але автором здебільшого навіть не порушені. Якщо зважити, що в книзі перева-

жає аналіз саме мирних форм боротьби пролетаріату проти буржуазії, то ці недоробки видаються особливо відчутними. Дослідник не співвідносить мирних форм боротьби з немирними і, головне, не з'ясовує революційну сутність змін, що здійснюються мирним шляхом.

Висловимо зауваження й з приводу загальної концепції. Чи включає поступовість якісних змін разові одноактні переходи в цьому процесі? Очевидно, ні. Але позиція автора у цьому питанні надто невизначена. Далі автор пише, що в перехідних формах відбувається парашування елементів нової якості і що вони поступово стають визначальними. Проте залишається нез'ясованим, чим принципово відрізняється кількісне нагромадження в межах старої якості від якісної зміни в межах стрибка, де та межа, виходячи за яку, елементи нового переважають, стають домінуючими?

Основний наголос в аналізі процесу розвитку зроблено на взаємозв'язку «старого» і «нового», але ці поняття не пов'язуються з категоріями дійсності, можливості, необхідності і т. ін., а без такої філософської інтерпретації вони ще значною мірою несуть навантаження уявлень здорового глузду і мало придатні як інструмент наукового пізнання.

Слід було б чіткіше показати різницю між об'єктивно назрілими якісними змінами і тими заходами, які не завжди виражають об'єктивну потребу в них. Немає, на наш погляд, необхідної чіткості і при з'ясуванні проблеми одноякісності і багатоякісності. Праця виграла б, якби автор проаналізував поставлені проблеми з боку їх структури, системи тощо.

Автору часом зраджує почуття міри у

використанні фактичного матеріалу, останній виступає в такому разі звичайною ілюстрацією, а не об'єктом теоретичного осмислення, він наводиться для того, щоб довести, що історичні події, за висловом автора, «відбуваються у повній відповідності з об'єктивною діалектикою» (стор. 142). Чи є потреба в таких доказах у науковому дослідженні, адже основне призначення останнього полягає в тому, щоб збагачувати діалектику шляхом поглибленого аналізу соціальних процесів.

Важко погодитися з думкою про зміну законів діалектики в умовах соціалізму (стор. 58). Вона вже піддавалась аргументованій критиці в літературі, навряд чи доцільно знову повертатись до цього твердження.

Змістовна критика на адресу буржуазної соціології часом підмінюється в книзі риторичними закидами, від чого, як відомо, ідеологічна спрямованість дослідження аж ніяк не виграє.

Перелічені недоліки не знижують, звичайно, нашої позитивної оцінки рецензованої книги. В цілому монографія В. О. Буслинського залишає враження ґрунтовної праці. В ній аналізується і осмислюється великий фактичний матеріал, розглядаються актуальні проблеми сучасного революційного процесу, комуністичного будівництва, викриваються спроби буржуазних філософів з допомогою фальсифікацій і перекручень спростувати діалектико-матеріалістичну концепцію про корінні, вирішальні зміни в суспільному житті.

Книга В. О. Буслинського, безперечно, викличе інтерес читачів, особливо тих, хто цікавиться проблемами діалектики суспільного розвитку, зокрема діалектики якісних перетворень.

Г. І. ГОРАК

Книжкова полиця

Методологические вопросы современной биологии.

Отв. ред. Р. В. Чаговец, Н. П. Депенчук (АН УССР, Ин-т философии). К., «Наукова думка», 1970, 199 с. Цена 94 коп.

Збірник містить матеріали республіканської конференції з філософських питань біології, що відбулася в Києві в березні 1969 р. «У цих матеріалах,—зазначає в передмові Р. В. Чаговец,—дано аналіз загальних тенденцій як у розвитку сучасної біології, так і філософії, особливо тієї її частини, що скерована на дослідження методологічних і теоретико-пізнавальних проблем сучасного природознавства, зокрема біології» (стор. 7—8). Книга відкривається статтею П. С. Дишлевого «Ленінська філософська спадщина і деякі ак-

туальні філософські проблеми природознавства». Н. П. Депенчук, О. П. Маркевич та Ф. М. Канак характеризують розвиток сучасного природознавства, зокрема процеси теоретичного синтезу знань і загальні тенденції теоретизації, особливості теоретизації біологічного знання, роль структурно-функціонального аналізу для досліджень у галузі біології. П. Х. Самородницький торкається питання про вимірювання біологічних об'єктів, О. А. Братко і Т. Гергей розглядають специфіку їх моделювання. Значна увага приділяється висвітленню співвідношення теорії і експерименту в біологічних дослідженнях взагалі і окремих галузях біології зокрема. В. М. Костюк мовить про зв'язок теорії і експерименту в математичній біології, Л. Г. Шкробатов — про особливості біо-

логічного експерименту та його співвідношення з спостереженням. Про характер єдності експерименту, теорії і методології у фізіологічних дослідженнях йдеться у статті О. Ф. Макаренка і М. Л. Горбача. Р. С. Карпинська аналізує взаємозалежність теорії і експерименту в дослідженні еволюції живих систем.

Окремі статті стосуються вивчення деяких біологічних принципів. Зокрема, Д. А. Микитенко розглядає каузальний і організаційний принципи в біології, О. Т. Приймак спиняється на принципі структурності в сучасній біології.

Л. М. Курчиков. Пізнання і невизначеність. К., Вид-во Київського ун-ту, 1970, 200 с. Ціна 83 коп.

Автор показує, що формування категорій визначеності і невизначеності у ході розвитку науки підпорядковувалось загальним законам діалектики. Спочатку об'єктом пізнання стала визначеність. Невизначеність почали досліджувати головним чином у зв'язку з виникненням і розвитком квантової механіки. Л. М. Курчиков розкриває зміст категорії невизначеності за допомогою таких філософських категорій, як необхідність і випадковість, можливість і дійсність та інші, використовуючи водночас деякі природничонаукові та математичні засоби. На його думку, глибокий методологічний аналіз цієї категорії потребує розгляду не лише кількісних (як у теоретико-інформаційному підході), а й якісних характеристик, взятих у їх органічній єдності. Здійснюючи її гносеологічний аналіз, він розглядає невизначеність спочатку як властивість об'єкта пізнання, а потім як властивість знання. Оскільки невизначеність у знанні відображає не лише суб'єктивну невизначеність, але й ту, що пов'язана з активністю суб'єкта і відносною самостійністю знання, у книжці подається також і логічний аналіз невизначеності знання як відносно самостійного об'єкта дослідження. При цьому автор виділяє синтаксичні, семантичні і прагматичні аспекти, що характеризуються, зокрема, єдністю визначеності і невизначеності.

Велике значення має розуміння діалектики визначеності і невизначеності для практики. Невизначеність, наприклад, забезпечує необхідну гнучкість усеї системи керування складними об'єктами, зумовлюючи відносну самостійність і незалежність усіх ланок керування. Цю функцію невизначеності може виконувати лише в єдності з визначеністю, зазначає автор. Він вважає, що завдання конкретних наук, пов'язаних з керуванням складними системами, полягає у знаходженні оптимального поєднання згаданих протилежностей залежно від особливостей системи і навколишніх умов функціонування.

Ф. М. Канак. Суб'єкт, об'єкт і фізичне пізнання.

Відп. ред. П. С. Дишлевий. К., «Наукова думка», 1970. 139 с. Ціна 47 коп.

Автор ставить за мету, виходячи з фундаментальних гносеологічних принципів, здійснити аналіз сучасного фізичного пізнання, зокрема показати особливості пізнавального процесу, які виявились у процесі вивчення релятивістських і квантових явищ, охарактеризувати систему сучасного наукового знання.

У книжці розкрито науково-методологічне значення марксистської ідеї про активність суб'єкта та взаємозв'язок суб'єкта з об'єктом. Керуючись цією ідеєю, Ф. М. Канак розглядає гносеологічну ситуацію в класичній та сучасній фізиці, досліджує фізичне знання як систему емпіричних і теоретичних об'єктів, які, будучи результатами різних видів схематизації дійсності у пізнанні, дають у своїй сукупності наукове зображення дійсності.

Багато уваги приділяється виявленню активності суб'єкта на емпіричному та теоретичному етапах пізнання. Якщо на етапі експериментування ця активність виражається у використанні раніше здобутих знань у плануванні, проведенні експерименту та витлумаченні його результатів, то на теоретичному етапі — у виробленні і використанні специфічних засобів для теоретичного подання дійсності в знанні, у формуванні системи розуміння навколишнього світу.

Автор спиняється також на питаннях про взаємозв'язок теорії та експерименту в науковому дослідженні, про теоретичні засади та специфіку вимірювань у квантовій фізиці, розглядає метафізично-механістичну та ідеалістичну інтерпретацію об'єкта фізичного пізнання. Аналізуючи діалектику емпіричного й теоретичного, він розрізняє емпіричне й теоретичне в процесі пізнання і емпіричне та теоретичне в знанні, відзначає особливості взаємозв'язку між емпіричним та теоретичним у кожному з цих випадків.

Ф. М. Канак критикує погляди представників буржуазної філософії на співвідношення суб'єкта і об'єкта у фізичному пізнанні.

Ю. Г. Пономаренко. Деякі філософські питання сучасної хімії. Відп. ред. Н. П. Депенчук. К., «Наукова думка», 1970, 108 с. Ціна 40 коп.

У книжці дається філософський аналіз хімічної форми руху матерії, її специфічних особливостей та зв'язку з іншими формами.

У першому розділі автор розглядає діалектику загального і особливого в пізнанні цієї форми руху, визначає поняття «хімічна форма руху» і розкриває його зміст, характеризує історичну еволюцію предмета

хімії та її завдання. На його думку, основним критерієм якісних відмінностей форм руху є, з одного боку, природничо-наукові закони, у яких фіксуються специфічні зв'язки і відношення об'єктів, що взаємодіють, а з другого — специфічні суперечності форм руху, які дістають своє відображення в законах. Джерелом особливостей хімічної форми руху є процес якісного перетворення речовин, різноманітні ефекти взаємовпливу атомів і атомних груп.

Другий розділ присвячено висвітленню ролі теорії та методів у хімії. Автор розглядає співвідношення опису та пояснення, взаємодію хімічних і фізичних методів у хімічному дослідженні, розкриває взаємозв'язок хімічних теорій та їх особливості. Він підкреслює, що важливою рисою сучасного хімічного знання є його дальша математизація, викликана розвитком квантової механіки і спробами пристосувати її математичний апарат до хімії.

У книжці розкривається також значення досягнень квантової механіки для розвитку сучасної теоретичної хімії, доводиться, що проникнення ідей і методів квантової механіки в цю науку сприяє збагаченню понятійного апарату квантової хімії, за рахунок якої розширюються теоретичні основи хімічних досліджень.

П. І. Г а в р и л ю к. Проблема естетичного і теорія управління. Відп. ред. В. І. Мазепа. К., «Наукова думка», 1970, 199 с. Ціна 86 коп.

Автор ставить собі за мету конкретизувати поняття структури і функцій естетичного, описати його за допомогою категорій, які відповідають сучасному науковому поглядові на світ, зокрема за допомогою теорії управління у поєднанні з діалектичною теорією пізнання і практики. Він розглядає передусім малодосліджену в естетичній науці регулятивну функцію законів краси, висвітлює основні принципи функціонування найрізноманітніших естетичних систем — і в такому найменшому осередку естетичного відношення людини до дійсності, як естетична ситуація, і в естетичній організації людського суспільства загалом.

Досліджуючи красу як специфічний інструмент організації і управління, автор зазначає, що краса, яку знає homo sapiens, відрізняється від краси, що існує на долюдському рівні, не лише за своїм суспільним характером, а й за суспільною функцією. Однак за структурою вони не можуть мати принципової відмінності, оскільки «і в основі людського відношення до дійсності за законами краси лежать ті самі інваріанти доцільної досконалості, безкорисливої насолоди і активної дії по удосконаленню світу» (стор. 84). Автор

розкриває також активно-практичні механізми естетичного начала як організатора суспільної свідомості, своєрідного регулятивного інструмента суспільного прогресу та робить спробу з'ясувати естетичне щодо його інформаційної природи. Він розглядає, зокрема, специфіку естетичної інформації та характер її функціонування.

Вивчаючи закони розвитку і функціонування естетичного, автор постійно враховує його соціальну функцію — служити справі гуманізації людських стосунків, а також гармонізації духовного і предметного світу людини.

И. П. Стогний. Трудолюбие как нравственное качество личности. Отв. ред. В. Ф. Беспальчий. К., «Наукова думка», 1970 (АН УССР, Ин-т философии), 104 с. Ціна 34 коп.

У монографії розкривається моральне значення праці, досліджується така важлива моральна риса людини, як працелюбність. Автор показує, як розвивалась працелюбність в історії людського суспільства, які об'єктивні та суб'єктивні чинники впливали на формування її, наголошує, що виховання працелюбності має відбуватися з врахуванням діяння таких чинників, як потреба у праці, покликання до праці, ставлення до праці.

Значна увага приділяється вихованню працелюбності у виробничому колективі. Вирішальною умовою здобуття успіхів у цій справі І. П. Стогний вважає посилення матеріальних та моральних стимулів до праці, зростання раціоналізаторства та винахідництва, а також вдосконалення естетики праці.

У книжці використані матеріали конкрет-но-соціологічних досліджень.

Andreas Hopf. Die Struktur des ästhetischen Urteils. München, Wilhelm Fink Verlag, 1968. 124 S.

А. Хо п ф. Структура естетичного судження.

У першій частині книжки автор розкриває вихідні теоретико-пізнавальні положення естетики як окремої дисципліни в межах філософії. Він аналізує структуру естетичного образу, розкриваючи при цьому конститутивне поняття «естетичної комунікації».

У другій частині висвітлюється зміст цього поняття та відношення естетики до так званої «теоретичної» і «практичної» філософії. Введено також поняття естетичної очевидності, завдяки якому естетична комунікація характеризується як модифікація міжособової комунікації.

У книжці подано бібліографію з досліджуваного питання.

Про концепцію „африканського соціалізму“ Л. Сенгора

Серед теорій-програм переустрою суспільства, які висувають політичні діячі й ідеологи в країнах, визволених з-під колоніального гніту, особливе місце займають концепції соціалізму «національного типу».

Гострота проблеми вибору політичної й економічної орієнтації зумовлена в африканських країнах тим, що завоювання незалежності було лише першим кроком до ліквідації економічної і культурної відсталості, яка залишилась тут у спадщину від колоніальних часів, і перед цими країнами стоїть нелегке завдання у короткий проміжок часу надолужити втрачене, вийти на рівень розвинутих держав світу. І то за умов, коли проблеми національної консолідації, соціальної перебудови часто доводиться вирішувати на ґрунті феодалних і навіть дофеодалних суспільних відносин.

Саме поняття «капіталізм» настільки скомпрометоване, що навіть ідеологи буржуазії вважають за краще не вживати його. Що ж до лідерів молодих африканських і азійських країн, то вони не можуть не рахуватися з тією ненавистю народних мас до капіталізму, яка є наслідком особливо хижацької й грабіжницької колоніальної експлуатації. Водночас не можна не зважати на величезні успіхи світового соціалістичного табору, які зробили гасло соціалізму надзвичайно популярним. Отож не дивно, що автори різних сучасних соціальних концепцій вважають за необхідне відзначити їх соціалістичний характер.

Існує чимало концепцій соціалізму «національного типу», що відрізняються одна від одної залежно від того, елементи якого типу соціалізму переважають у них (утопічного, дрібнобуржуазного), а також від того, якого значення надається в них соціальним та національним проблемам. Якщо у поглядах революційних демократів, які певною мірою еволюціонують в бік наукового соціалізму, національний елемент має другорядне порівняно з соціальними проблемами значення, то націоналістичні концепції виходять з абсолютизації національних моментів. Багато з цих теорій обтяжені й релігійно-містичними поглядами.

Ця суперечливість різновидів соціалізму «національного типу» пояснюється, по-перше, відсталою соціально-економічною структурою країн, що розвиваються, зокрема нечисленністю носія соціалістичних ідей — робітничого класу; по-друге, різноманітністю класових сил, які взяли ці концепції на ідеологічне озброєння; по-третє, упередженим ставленням частини політичних лідерів і ідеологів до теорії наукового соціалізму.

У статті йтиметься про концепцію так званого «африканського соціалізму», поширену в країнах Тропічної Африки, найвідомішим автором якої є Леопольд Сенгор. Його погляди поділяють політичні лідери Кенії, Замбії та деяких інших африканських країн — Дж. Кеніата, Т. Мбоя, Д. Тіам, К. Каунда.

Характерним для цієї концепції є абсолютизація обцинних відносин в Африці, твердження, що соціалізм — світогляд, притаманний Африці з давніх-давен, що «соціалістична ідеологія, яку вживає сьогодні Африка, оригінальна і заслуговує епітету африканської, бо вона корениться у найглибших надрах філософських цінностей Африки»¹. Для творців концепції «африканського соціалізму» характерне намагання заперечити або навіть дискредитувати марксизм-ленінізм, довести неможливість його застосування в умовах Африки. У праці «Африканський соціалізм» Леопольд Сенгор пише: «Ми завжди повторюватимемо, що діалектичний матеріалізм породжений історичними і географічними умовами. Він був створений в ХІХ столітті в

¹ «Afrique nouvelle», 1965, 21—27 octobre.

Західній Європі і по суті повинен був проаналізувати і змінити умови, що існували там... Африканські країни є общинними і релігійними. Ось чому, хоча діалектичний матеріалізм і може допомогти в розумінні наших суспільств, він не може повністю пояснити їх»². В іншій праці Л. Сенгор знову прагне довести, нібито марксизм—суто європейське явище і тому не може бути застосований до африканської дійсності. В його розумінні «соціалізм—це політика або мистецтво управління людьми даного суспільного устрою, гармонійно організуючи їхні взаємини»³. Звідси випливає, що характер будь-якого суспільного устрою зумовлюється не економічними відносинами, а формою управління. Ось чому соціалізм у Л. Сенгора виступає не як етап нової суспільно-економічної формації, а лише як нова форма політичної влади, що базується на старих виробничих відносинах, нова форма управління, яка не потребує зміни старого способу виробництва. Він вважає марксистську наукову теорію соціалізму недосконалою і вважає необхідним доповнити її положеннями французького католика де Шардена та теоретиків «арабського соціалізму».

Важливим «доповненням» до марксизму Л. Сенгор вважає запропоновану ним теорію негритуду, яка має правити за основу концепції «африканського соціалізму». Суть негритуду Л. Сенгор визначає як колективну негро-африканську особистість, сукупність культурних цінностей чорного світу, які виражаються в житті, інститутах і творіннях негрів⁴. За Сенгором, політичне і соціальне визволення негро-африканських народів є необхідною, але зовсім не головною умовою справжньої деколонізації. Основа цього процесу—культурне визволення, яке немислиме без оживлення і розвитку оригінальної негро-африканської цивілізації. Л. Сенгор не ігнорує значення європейської культури, науки і техніки, але вважає найгіршим колоніалізмом «диктатуру європейського розуму і техніки». У своїй проповіді негритянської винятковості Л. Сенгор не одинокий. Його підтримують Еміль Зінзу в журналі «Африка ріпорт»⁵, Д. Там у книзі «Зовнішня політика африканських держав»⁶ та інші.

Антимарксистська, антикомуністична позиція лідерів «африканського соціалізму» особливо принадна для Заходу. Відомі апологети неокolonіалізму Страус-Хюп, Кінер і Поссоні пишуть: «Наш психологічний наступ повинен підкреслювати конфлікт між комунізмом і націоналізмом»⁷ «Необхідно переконати народи в тому,—твердить Ф. Лоу, колишній редактор газети «Таймс оф Індія»,—що їхній ворог—комунізм, а не колоніалізм., що дійсний зміст боротьби полягає не в боротьбі азіатського та африканського соціалізму проти Заходу, а в боротьбі цього націоналізму проти комунізму»⁸.

Націоналістичне спрямування—найхарактерніша риса концепцій соціалізму «національного типу». Воно зумовлене, з одного боку, ідеологічним фоном виникнення цих концепцій, а з іншого,—тим фактом, що націоналізм—один з їх попередників і джерел. Крім того, це явище є виявом певного відступу націоналізму, який нерідко вже не діє самостійно, а перебуває під прикриттям «соціалістичних теорій». А ще частіше навпаки: націоналізм наступає переодягнутий соціалізмом. Якраз націоналістичну суть цих теорій прагнуть використати ідеологи імперіалізму. В своїй промові на міжнародній нараді комуністичних і робітничих партій у Москві Л. І. Брежнев говорив: «Рублячи ставку на націоналізм і сепаратизм, імперіалістичні сили намагаються внутрішньо ослабити країни, які розвиваються, протиставити їх одну одній, утруднити їх контакти з соціалістичним світом»⁹.

² L. Senghor. On African Socialism. N.—Y., 1964, p. 77.

³ L. Senghor. Theorie et pratique du Socialisme Senegalais. Dakar, 1964, p. 7.

⁴ L. Senghor. Liberté. I. Negritude et Humanisme. Paris. 1964, p. 84.

⁵ «Africa Report», 1963, May, p. 23—24.

⁶ D. Thi a m. La politique étrangère des Etats africaines. Sa réalité présente, ses perspectives d'avenir. Paris, 1963, p. 46.

⁷ K. Strausz-Hupe, W. P. Kintner, S. T. Possony. A Forward Strategy for Africa. New York, 1965, p. 275.

⁸ F. Low. Struggle for Africa. London, 1965, p. 132, 159.

⁹ Л. І. Брежнев. За зміцнення згуртованості комуністів, за нове піднесення антиімперіалістичної боротьби. К., 1969, стор. 21.

Для «африканського соціалізму» типовим є заперечення марксистсько-ленінського вчення про класи і класову боротьбу, декларування «безкласовості» африканського суспільства, в чому виявляється дрібнобуржуазна позиція його лідерів. Вони твердять, що марксистське положення про класову боротьбу не можна застосувати до Африки, яка не знала розвитку капіталізму і класової боротьби між індустріальним пролетаріатом і буржуазією. В африканському суспільстві, мовляв, немає класів, і всі члени суспільства «рівні, як діти одної матері»¹⁰. Л. Сенгор робить категоричний висновок: «У нашому суспільстві немає класів»¹¹. Більш того, він вважає, що визволення Сенегалу від французького колоніалізму означало заодно і знищення всіх соціальних несправедливостей. «У країнах Африки,— пише він,— не постало завдання ліквідації класів шляхом класової боротьби всередині країни, а необхідно було знищити поділ націй на розвинуті і слабозвинуті. Тут не було пролетаріату, оскільки не було буржуазії, а тому не було і капіталістів»¹².

Так від правильного положення про нерозвинутість соціально-класових відносин у Африці Л. Сенгор й інші теоретики «африканського соціалізму» доходять до заперечення взагалі наявності класового розшарування і класової боротьби в їх країнах.

Звичайно, в період боротьби проти колоніалізму, за свободу і незалежність відбулося об'єднання різнорідних класових і соціальних сил — робітників, селян, інтелігенції, дрібних торговців, ремісників, національної буржуазії і навіть вождів племен. У той період класові суперечності певною мірою були затушовані. Саме це дозволило Дж. Ньєрере твердити, що вигнання колонізаторів призвело до повного викорінення пануючих груп в його країні, де залишилися лише «маса простих людей»¹³.

Після завоювання політичної незалежності ілюзії безкласовості починають зникати, бо завдання досягнення економічної незалежності ставить на порядок денний питання вибору шляху і здійснення радикальних соціально-економічних перетворень. В ході цього процесу, коли зачіпаються інтереси різних соціальних груп і класів, їхнє розмежування стає щораз наявнішим, а класові й соціальні відмінності дедалі відчутнішими. «Класи вже існують в Африці повсюди,— констатує орган компартії ПАР журнал «Комуніст Африки».— І якщо економічний розвиток африканських країн здійснюватиметься на основі приватної власності на засоби виробництва, тобто піде капіталістичним шляхом, класові відмінності неминуче будуть рости, поглиблюватися, посилюватися»¹⁴.

Концепція «африканського соціалізму» не визнає також, що в основі експлуатації людини людиною лежить приватна власність на засоби виробництва, що корінною, вирішальною умовою будівництва соціалізму є знищення приватної власності на засоби виробництва і заміна її суспільною власністю. Ось чому і відмінність між соціалізмом і капіталізмом ідеологи «африканського соціалізму» вбачають лише у сфері розподілу¹⁵. Дж. Ньєрере вважає, наприклад, що основний зміст соціалізму — це рівномірний розподіл суспільного продукту, бо протилежне породжує поділ суспільства на бідних і багатих, імущих та неімущих; мільйонерів створює лише нерівний розподіл вироблених товарів. Звідси й «завдання його (соціалізму.—В. П., Б. Ш.) полягає в тому, щоб ті, хто сіє, одержали справедливу частку свого врожаю»¹⁶. З Дж. Ньєрере перегукується один з політичних діячів Кенії Окулло-Одонга, пишучи, що африканський соціалізм повинен виявлятися у створенні самостійної економіки, яка надасть кожному громадянину рівні можливості та рівні блага¹⁷. З одного боку, ці концепції дуже близькі до «споживацького соціалізму» соціалістів-утопістів, зокрема

¹⁰ «Socialist Commentary», April, 1964, p. 17—18.

¹¹ L. Senghor. On African Socialism, p. 38.

¹² L. Senghor. Theorie et..., p. 46.

¹³ International Africa Forum. Bad Gadesberg—München, 1965, № 7/8, S. 39.

¹⁴ The African Communist. October—December, 1962, p. 71—72.

¹⁵ J. Nyerere. Yamaa. The Basis of African Socialism. 1962, Dar es Salaam.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Антинимпериалистическая революция в Африке. М., 1967, стор. 204.

Сісмонді, а з іншого, тут відчутний вплив маоїстських поглядів. Якраз у маоїзмі ми бачимо чітко виражені егалітаристські тенденції, прославлення примітивної загальної зрівнялівки. І не тільки прославлення, а й спроби застосувати, зокрема в народних комунах, цей принцип на практиці, видаючи його вже не тільки за соціалізм, а й за перехід до комуністичних форм розподілу.

Основою майбутнього соціалістичного суспільства, твердить Л. Сенгор, повинна стати приватна власність. Ось чому, за його словами, націоналізувати приватний капітал означало б «вбити курку, яка несе золоті яйця»¹⁸. Ідеологи «африканського соціалізму» підмінюють питання про сутність та основні закономірності розвитку соціалістичного суспільства питанням про можливість використання для розвитку національної економіки приватного капіталу.

Було б неправильно твердити, що можна забезпечити економічний розвиток країн «третього світу», у тому числі Африки, без участі в ньому державно-капіталістичного і приватно-капіталістичного секторів у перехідний період, навіть у країнах соціалістичної орієнтації. Керівники країн, що розвиваються, мають рахуватися з обмеженими внутрішніми джерелами нагромадження і економічною структурою своїх держав. Вони змушені враховувати також залежність цих держав від системи міжнародного розподілу праці в несоціалістичному світі, рахуватися з відсутністю власних кваліфікованих технічних і наукових кадрів тощо. Навіть країни соціалістичної орієнтації протягом тривалого часу свого розвитку не можуть обійтися без економічного співробітництва з капіталістичними країнами. Правда, при цьому необхідно мати на увазі, що допомога і підтримка світовою системою соціалізму країн «третього світу» змушує капіталістичні держави стримувати свої експансіоністські тенденції. З другого боку, країни соціалістичної орієнтації не зможуть обійтися, напевно, протягом тривалого часу без строкатої структури економіки, в якій поряд з державним і кооперативним секторами існуватиме і капіталістичний сектор як специфічна особливість перехідного періоду. Але це не означає, що соціалізму органічно притаманна приватна власність на засоби виробництва. Навпаки, перемога соціалізму означає повну ліквідацію такої власності.

Заперечення класів і класової боротьби, захист під прикриттям соціалістичних фраз приватної власності значною мірою ріднить доктрину «африканського соціалізму» з європейським реформізмом і соціал-демократизмом. Ця близькість проявилася, зокрема, на колоквіумі «Політика розвитку і різні африканські шляхи до соціалізму» (Дакар, грудень 1962 р.). Крім африканців у ньому взяли участь вчені і політичні діячі Заходу. «Країни Африки, як і ми самі, повинні вибирати між демократичним і тоталітарним соціалізмом»¹⁹, — заявив на колоквіумі західнонімецький соціал-демократ Карл Шмідт. Під так званий тоталітарний соціалізм К. Шмідт намагається підвести суспільний лад соціалістичних країн. Професор політичних наук Принстонського університету Пол Зигмунд у книзі «Ідеологія націй, що розвиваються» пише: «Ідеологія лідерів країн, що розвиваються, багата в чому перевершує марксизм-ленінізм, бо вона більш прагматична і більш пов'язана з проблемами модернізації».

Ідеологи «африканського соціалізму» для більшої переконливості своїх концепцій прагнуть підвести під них власну філософську систему. Згідно зі згадуваною вже теорією негритюду, головне завдання африканців — це оживлення і розвиток оригінальної негро-африканської цивілізації, яка, виникнувши в жаркому тропічному кліматі, серед багатства рослинного і тваринного світу, що легко дає людині все необхідне для життя, нібито створила своєрідний тип людини, емоційно збудливої і прийнятої почуттям єдності з природою. Природа для негрів — не мертвий об'єкт, а жива особистість, з якою вони «укладають угоду». На відміну від європейця, що освоює реальність за допомогою контактного логічного мислення і в результаті цього знає лише оболонку речей, не проникаючи в їх сутність, африканський негр сприймає буття безпосередньо, як життя. Європейцям притаманне штучне протиставлення духу

¹⁸ L. Senghor. On African Socialism, p. 58.

¹⁹ Développement et Socialisme. Paris, 1963, p. 326.

і матерії, розуму і серця, науки і віри. А це породжує небезпеку створення бездушного світу машин, позбавленого людської теплоти.

Спосіб пізнання африканських негрів вільний від цього недоліку. «Він (тобто африканський негр.— В. П., Б. Ш.),— пише Л. Сенгор,— не віддаляється від об'єкта, не розділяє суб'єкта і об'єкта, але порівнює одне з одним та ототожнює їх. Пізнання від цього не стає менш розумним. Йдеться не про те, щоб відкинути греко-латинську спадщину, спадщину Арістотеля і Декарта; йдеться про її злиття з інтуїтивним розумом, щоб зробити розум більш розумним. Тільки це дозволить нам цілісно пізнати природу. Тоді людина не буде більше спотворена і відчужена від самої себе, бо не буде спотворена і відчужена від нас природа. Тільки тоді ми зможемо будувати на міцній основі універсальну цивілізацію»²⁰. І далі: «Ви принесли нам, африканцям, логічний розум; ми приносимо вам, європейцям, латинцям, інтуїтивний розум, через який визначається негритюд»²¹.

Можна зрозуміти прагнення Л. Сенгора захистити людську гідність африканців, знайти їхнє місце у сучасному світі. Але протиставлення африканців європейцям, по суті, сприяє расистським спробам колишніх колонізаторів довести неповноцінність африканської раси, представників якої вони розцінювали як «дітей природи». Різниця між цими намаганнями тільки та, що європейські расисти вважають що рису за недолік, а у Л. Сенгора вона виступає як позитивна якість африканців.

Ідеалізм Л. Сенгора приводить його, цілком закономірно, до релігії, яку він вважає однією з характерних рис африканської цивілізації. В його уявленні релігія повинна бути істотним елементом африканської культури²².

Дещо в іншому плані розглядає Л. Сенгор проблему особистості. Він правильно наголошує, що основним завданням соціалізму повинно бути забезпечення розвитку людської особистості. Однак далі він скочується на позиції близькі до соціал-дарвінізму, бо розглядає людину лише як біологічну істоту, процес розвитку якої підпорядкований насамперед законам антропології, біології та психології. Навіть норми моралі в людському суспільстві, на його думку, визначаються антропологічними законами.

Л. Сенгор виступає проти класового підходу до моральних принципів і вважає, що моральні норми не можуть визначатися інтересами того чи іншого класу, а повинні «виходити з законів біології, антропології і служити всьому людству незалежно від того, до якого класу належить той чи інший індивід»²³. Підпорядковуючи суспільне життя законам біології, Л. Сенгор приходять до висновку, що зіткнення між націями, расами і державами зумовлюють прогрес людського суспільства.

Щодо зовнішньополітичних поглядів ідеологів «африканського соціалізму», то тут переважає так звана теорія «багатих і бідних країн», між якими точиться боротьба. «Світ тепер поділяється,— пише Л. Сенгор,— на бідні, або пролетарські нації (це народи країн, що розвиваються), і багаті нації, до числа яких належать народи індустріально розвинутих країн (незалежно від їх суспільного ладу)»²⁴. Всі багаті країни, мовляв, поводять себе в Африці однаково, бо вони зацікавлені в одному — у підкоренні слаборозвинутих країн.

Цю позицію лідерів деяких африканських країн підтримують ідеологи імперіалізму. На семінарі, скликаному Скандинавським інститутом вивчення Африки, один з його учасників намагався обґрунтувати тезу про те, що між капіталістичними та соціалістичними країнами ніякої принципової різниці немає, бо вони «багаті»²⁵.

Про небезпеку спроб зштовхнути «слаборозвинутий світ» з так званим розвинутим світом говорив у промові на Нараді комуністичних і робітничих партій у

²⁰ L. Senghor. *Liberté*, p. 296.

²¹ *Ibidem*, p. 356.

²² *Ibidem*, p. 423.

²³ *Ibidem*, p. 33.

²⁴ L. Senghor. *On African Socialism*, p. 40.

²⁵ S. Hamrells and C. Widstrand (eds.). *The Soviet Bloc, China and Africa*. Uppsala, 1964.

Москві генеральний секретар Центрального Комітету Комуністичної партії Колумбії: «Ця схематична і фальшива версія прагне ігнорувати класовий характер двох протилежних систем і щедру допомогу Радянського Союзу та інших соціалістичних країн народам, які піднімаються на боротьбу проти імперіалістичного гноблення»²⁶.

При уважному розгляді концепції «бідних і багатих країн» неважко зрозуміти, під чім впливом вона сформувалася. Безсумнівна її близькість до маоїстської концепції, яка розподіляє планету на «світове місто» і «світове село», причому до «світового міста», яке експлуатує «світове село», маоїсти відносять і європейські соціалістичні країни.

Концепція «бідних і багатих країн» спрямована проти марксистсько-ленінського положення про єдність світового революційного процесу, на підлив союзу національно-визвольного руху з боротьбою міжнародного робітничого класу. «Стосовно так званої солідарності між європейським пролетаріатом і народами колоніальних країн,— лише Л. Сенгор,— слід сказати, що ця романтична тема, популярна в Європі, не витримує критики. Насправді колоніальні завоювання Європи збагачували не тільки капіталістів, а й європейські середні класи і пролетаріат»²⁷. Як відомо, К. Маркс і В. І. Ленін неодноразово підкреслювали, що європейські капіталісти підготовували частину робітничого класу за рахунок колоніального грабування. Йшлося насамперед про невеликий прошарок робітничої аристократії. Але з цього не випливає неможливість солідарності європейського пролетаріату з народами колоніальних країн. Вони мають спільні інтереси в антиімперіалістичній боротьбі. Історія міжнародного робітничого руху на практиці довела існування такої солідарності. Прикладом може бути хоча б всесвітній рух на підтримку героїчного народу В'єтнаму, який веде боротьбу проти американських загарбників.

Концепції соціалізму «національного типу», в тому числі й «африканського соціалізму», мають еkleктичний характер. Це пояснюється багатьма чинниками, серед яких немало роль відіграє те, що ці концепції виникають в умовах відсутності установлених ідейних традицій, нерозвинутості суспільної свідомості. Вони продукуються представниками різномірних соціальних верств, які прагнуть виступати з «власною» ідеологією, а не з концепціями, які «імпортуються» з-за кордону.

Марксизм не заперечує, що в Африці є свої специфічні особливості. Марксистсько-ленінці завжди вважали і вважають, що соціалізм в різних умовах набуватиме своєрідних форм і особливостей. Але суть наукового соціалізму, його основний зміст не залежить від географічних широт. Цей загальний характер марксизму-ленізму було підкреслено на останній міжнародній нараді комуністичних і робітничих партій. У Зверненні «Про 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна» Народа проголосила: «Весь досвід світового соціалізму, робітничого і національно-визвольного руху підтвердив міжнародне значення марксистсько-ленінського вчення. Перемога соціалістичної революції в групі країн, виникнення світової системи соціалізму, завоювання робітничого руху в країнах капіталу, вихід на арену самостійної суспільно-політичної діяльності народів колишніх колоній і напівколоній, небачене піднесення антиімперіалістичної боротьби— все це доводить історичну правоту ленінізму, який виражає корінні потреби сучасної епохи»²⁸.

Концепції соціалізму «національного типу» не слід розглядати як щось незмінне, установлене. Саме життя, хід суспільного розвитку, успіхи світової соціалістичної системи не можуть не впливати на світогляд лідерів національно-визвольного руху. Еволюція цього світогляду залежить від конкретних умов, від змін співвідношення класових сил у тій чи іншій країні. Сама логіка боротьби проти імперіалізму, тиск народних мас, загострення класових суперечностей об'єктивно штовхають багатьох прихильників соціалізму «національного типу» до переходу на позиції наукового

²⁶ Международное Совещание коммунистических и рабочих партий. Москва, 1969 г. Прага, 1969, стор. 167.

²⁷ L. Senghor. On African Socialism, p. 69—70.

²⁸ Міжнародна Народа комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. Москва, 1969. К., 1969, стор. 299.

соціалізму. Тільки на шляхах наукового соціалізму, на шляхах поглиблення і розширення антиімперіалістичної, національно-визвольної революції, зближення з світовою соціалістичною системою можливе вирішення корінних питань суспільного розвитку країн, що визволилися від колоніального гноблення.

В. Р. ПЛЯКІН, Б. В. ШИНДЕРОВ

* * *

Стаття посвячена аналізу взглядов идеологов так называемого «африканского социализма», в частности Л. Сенгора, Г. Мбоа, Д. Тнама, Дж. Ньерере и др. Особое внимание уделено создателю теории «негритюда» Л. Сенгору. Авторы выделяют следующие стороны «африканского социализма»: отношение к теории научного социализма, взгляды на социально-экономическое развитие Африки, философские основы, на которых он базируется, внешнеполитические взгляды его представителей и другие проблемы. Анализируется концепция «негритюда» как неотъемлемая часть «африканского социализма». Делается попытка определить гносеологический и классовый характер этой концепции. Прослеживаются некоторые связи, которые «африканский социализм» имеет с буржуазными учениями, с доктринами западноевропейского реформизма, с маонизмом. Авторы не считают «африканский социализм» законченной, сформировавшейся теорией. Находясь в данное время на правом фланге концепций «национального социализма», эта концепция эволюционирует. Ряд теоретиков по своим взглядам начинает переходить на позиции африканской революционной демократии, близкие научному социализму.

Наші автори

- ВАСИЛЕНКО**
Володимир Лукнич — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії ВПШ при ЦК КП України
- ЯРОШЕВСЬКИЙ**
Тадеуш М. — професор, головний редактор журналу «Людина і світогляд» (Польща)
- ГОЛОВАХА**
Іван Петрович — доктор філософських наук, професор, завідуючий кафедрою філософії АН УРСР
- ПЯСКОВСЬКИЙ**
Болеслав Віталійович — кандидат філософських наук, доцент, заступник начальника кафедри марксизму-ленінізму Київського загально-військового училища ім. М. В. Фрунзе
- ГРИЩЕНКО**
Кирило Кирилович — кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- САКАДА**
Микола Онисимович — аспірант Інституту філософії АН УРСР
- КАНАК**
Федір Минович — кандидат філософських наук
- ПОРТНОВ**
Григорій Якович — кандидат філософських наук, науковий співробітник кафедри філософії Одеського державного університету
- СУМАРОКОВА**
Людмила Миколаївна — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Одеського державного університету
- УЙОМОВ**
Авенір Іванович — доктор філософських наук, професор, завідуючий кафедрою філософії Одеського державного університету
- БИЧКО**
Ігор Валентинович — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії гуманітарних факультетів Київського державного університету
- БАЛЛ**
Георгій Олексійович — кандидат технічних наук, завідуючий лабораторією програмованого навчання Науково-дослідного інституту психології УРСР
- ПЛЕЧКАЙТИС**
Романас Мато — кандидат філософських наук, доцент кафедри історії філософії і атеїзму Вільнюського державного університету
- ПЛЯКІН**
Валерій Романович — аспірант кафедри наукового комунізму Української сільськогосподарської академії
- ШИНДЕРОВ**
Борис Володимирович — кандидат економічних наук, старший викладач кафедри наукового комунізму Української сільськогосподарської академії

Редакційна колегія:

В. І. ШИНКАРУК (головний редактор), А. А. АВЕТИСЯН, Ю. Ф. БУХАЛОВ, В. І. ВОЙТКО, П. С. ДИШЛЕВИЙ, В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО (заступник головного редактора), Ф. М. КАНАК (заступник головного редактора), В. О. КУДІН, Д. Х. ОСТРЯНИН, М. В. ПОПОВИЧ, В. К. ТАНЧЕР, В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО
Відповідальний секретар В. А. АЗАРХІН

Адреса редакції: Київ, вул. Кірова, 4, Інститут філософії АН УРСР. Телефон 29-65-54.

ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ, 1971, № 1.
(на українском языке)

Технічний редактор Т. М. Шендерович Коректор Л. Б. Усатова

БФ 04535. Здано до складання 22.XI.1970 р. Підписано до друку 21.I.1971 р. Папір № 1, формат 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 8,5. Умовно-друк. аркушів 11,9. Обліково-видавн. аркушів 12,2. Тираж 3350. Замовлення 51011.

Видавництво «Наукова думка», Репіна, 3.
Київська книжкова друкарня № 3, Золотоворітська, 11.

Адрес редакции: Киев, ул. Кирова, 4. Институт философии АН УССР.
Телефон 29-65-54.

Издательство «Наукова думка», Репіна, 3.
Киевская книжная типография № 3, Золотоворотская, 11.
Объем 8,5. Тираж 3350. Цена 40 коп.